ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ΄
1937

ΤΕΥΧΟΣ 1. ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"
ΜΑΪΣΝΕΡ & ΚΑΡΓΑΔΟΥΡΗ

ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὅταν ὁμιλοῦμεν σήμερον περὶ βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἢ περὶ βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἔρχεται ἀσυνειδήτως εἰς τὸν νοῦν μας ἡ ἐκκλησιαστικὴ τῆς τέχνης ταύτης ἐκδήλωσις. Συμβαίνει δὲ τοῦτο καὶ διότι βεβαίως ἡ θρησκευτικότης τῶν βυζαντινῶν προγόνων μας ἦτο εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἀνεπτυγμένη, κυρίως ὅμως διότι, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ζωγραφικῆς εἶναι ναοὶ καὶ ἁγιογραφίαι. Εἶναι τῷ ὄντι καταπληκτικὴ ἡ ὑπεροχὴ τῶν λειψάνων ἐκκλησιαστικῶν κτηρίων ἔναντι τῶν ἰδιωτικῶν. Καταπληκτική, ἀλλ' ὅμως εὐνόητος, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι αἱ οἰκίαι καὶ ἐν γένει τὰ ἰδιωτικὰ κτήρια κατασκευάζονται, συνήθως, πολὺ εὐτελέστερα ἀπὸ τὰ δημόσια, ὡς εἶναι οἱ ναοί, καὶ φθείρονται ἑπομένως ὑπὸ τοῦ χρόνου πολὺ ταχύτερον ἐκείνων. Πλὴν ὅμως τῆς ποιότητος τῆς κατασκευῆς πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτο: ὅτι αἱ μὲν οἰκίαι συχνάκις ἀνανεόνονται ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε κατόχων των — οἵτινες συνήθως νεωτερίζουσιν ἢ ἐπιθυμοῦσι νὰ ἱκανοποιήσωσι νέας ἀνάγκας των — ἐν ᾧ ἀντιθέτως ἡ πρὸς τοὺς ἱεροὺς χώρους εὐλάβεια καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ συντηρητικότης μικρὰς ἐπιτρέπουσι μεταβολὰς εἰς τὸ ἀρχικὸν κτήριον τῶν ναῶν. Ἂν ὅμως γενικῶς σπανιώτατα ἢ ἀνύπαρκτα εἶναι τὰ λείψανα ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ὑπάρχει μέρος εἰς ὁποῖον ταῦτα ἀφθονώτατα διετηρήθησαν. Εἶναι δὲ τοῦτο ὁ εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Ταϋγέτου ὑπερηφάνως ἀκόμη ὀρθούμενος Μυστρᾶς, ἡ ἀνυπολογίστου σημασίας νεκρὰ αὐτὴ πόλις τῶν Καντακουζηνῶν καὶ τῶν Παλαιολόγων. Δὲν εἶναι ὁ Μυστρᾶς πολύτιμος μόνον διὰ τὰς ἐκκλησίας του μὲ τὴν κομψὴν ἀρχιτεκτονικήν των καὶ τὰς σπουδαιοτάτας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς τοιχογραφίας των ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολλὰς καὶ ἰδιορρύθμους ἰδιωτικὰς οἰκίας του, διὰ τὰ παλάτιά του, διὰ τὰ ὀχυρωματικά του τείχη καὶ τὸ φρούριον, διὰ τοὺς ἑλικοειδεῖς δρόμους του καὶ τὰς καμαρωτὰς κρήνας, ἅτινα πάντα ἀποτελοῦσι ἓν μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος των σύνολον, μίαν βυζαντινὴν πόλιν ἀπὸ τὴν ὁποίαν μόνον οἱ κάτοικοι λείπουσι, μίαν ἀνεξάντλητον πηγὴν γνώσεων διὰ τὸν στοχαστικὸν μελετητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ναῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν των ἐδημοσίευσαν ἤδη ἐμβριθεῖς μελέτας ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος βυζαντινολόγος Gabriel Millet[1] καὶ μετ' αὐτὸν συνοπτικὴν μελέτην ὁ Γερμανὸς Ad. Struck[2], ἐκθέσεις δὲ περὶ τῶν στερεωτικῶν αὐτόθι ἔργων ὁ καθηγητὴς Ἀδ. Ἀδαμαντίου[3]. Ὅσον ἐν τούτοις ἄφθονοι εἶναι αἱ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ γνώσεις μας τόσον πενιχραὶ καὶ ἀσαφεῖς εἶναι αἱ περὶ τῆς ἀστικῆς αὐτοῦ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας γενικῶς πληροφορίαι. Ἡ πλευρὰ αὕτη δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἶχε σχεδὸν τελείως παραμεληθῆ μέχρι τοῦδε, ἰδίᾳ ἀπὸ ἀπόψεως σχεδίων κατόψεων, τομῶν καὶ λεπτομερειῶν. Ἐλλείπει πράγματι μέχρι τοῦδε μία λεπτομερὴς συνοπτικὴ μελέτη περὶ τῆς συνθέσεως τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ τοῦ 14ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ περὶ τῆς πολεοδομίας τῆς πρωτευούσης τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως. Ἀποβαίνει δ' ἡ ἔλλειψις αὕτη τοσούτῳ μᾶλλον σπουδαία καθόσον τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἀποτελοῦσι τὴν μόνην θετικὴν καὶ αὐθεντικὴν πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν οἰκιῶν τοῦ 14ου καὶ 15ου μ. Χ. αἰῶνος καὶ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκήματος γενικώτερον· διότι ὄχι μόνον κατεσπαρμένα ἀλλὰ καὶ ἀμφιβόλου παλαιότητος εἶναι τὰ προσαγόμενα συνήθως ὡς δείγματα βυζαντινῶν οἰκημάτων κτίσματα τοῦ Μελενίκου[4], τῆς Τραπεζοῦντος[5], τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μελέται περὶ τῆς βυζαντινῆς οἰκίας δὲν λείπουσι βεβαίως ἀλλ' οἱ συγγραφεῖς των ἐστηρίχθησαν ἄλλος μὲν κυρίως εἰς τὰς ἐπὶ χειρογράφων ἢ ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις οἰκημάτων (De Beylié), ἄλλος δ' ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς φιλολογικὰς περὶ τῶν οἰκιῶν μαρτυρίας[6]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι αἱ μὲν ἐπὶ τῶν χειρογράφων καὶ τοιχογραφιῶν ἀπεικονίσεις ἀστικῶν οἰκημάτων εἶναι μᾶλλον φανταστικαὶ καὶ οὐχὶ πισταὶ ἀπομιμήσεις τῶν πραγματικῶν μορφῶν τῶν οἰκιῶν, αἱ δὲ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι παρέχουσι μὲν πολυτίμους πληροφορίας περί τε τῆς κατασκευῆς καὶ τῶν ὀνομασιῶν τῶν διαφόρων μερῶν τῶν οἰκιῶν ἀλλ' οὐχὶ καὶ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῶν συνθέσεως, περὶ τῆς ὁποίας μόνον αἱ σῳζόμεναι ἄφθονοι οἰκίαι τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς διδάξουν καὶ διαφωτίσουν, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν χρονικὴν περίοδον.

---

[1] Monuments byzantins de Mistra (Λεύκωμα), Paris 1910.—L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916—Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1917.

[2] Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910.

[3] Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1906 σ. 169, 1907 σ. 129, 1908 σ. 118.

[4] Général L. de Beylié, L'habitation byzantine, Grenoble - Paris 1902 σ. 73. Πβλ. καὶ κριτικὴν αὐτοῦ ὑπὸ Α. Ἀδαμαντίου ἐν Δ.Ι.Ε.Ε. τ. 6 (1901) σ. 304 ἑ.

[5] Ἔ. ἀ. σ. 75.

[6] Φ. Κουκουλές, Περὶ τὴν βυζαντινὴν οἰκίαν, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. ΙΒ' σ. 76-138.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μνεία τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐγένετο ἤδη καὶ ἐν τῷ περὶ βυζαντινοῦ οἰκήματος συγγράμματι τοῦ στρατηγοῦ De Beylié[1], ἀλλ' αὕτη εἶναι λίαν ἀκροθιγής, καθόσον ὁ συγγραφεύς, μὴ ἐπισκεφθεὶς ποτὲ τὸν Μυστρᾶν, ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν, ἃς ἄνευ οὐδενὸς σχολίου, ἐδημοσίευσεν ὁ Millet ἐν τῷ περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ Μυστρᾶ λευκώματι αὐτοῦ. Περισσοτέρας ἀλλ' ὀλίγας πάντοτε πληροφορίας περὶ τῶν βυζαντινῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ παρέσχεν εἰς τὸ ὡραῖον σύγγραμμά του καὶ ὁ Struck[2], ὅστις ὅμως, περιγράφων γενικῶς τὸν ἐρειπιῶνα, δὲν εἰσῆλθεν εἰς λεπτομερείας τῆς συνθέσεως τῶν οἰκιῶν. Μία τελευταία σχετικὴ πρὸς τὸ βυζαντινὸν οἴκημα μελέτη μὲ παρατηρήσεις ἀναφερομένας εἰς τὰς οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ E. Gerland[3] μὲ ἀπόψεις ὅμως, αἱ ὁποῖαι, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ σχετικὸν κεφάλαιον, εἶναι κατὰ βάσιν ἐσφαλμέναι. Αὐτὴ εἶναι ὅλη ἡ περὶ τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Μυστρᾶ βιβλιογραφία[4], εἰς τὴν ὁποίαν, καίτοι πενιχράν, περιέχονται ἐν τούτοις καί τινες ἀκριβεῖς πληροφορίαι[5]. Ἀποβλέπων εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν περὶ ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας τοῦ Μυστρᾶ γνώσεων, ἐπεδόθην ἀπὸ μακροῦ εἰς τὴν μελέτην καὶ λεπτομερῆ σχεδίασιν τῶν παλατίων καὶ οἰκιῶν τοῦ ἐρειπιῶνος. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μου ἐκείνων ἀνεκοίνουν ἐνίοτε δημοσίᾳ, παλαιότερον μὲν κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν[6] ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ ἐν Σόφιᾳ συγκροτηθὲν IV βυζαντινολογικὸν συνέδριον[7] δὲν ἐδημοσίευσα ὅμως αὐτὰς μέχρι τοῦδε[8] εἰς τὸ σύνολον, οὐδὲ παρέθηκα τὰ λεπτομερῆ διαγράμματα κατόψεων, τομῶν καὶ ἀναπαραστάσεων, ἅτινα ἤδη παραδίδω εἰς τὴν δημοσιότητα διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων.

---

[1] Ἔ. ἀ. σ. 76.

[2] Ἔ. ἀ. σ. 112.

[3] Der Burgwart XVI Jahrg. Nr 1 σ. 10-19.

[4] Περὶ τῆς διατάξεως τῆς οἰκίας Α τοῦ Μυστρᾶ ἔκαμε κατὰ τὸ 1923 ἀνακοίνωσιν εἰς τὴν Ἑταιρείαν Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ὁ κ. Α. Ξυγγόπουλος. Περίληψις τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης ἐδημοσιεύθη ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Α' σ. 343.

[5] Ἀναφέρω δύο ἐξ αὐτῶν σπουδαιοτάτας, ἀναφερομένας εἰς τὰ παλάτια: ὁ de Beylié (ἔ. ἀ. σ. 140), γράφει ὅτι τὸ μῆκος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου εἶναι 60 μ. ἐν ᾧ εἶναι μόνον 36,30. Ὁ Struck (ἔ. ἀ. σ. 133) λέγει ὅτι ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου ἔφερεν ὑπεράνω καὶ ἄλλον ὄροφον, ἐν ᾧ οὐδαμοῦ οὐδεμία περὶ τούτου ὑπάρχει ἔνδειξις ἀλλὰ τοὐναντίον πλεῖστοι ὅσοι λόγοι συντρέχουν περὶ τῆς παραδοχῆς τοῦ ἐναντίου.

[6] Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Α' 345, ΙΑ' 535.

[7] Actes du IV Congrès des Études byzantines, Sofia 1936 τόμ. II σ. 168 (τόμ. X τῶν Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου). Πβλ. καὶ Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ', 576.

[8] Γνῶμαι μου τινὲς περὶ τοῦ συστήματος κατασκευῆς τῶν οἰκιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἀνακοινωθεῖσαι παρ' ἐμοῦ προφορικῶς κατά τινα ἐπίσκεψιν τοῦ Μυστρᾶ περιελήφθησαν ἐν γαλλιστὶ ἐκδοθέντι ὁδηγῷ τοῦ Μυστρᾶ (1935) χωρὶς ὅμως περιέργως, νὰ μνημονευθῇ ἡ πατρότης των.

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ

"Ινα πληρέστερον συλλάβωμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπόστασιν τῶν ἰδιωτικῶν κτισμάτων τοῦ Μυστρᾶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τοποθετήσωμεν αὐτὰ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ συνοικισμοῦ εἰς ὃν ἀνῆκον. Πρὸ τῆς ἐπὶ μέρους λοιπὸν ἐξετάσεως τῶν παλατιῶν καὶ σπιτιῶν χρήσιμον εἶναι νὰ προτάξωμεν ὀλίγα περὶ τῆς θέσεως, τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς πόλεως.

Ἡ ἐπὶ τέως ἀκατοικήτου[1] προβούνου τοῦ Ταϋγέτου συμπηχθεῖσα πόλις τοῦ Μυστρᾶ συνῳκίσθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος ἤτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πάλης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου πρὸς τοὺς Φράγκους κατακτητὰς τοῦ Μορέως. Μετὰ τὴν ἱστορικὴν μάχην τῆς Πελαγονίας (1259) καὶ τὴν κατ᾿ αὐτὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, οἱ Φράγκοι ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσουν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ ὀχυρὸν κάστρον, ὅπερ εἶχε κτίσει τὸ 1249 ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ ὁ Βιλλαρδουῖνος.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ Βυζαντινοὶ κατῴκουν τὴν παρὰ τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην πόλιν Λακεδαιμονίαν, αὕτη ὅμως, λόγῳ τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεώς της δὲν παρεῖχε τὴν ἀπαιτουμένην κατ᾿ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν φυσικὴν καὶ τεχνητὴν προστασίαν· ὅταν λοιπὸν τὸ δυσπόρθητον κάστρον τοῦ Μυστρᾶ παρεδόθη ἕτοιμον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκρίθη ὑπ᾿ αὐτῶν σκόπιμον νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ Λακεδαιμονία[2] νὰ ἱδρυθῇ δὲ νέα πόλις ἐπὶ τοῦ φυσικῶς καὶ τεχνητῶς ὀχυροῦ λόφου τοῦ Μυστρᾶ, κειμένου εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς Λακεδαιμονίας ἀπόστασιν. Ὡς κατάλληλον δὲ μέρος τοῦ λόφου πρὸς ἵδρυσιν τῆς νέας πόλεως ἐξελέγη κατ᾿ ἀρχὰς ἡ εὐθὺς ὑπὸ τὸ κάστρον βορεινὴ κλιτὺς τοῦ λόφου, ἥτις πλὴν τῆς φυσικῆς ὀχυρότητος παρουσίαζε καὶ ἕνα ἀρκετὰ ἐκτεταμμένον ὁριζόντιον χῶρον, ἕν πλάτωμα (εἰκ 1).

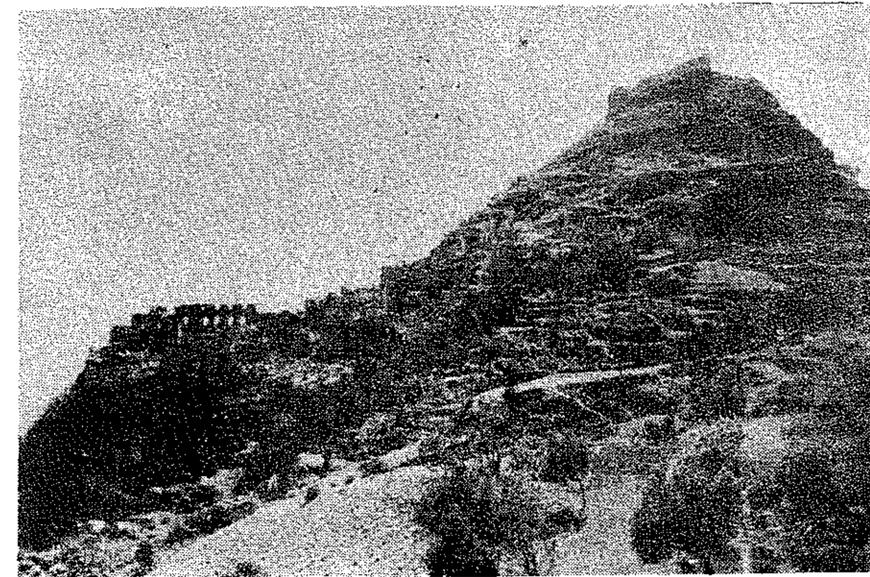
Ἡ περιοχὴ ἣν κατέλαβεν ἡ πρώτη πόλις τοῦ Μυστρᾶ περιεκλείσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν δι᾿ ἰσχυροῦ τείχους ἀποβᾶσα καὶ αὐτὴ ἀληθὲς φρούριον, ὡς ἔσχατον καταφύγιον τοῦ ὁποίου κατ᾿ ἐνδεχομένης ἐχθρικῆς προσβολῆς θὰ ἐχρησίμευε τὸ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου κάστρον. Ὅτι δὲ πράγματι ὡς

[1] Κυρίως εἰπεῖν ἀκατοίκητος ἦτο μόνον ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου· διότι εἰς τοὺς πρόποδας αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ μονὴ τοῦ ἁγ. Δημητρίου (Μητρόπολις).

[2] Τοῦτ᾿ αὐτὸ ἐγένετο ἐπὶ Φραγκοκρατίας, καὶ μὲ τὸ Νύκλι (Ἀμύκλιον), ὅπερ, ὡς κείμενον ἐν τῇ πεδιάδι ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, κτισθέντων ἀντ᾿ αὐτοῦ τῶν ἐπὶ τῶν γειτονικῶν ὀρέων κάστρων τοῦ Μουχλίου καὶ Κηπιανῶν (Τσηπιανῶν).

φρούριον ἐθεωρεῖτο ἡ νέα πόλις ἀποδεικνύει ἡ διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου ἔνδειξις αὐτῆς, ἣν ἀναφέρουν καὶ παλαιοὶ περιηγηταὶ καὶ ἰδιωτικὰ ἀκόμη συμβόλαια[1].

Τὰ περιβάλλοντα τὴν πόλιν ἢ Χώραν, ὡς ἐλέγετο, τείχη σωζόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέπαφα σήμερον, πρὸς ἀνατολὰς μὲν καὶ βορρᾶν δὲν ἔφερον

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ Β. Δ. Ἀριστερὰ εἰς τὸ πλάτωμα τὰ Παλάτια.

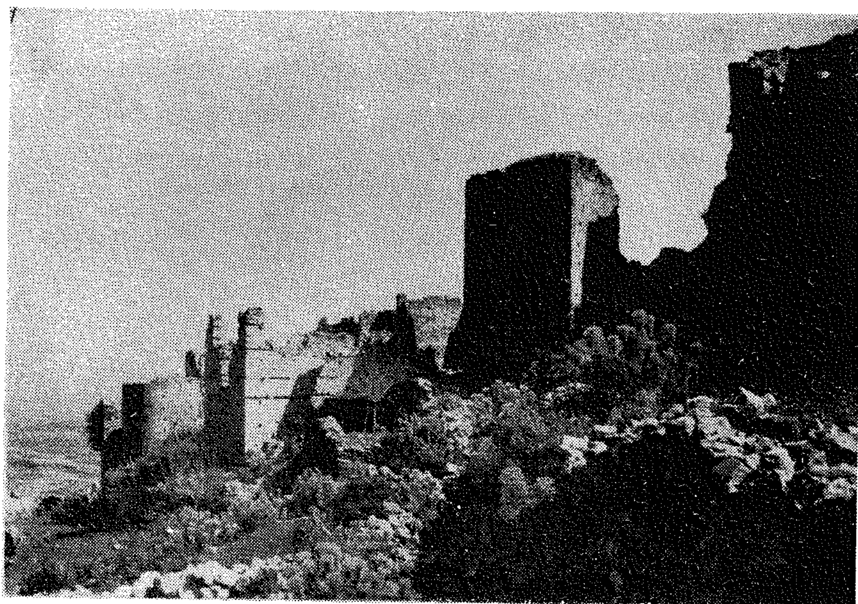
πύργους, προφανῶς λόγῳ τῆς φυσικῆς ὀχυρότητος τῶν πλευρῶν τούτων — πρὸς δυσμὰς ὅμως ἐνισχύοντο διὰ πολλῶν καὶ ἰσχυρῶν στρογγύλων καὶ τετραγώνων πύργων (εἰκ. 2) σχηματίζοντα μάλιστα καὶ τὸν λεγόμενον κλωβὸν (Zwinger) ἤτοι μικρὸν ὀχυρὸν περίβολον εὐθὺς ἔξω τῆς βορείου πύλης.

Πύλαι εἰσόδου εἰς τὴν πόλιν ὑπῆρχον ἐπὶ τῶν τειχῶν δύο: μία πρὸς ἀνατολάς, δι᾿ ἧς ἐξήρχοντο οἱ μεταβαίνοντες πρὸς τὴν Μονεμβασίαν (εἰκ. 3) καὶ μία κατὰ τὰ Β Δ, δι᾿ ἧς ἐξήρχοντο οἱ ταξιδεύοντες εἰς Ναύπλιον[2]· ἀμφότεραι αἱ πύλαι αὗται ἦσαν διπλαῖ καὶ ἐπροστατεύοντο ὑπὸ ἰσχυρῶν τετραγώνων πύργων μετὰ πολεμιστρῶν, ἦσαν δ᾿ ἐφωδιασμέναι καὶ μὲ σιδηρᾶς καταρρακτὰς θύρας κλειομένας κατὰ τὴν νύκτα· ὅθεν καὶ *σιδερόπορτα* καλεῖται ὑπὸ τοῦ

[1] Οὕτω ἐν περισωθέντι συμβολαίῳ τοῦ 1710 οἱ σύνδικοι τῆς κοινότητος Μυστρᾶ φέρονται ἐκμισθοῦντες τὰ κρεοπωλεῖα «τοῦ Φρουρίου καὶ τῆς Μεσοχώρας» Σπ. Δὲ Βιάζης, Σπαρτιατικὸν Ἡμερολ. τ. ϛ´ (1905) σ. 38.

[2] Ἡ ὀνομασία τῶν δύο πυλῶν, Μονεμβασίας καὶ Ναυπλίου, ἀπαντᾷ ἤδη εἰς περιηγητὰς τοῦ 17ου αἰῶνος *La Guilletière*, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 390, Dapper, Naukeurige beschryving van Morea, t'Amsterdam 1688 σ. 34.

λαοῦ μέχρι σήμερον ἡ πύλη τῆς Μονεμβασίας. Ἡ τελευταία αὕτη πύλη ἦτο λίαν πολυσύχναστος· διότι δι' αὐτῆς, τῇ βοηθείᾳ ἑλικοειδοῦς λιθοστρώτου δρόμου, συνεκοινώνει ἡ Χώρα πρός τε τὰς ἔξω, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ νοτίων προπόδων τοῦ λόφου κειμένας μονὰς (Βροντοχίου, Μητροπόλεως, Παντανάσσης

Εἰκ. 2. Πύργοι τοῦ τείχους τοῦ Μυστρᾶ. Δυτικὴ πλευρά.

Περιβλέπτου), καὶ πρὸς τὰ ἀργότερον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς βορείου κατωτέρας κλιτύος τοῦ λόφου ἱδρυθέντα προάστεια τῆς Μεσοχώρας καὶ Ἐξωχώρας, ὧν τὸ δεύτερον ἐχωρίζετο ἀπὸ τοῦ πρώτου διὰ τοῦ Βασιλοποτάμου[1].

[1] Τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων συνοικιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἀναφέρονται ἀπαραλλάκτως ὑπὸ πάντων τῶν μνημονευόντων τὸν Μυστρᾶν συγγραφέων τῆς Ἐνετικῆς κατοχῆς αὐτοῦ (1687-1715). Κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τούτους ὁ Μυστρᾶς διῃρεῖτο εἰς 4 ζώνας: 1) τὸ Κάστρον (Castello), 2) τὴν Πόλιν ἢ Χώραν (Terra), 3) τὴν Μεσοχώραν ἢ Μεσοχώριον καὶ 4) τὴν Ἐξωχώραν ἢ Ἐξωχώριον ὀνομαζομένην ἀργότερον καὶ Κατωχώραν ἢ Κατωχώριον. De la Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 385. O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea κλπ. t'Amsterdam 1688 σ. 34-38. M. V. Coronelli, Memorie istoriografiche del regno della Morea, Venetia 1687 σ. 34, ἔκδ. 1692 σ. 91, Fr. Piacenza, L'Egeo redivio, Modena 1688 σ. 37, X. Scrofani, Viaggio in Grecia fatto nell' anno 1794, 1795 Londra 1799 σ. 178, P. Ant. Pacifico, Breve descrizzione corografica del Peloponneso o Morea, Venetia MDCC (=1700) σ. 59. Αἱ ὀνομασίαι Μεσοχώρα ἢ Μεσοχώριον, Ἐξωχώρα ἢ Ἐξωχώριον καὶ Κάτω Χώρα ἢ Κατωχώριον διετηρήθησαν καὶ πολὺ ἀργότερον πβλ. Chateaubriand, Itinéraire de Paris à Jérusalem ἔκδ. Garnier σ. 92. W. Gell, Narrative of a journey in the Morea, London 1823 σ. 333, Pouqueville, Voyage de la Grèce τ. 5 (1827) σ. 546. Buchon, La Grèce continentale et la Morée Paris 1843 σ. 431. Εἰκόνα τοῦ Μυστρᾶ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας παρέχουσιν οἱ De la Guilletière ἔ.ἀ. σ. 565, Dapper ἔ.ἀ. σ. 33 καὶ ὁ Coronelli ἔ.ἀ. ἔκδ. 1687. Τὸ Βασιλοπόταμον, ὅπερ ἀναφέρουσι πάντες οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες συγγραφεῖς, πρέπει νὰ εἶναι τὸ σημερινὸν Ἑβραιοπόταμον, ἤτοι μικρὸς παραπόταμος συναντῶν καθέτως τὸν χείμαρρον τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος.

Ὁ μνημονευθεὶς ἑλικοειδὴς δρόμος διαπερῶν τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ἀνήρχετο μετ' ἐλαφρᾶς κατ' ἀρχὰς κλίσεως πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 3) μεθ' ὃ κάμπτων πρὸς δυσμὰς ἔφθανε εἰς μίαν εὐρύχωρον πλατεῖαν κλειομένην κατὰ τὰς δύο αὐτῆς πλευρὰς—τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν—ἀπὸ τὰ κτήρια τῶν

Εἰκ. 3. Ἡ διπλῆ πύλη τῆς Μονεμβασίας, κοινῶς Σιδερόπορτα.

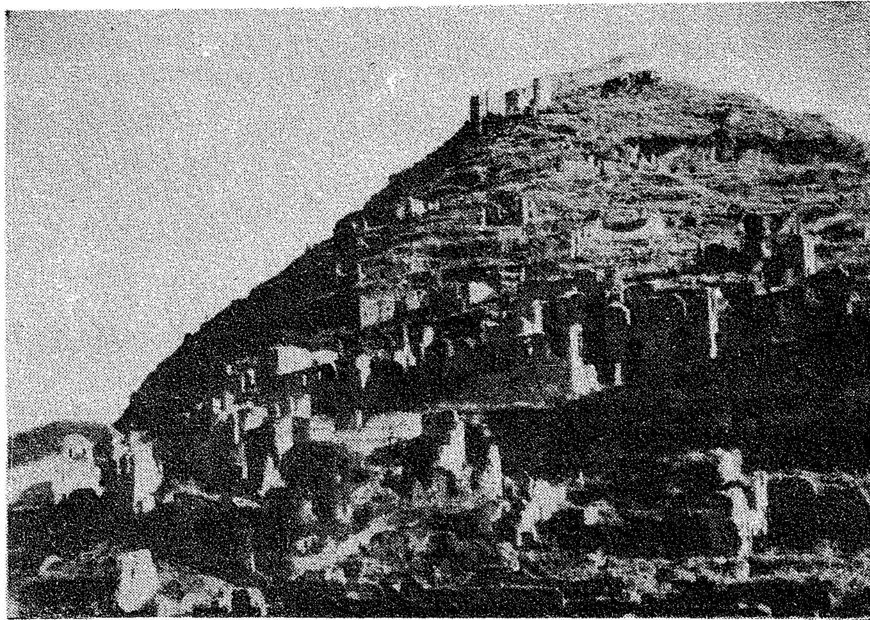
παλατίων. Διασχίζων δὲ τὴν πλατεῖαν καὶ κάμπτων ἐκ νέου πρὸς δυσμὰς κατέληγεν εἰς τὴν Πύλην τοῦ Ναυπλίου.

Ὁ περιγραφεὶς δρόμος, πλάτους μόλις 3 μέτρων, ἀπετέλει τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν τῆς πόλεως τὴν *μέσην*, ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί. Διὰ τῆς μέσης δὲ ταύτης διῃρεῖτο ἡ πόλις εἰς δύο σαφῶς διακεκριμένα τμήματα (πίν. 1) 1) τὸ βόρειον, ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου πλατώματος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ παλάτια καὶ τὰ οἰκήματα τῶν αὐλικῶν καὶ 2) τὸ νότιον, ἐκτισμένον ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ κατεχόμενον ἀπὸ τὰ οἰκήματα τῶν ἀστῶν, διατεταγμένα κατὰ μίαν ἐπιβλητικὴν καὶ λίαν γραφικὴν κλιμάκωσιν (εἰκ. 4).

Πρὸς τὰ οἰκήματα ταῦτα ἦγον ἑλικοειδῶς ἀνέρποντες δρομίσκοι, πλάτους τὸ πολὺ μέχρι 2 μέτρων, ἀναχωροῦντες ἀπὸ διαφόρων σημείων τῆς μέσης.

Τὸ κέντρον τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τῆς πόλεως ἀπετέλει ἡ μνημο-

νευθεῖσα εὐρύχωρος πλατεῖα—ἥτις εἶναι καὶ ἡ μόνη πλατεῖα τῆς τε ἄνω Χώρας καὶ τῶν προαστείων. Ἡ πλατεῖα αὐτὴ δὲν ἐχρησίμευεν, ὡς αἱ σημεριναί, δι᾽ ἀσκόπους περιπάτους τῶν κατοίκων ἀλλά, κατὰ τὴν κρατοῦσαν

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῶν ἐπὶ τῆς βορ. κλιτύος τῆς Ἄνω Χώρας οἰκημάτων ἀπὸ τῶν παλατίων.

μεσαιωνικὴν συνήθειαν, προωρίζετο διὰ σκοποὺς κατ᾽ ἐξοχὴν πρακτικούς: ἐδῶ ἐγίνοντο αἱ συναθροίσεις τοῦ λαοῦ, ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις, πιθανῶς καὶ παραστάσεις· ἐνταῦθα δ᾽ εὑρίσκετο καὶ ἡ ἀγορά, ὡς σαφῶς μαρτυρεῖ τοῦτο ὄχι μόνον ἡ ἐπὶ Τουρκοκρατίας χρησιμοποίησις τῆς πλατείας πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν (Boyouk bazar) ἀλλὰ καὶ ἡ βυζαντινὴ ὀνομασία *φόρος* (=forum) δι᾽ ἧς ἀναφέρουν περιηγηταὶ τοῦ 17ου αἰῶνος ὅτι ἐκαλεῖτο παρὰ τῶν Ἑλλήνων τὸ μέρος τοῦτο [1]. Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πλατεῖα τοῦ Μυστρᾶ οὔτε πλακόστρωτος ἦτο οὔτε κἂν ἰσόπεδος καὶ ὅτι οὐδὲν κτήριον ἢ μνημεῖον ὑψοῦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἰς τὸ κέντρον της [2]—ὡς τόσον ἀτόπως γίνεται σήμερον εἰς τὰς πλατείας μας—διότι μία τοιαύτη τοποθέτησις κτηρίου ὄχι μόνον θὰ ἠμπόδιζε τὰς συγκεντρώσεις ἀλλὰ καὶ τὴν θέαν τῶν ὄπισθεν κειμένων παλατίων θὰ ἀπέκρυπτε. Διὰ τὸν λόγον δ᾽ ἀκριβῶς τοῦτον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Καντακουζηνοῦ ἱδρυθεῖσα κρήνη (εἰκ. 6 Η) ἐτοποθετήθη ἐντε-

[1] La Guilletière, ἔ. ἀ. σ. 391, Dapper, ἔ. ἀ. σ. 34.

[2] Τὰ σήμερον ἐν τῇ πλατείᾳ ὑπάρχοντα κτήρια εἶναι πάντα τουρκικά.

λῶς παράμερα, εἰς ἓν νεκρὸν σημεῖον τῆς πλατείας, ἀκριβῶς δηλ. ὅπως—σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς σκοπιμότητος—εἶναι τοποθετημέναι αἱ κρῆναι εἰς τὰς μεσαιωνικὰς πόλεις τῆς Δύσεως [1].

Μία τόσον ἰσχυρῶς ὠχυρωμένη πόλις ἦτο φυσικὸν νὰ ἀπαρτίζεται καὶ ἀπὸ στοιχεῖα ἐκδηλοῦντα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικήν των τὸν ἀμυντικὸν χαρακτῆρα των· ὁ τοιοῦτος δὲ χαρακτὴρ καταφαίνεται ὄχι τόσον εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ πλατώματος ἐκτισμένα σπίτια ὅσον εἰς τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύος. Τὸ ἐπὶ κλιτύων κτίσιμον συνοικισμῶν εἶναι κατὰ κανόνα συνδεδεμένον μὲ ποικίλα τεχνικὰ καὶ οἰκιακῆς οἰκονομίας ἐμπόδια· τυπικὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν τοιούτων συνοικισμῶν εἶναι ἡ συσσώρευσις ὁμοιορρύθμων οἰκημάτων, ἅτινα φαίνονται μὲν ὡς ἀκανονίστως διατεταγμένα ἀκολουθοῦσιν ὅμως διὰ τῶν κυρίων γραμμῶν των τὰ κράσπεδα τοῦ λόφου, διατασσόμενα συνήθως πέριξ τῆς εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἱδρυμένης κατοικίας τοῦ ἄρχοντος. Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν. Τὰ ἐπὶ τῆς κλιτύος κτισμένα σπίτια, ἀκολουθοῦντα εἰς τὰς μεγάλας των διαστάσεις τὰς ἰσοϋψεῖς καμπύλας τοῦ λόφου, εἶναι διατεταγμένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου των σχήματος νὰ βλέπῃ πρὸς τὰ παλάτια, ἅτινα ἀπετέλουν τρόπον τινὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν «δεσπόζουσαν» (dominante) τοῦ χώρου.

Διὰ τῆς τοιαύτης ὅμως τοποθετήσεως τῶν οἰκιῶν προέκυψε καὶ μία ἁρμονικὴ κλιμακωτὴ διάταξις τῆς μάζης τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 4), ἥτις προσδίδει εἰς τὸν Μυστρᾶν τὸ ἰδιάζον ἐκεῖνο θέλγητρον καὶ τὴν γραφικότητα, ἣν ἔχουν αἱ ἐπὶ κλιτύων ἱδρυμέναι μεσαιωνικαὶ πόλεις.

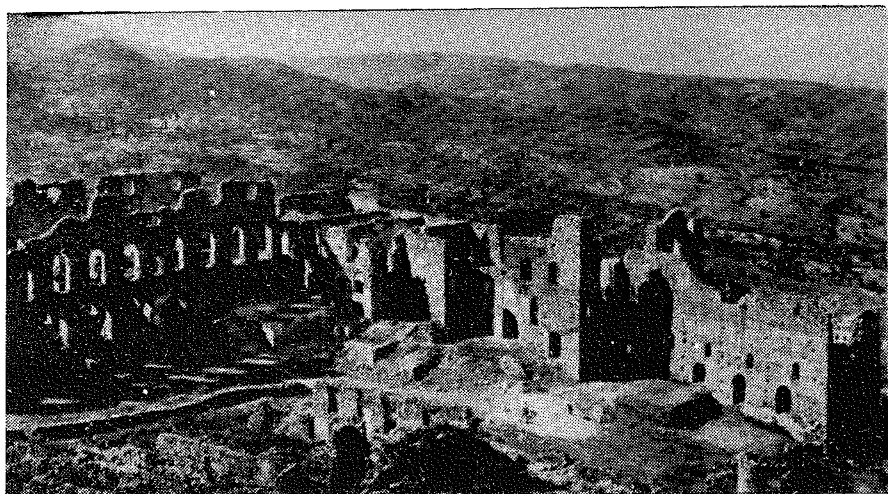
ΜΕΡΟΣ Α΄. - ΤΑ ΠΑΛΑΤΙΑ

Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν τὰ παλάτια ἀπετέλουν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν κέντρον τοῦ συνοικισμοῦ· ὀρθὸν λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέτασις τῶν κτηρίων τοῦ Μυστρᾶ νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τούτων.

Τὰ σπουδαιότερα εἰς πλοῦτον καὶ μέγεθος οἰκήματα εὑρίσκοντο εἰς τὴν Ἄνω χώραν, εἰς τὴν γειτονείαν τῶν παλατίων, ὅπου, φυσικά, ἔκειτο ἡ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τοῦ Μυστρᾶ. Ἐδῶ ἀναμφιβόλως θὰ ἤδρευον, συγκεντρωμένοι περὶ τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τῆς χώρας, οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ ὀφφικιοῦχοι, οἱ λόγιοι τῆς πόλεως καὶ οἱ εὐγενεῖς ἀκόλουθοι τῶν δεσποτῶν. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν οἰκιῶν τῶν εὐγενῶν ὠρθοῦντο, μεγαλύτερα εἰς κλίμακα καὶ πλουσιώτερα εἰς ἐμφάνισιν, τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν, ἐκτισμένα ἐξ ὁλοκλήρου ἐπὶ τοῦ ὁριζοντίου πλατώματος εἰς σχῆμα γάμμα περιβάλλον μεγάλην τετράγωνον πλατεῖαν (εἰκ. 5 καὶ 6). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ πέριξ τῆς πλατείας ὀρθούμενα κτήρια ἀποτελοῦσι σήμερον ἓν σύμπλεγμα κατασκευῶν ἠρειπωμένων, ἀλλὰ τὸ μέγεθος τῶν διαμερισμάτων, ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται, αἱ τοξωταὶ στοαί, δι᾽ ὧν εἶναι ἐφωδιασμένα, καὶ τέλος ἡ προνομιακὴ θέσις ἐφ᾽ ἧς κεῖνται μὲ τὴν πρὸς τὸν Πάρνωνα καὶ τὴν πεδιάδα

[1] Camillo Sitte, L'art de bâtir les villes σ. 31.

τοῦ Εὐρώτα θαυμασίαν θέαν, γεννῶσιν ἀμέσως εἰς τὸν ἀνίδεον ἐπισκέπτην τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αὐτὰ πρέπει νὰ ἦσαν τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν· τοῦτο ἄλλως τε ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν μὲν πλατεῖαν ὡς «περίοδον» τὰ δὲ πέριξ αὐτῆς μεγάλα κτήρια ὡς «σαράγια τῆς βασιλοπούλλας»[1]. Ποίαν δὲ πριγκίπισσαν ὑπονοεῖ ὁ θρῦλος δὲν εἶναι δύσκολον νὰ εἰκά-

Εἰκ. 5. Γενικὴ ἄποψις τῶν παλατίων καὶ τῆς αὐλῆς, ἣν περιβάλλουν.

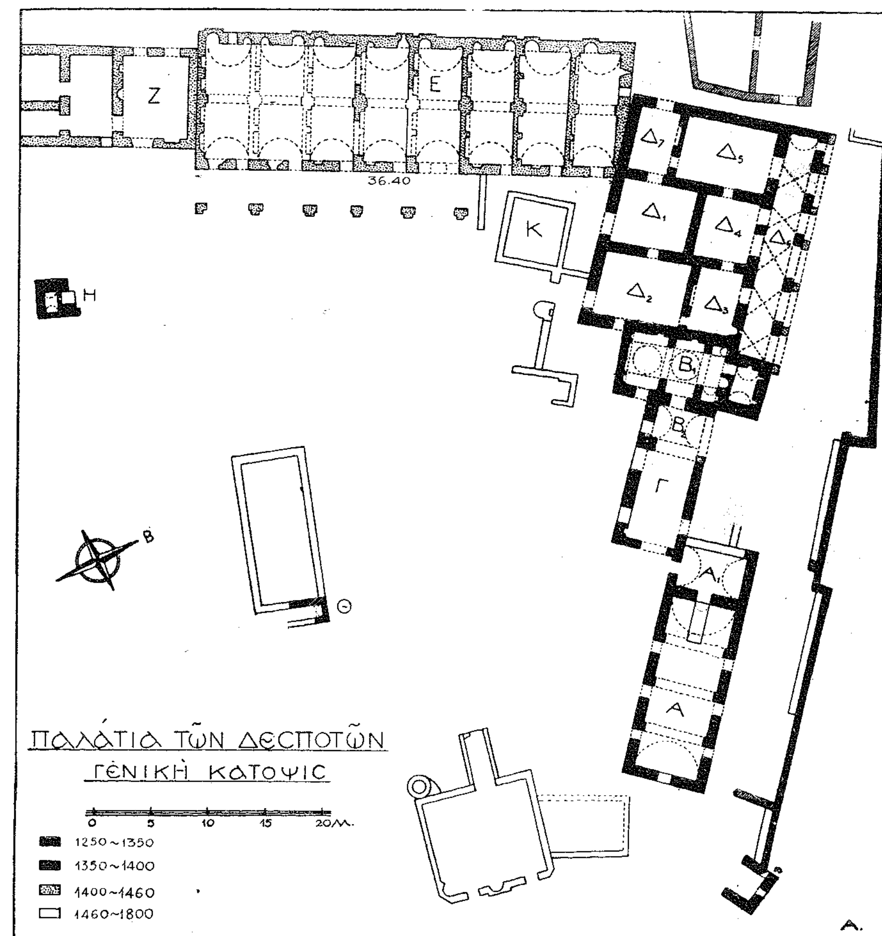
σωμεν· ἡ βασιλοπούλλα τῆς παραδόσεως πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ εἶναι ἡ τελευταία Ἑλληνὶς πριγκίπισσα ποὺ κατῴκησεν εἰς τὰ παλάτια τοῦ Μυστρᾶ, ἡ ὡραία καὶ εὐπαίδευτος Ἑλένη, μονογενὴς θυγάτηρ τοῦ τελευταίου δεσπότου τοῦ Μυστρᾶ Δημητρίου Παλαιολόγου, τὴν ὁποίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τοῦ Μυστρᾶ (1460) Μωάμεθ ὁ Β΄ ἔλαβεν ὡς σύζυγον[2] καὶ ὠνόμασε Σουλτάναν.

Γενικὴ διάταξις. Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν τὸ συγκρότημα τῶν παλατίων ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἑνὸς μεγάλου γάμμα (εἰκ. 6) τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ σκέλη δὲν συναντῶνται κατ᾽ ὀρθὴν ἀλλὰ κατά τι ὀξεῖαν γωνίαν (78° 30΄). Ἐντὸς

[1] Ὁ Bory de St Vincent ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ἔκαυσαν τὸ 1770 «τὸ κάστρον τῆς βασιλοπούλλας» (Le bourg de la princesse). Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Peloponnèse, Paris et Strassbourg 1836-38 τόμ. 1 σ. 424. Ὁ δὲ τὸ 1841 ἐπισκεφθεὶς τὸν Μυστρᾶν Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843 σ. 434) ἀναφέρει ἁπλῶς «τὰ παλάτια τῆς βασιλοπούλλας» (Les palais de la princesse).

[2] Φραντζῆς ἔκδ. Βόννης σ. 395, 17. Περὶ τῆς Ἑλένης διεσώθη καὶ ἐπιτάφιον ποίημα ἐπιγραφόμενον «μονῳδίᾳ ἐπὶ τῇ αὐθεντοπούλᾳ κυρᾷ Ἑλένῃ τῇ Παλαιολογίνῃ θυγατρὶ τοῦ δεσπότου κὺρ Δημητρίου». Τὸ ποίημα ἐδημοσιεύθη κατ᾽ ἀρχὰς ἐν τῇ Ἑλλ. Πατρολογίᾳ τοῦ Migne τ. 160 στ. 952-958, εἶτα δ᾽ ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακὰ τ. IV σ. 221-229. Ὅρα καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις τοῦ S. G. Mercati ἐν Byz. Zeitschr. 24 (1923) σ. 40-42.

τῆς γωνίας ταύτης ἐσχηματίζετο, ὡς εἴπομεν, μία μεγάλη τετράγωνος πλατεῖα ἢ αὐλή, ἥτις ἀρχικῶς μὲν ἦτο ἐλευθέρα, βραδύτερον δὲ κατελήφθη ὑπὸ εὐτελῶν κατασκευῶν (εἰκ. 5) ἀνεγερθεισῶν χάριν τοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας τελουμένου

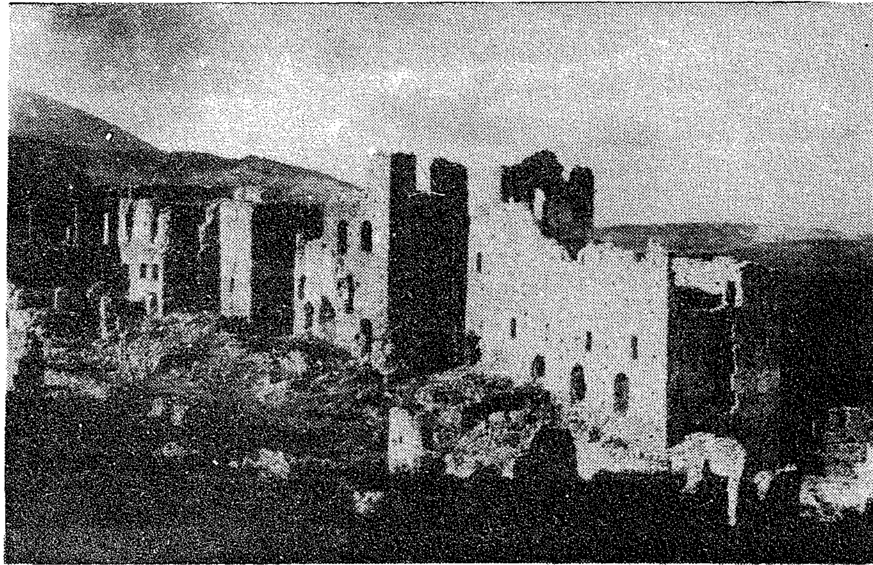
Εἰκ. 6. Γενικὴ κάτοψις τῶν Παλατίων.

ἐνταῦθα «παζαριοῦ». Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ πλατεῖα δὲν φαίνεται νὰ ἦτο φυτευμένη, ὅπως τὸ «μεσοκήπιν» τοῦ παλατίου τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα[1]· διότι τὸ ἔδαφός της καὶ αὐχμηρὸν εἶναι καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα παρουσιάζει γυμνὸν τὸν φυσικὸν βράχον. Ἦτο λοιπὸν ὁ χῶρος αὐλὴ συνάμα καὶ πλατεῖα, ἀφ᾽ οὗ μάλιστα καὶ διεσχίζετο ἀπὸ τὸν δρόμον, ὅστις ἀπὸ τῆς Μεσοχώρας ἔφερε διὰ τῆς

[1] Στίχ. 98 τῆς ἐκδ. Μηλιαράκη 1920. Πβλ. καὶ Πορφυρογ. Βασ. τ. ΙΙ, 15 σ. 585.

Σιδερόπορτας πρὸς τὴν συνοικίαν τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ τὴν πύλην τοῦ Ναυπλίου. Ἡ πλατεῖα αὐτή, προσήλιος καὶ ὑπήνεμος, ἦτο κατάλληλος ἰδίᾳ διὰ συναθροίσεις κατὰ τὸν χειμῶνα· ἀναμφιβόλως δὲ θὰ ἐχρησίμευσεν ὡς τόπος διδασκαλίας διὰ τοὺς μεγάλους λογίους οὑμανιστὰς τῆς αὐλῆς τῶν Παλαιολόγων, τὸν Πλήθωνα καὶ τὸν Ἑρμώνυμον καὶ τοὺς ἄλλους.

Ἀπὸ τὸ ἔξω μέρος τοῦ γάμμα τὸ κτήριον ἔφθανε μέχρι σχεδὸν τοῦ διὰ τοῦ τείχους τῆς ἄνω Χώρας ὠχυρωμένου χείλους τοῦ πλατώματος καταλειπο-

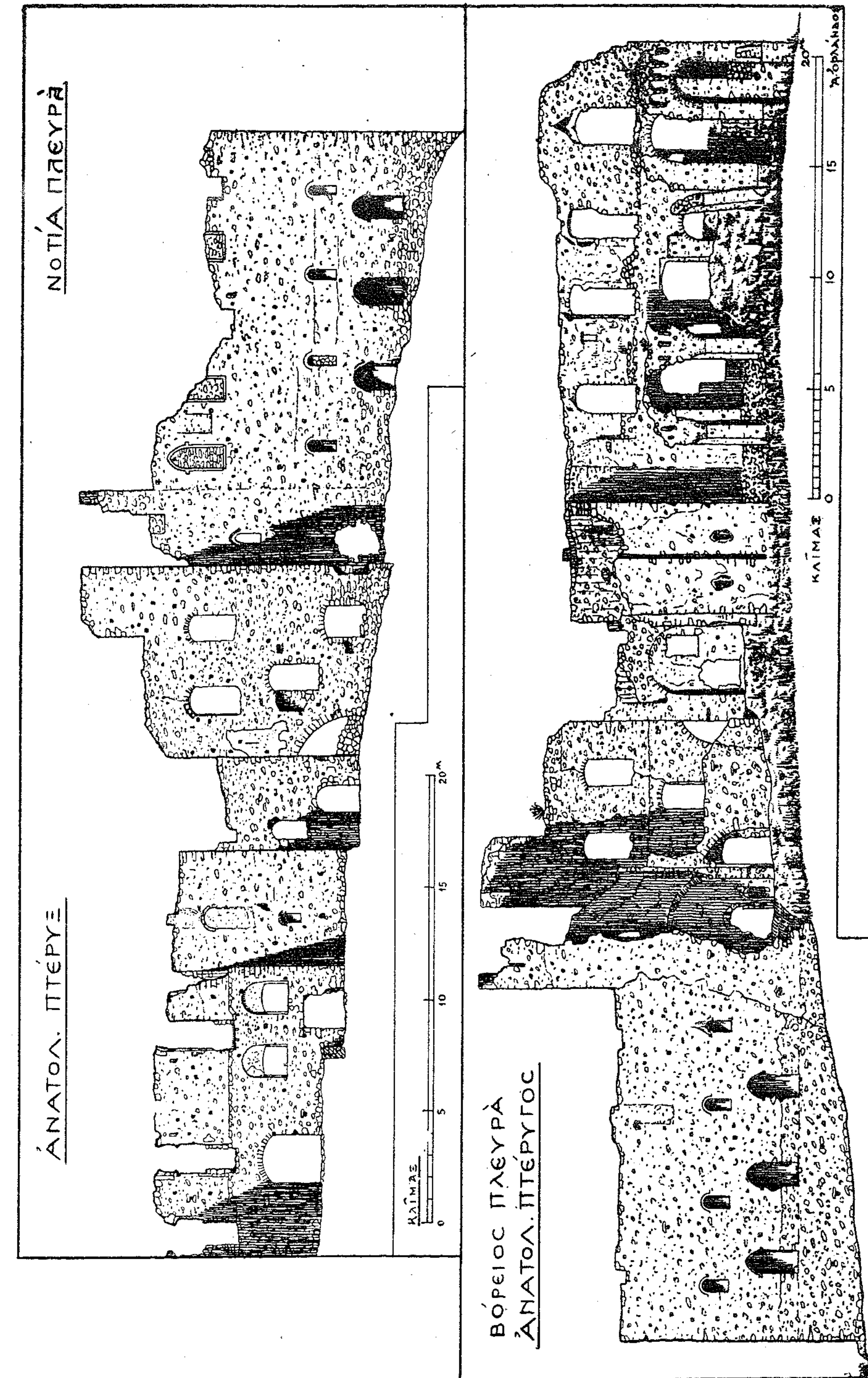

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων ἀπὸ νότου.

μένου μεταξὺ τῶν δύο στενοῦ σχετικῶς διαδρόμου (6 ἕως 8 μ.) ἀπὸ τοῦ ὁποίου θαυμασία εἶναι ἡ θέα πρὸς τὸν Πάρνωνα καὶ τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Νομίζω διὰ τοῦτο ὅτι ὄχι ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἀλλ᾽ ὁ ἐξωτερικὸς στενὸς διάδρομος πρέπει μᾶλλον νὰ εἶναι ἡ «περίοδος τῆς βασιλοπούλλας», ἣν ἀναφέρει ἡ παράδοσις.

Ἐκ τῶν δύο σκελῶν ἢ πτερύγων τοῦ γαμματοειδοῦς συγκροτήματος θὰ ἐξετάσωμεν κατ᾽ ἀρχὰς τὴν ἀνατολικήν[1]. Αὕτη παρουσιάζει ἐν κατόψει μορφὴν πριονοειδῆ ἀκανόνιστον (εἰκ. 6) μὲ ἀλλεπαλλήλους δηλαδὴ ἐξοχὰς (εἰκ. 6, 7) ὀφειλομένας προφανῶς εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τ᾽ ἀποτελοῦντα τὴν πτέρυγα διαμερίσματα δὲν ἐκτίσθησαν ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τῇ βάσει ἑνιαίου τινὸς σχεδίου ἀλλὰ κατὰ τμήματα προστιθέμενα ἑκάστοτε ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων

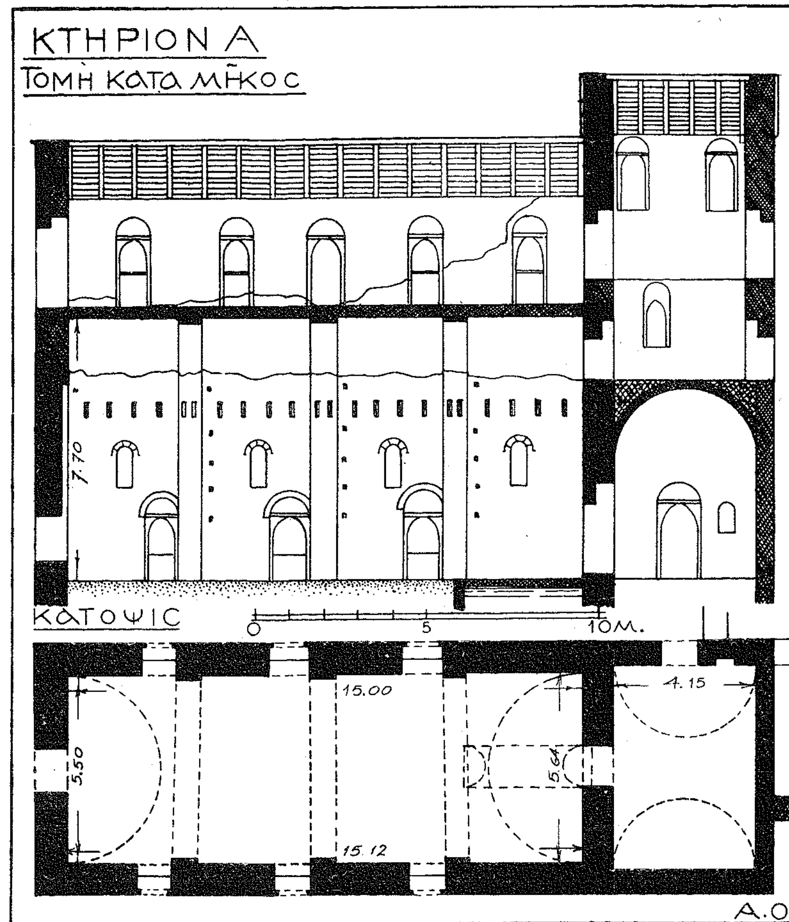
[1] Κυρίως εἰπεῖν ἡ πτέρυξ αὕτη εἶναι βορειοανατολικὴ (ὅρα προσανατολισμὸν ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως εἰκ. 6). Χάριν ἐν τούτοις εὐκολίας θὰ ὀνομάζωμεν ἐφεξῆς τὸ μὲν ἓν σκέλος ἀνατολικόν, τὸ δὲ ἄλλο νότιον.

Εἰκ. 8. Γεωμετρικαὶ προβολαὶ τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων.

ἀναγκῶν. Τοῦτο ἄλλως τε ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συνθέσεως, ἥτις οὐδεμίαν παρουσιάζει ἑνότητα ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἀνοργάνου τρόπου συνδέσεως τῶν ἀπαρτιζόντων τὴν πτέρυγα στοιχείων.

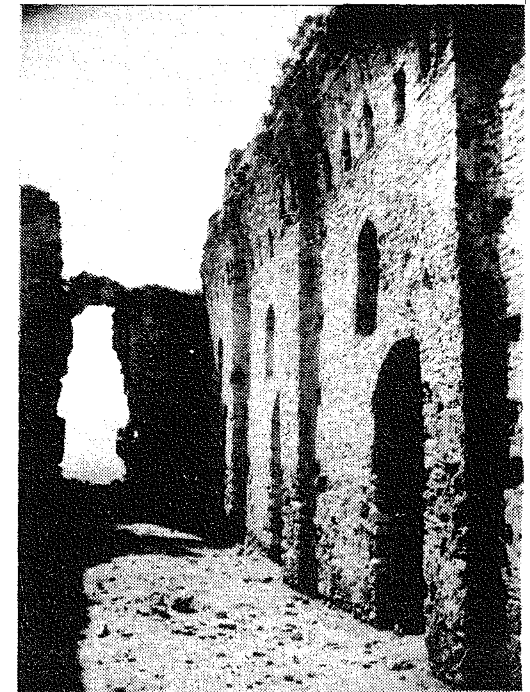
Κτίσματα τῆς α΄ περιόδου (1250-1350). Ἡ ἐξέτασις τῆς σχέσεως

Εἰκ. 9. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου Α.

τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος ἀποδεικνύει ὅτι πρώτη χρονολογικῶς θὰ κατεσκευάσθη ἡ ἄκρα αἴθουσα Α (εἰκ. 6 καὶ 9). Αὐτὴ ἔχουσα σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5,60 × 15,10, ἐκαλύπτετο ποτὲ διὰ κυλινδρικῆς ἐκ μικρῶν σχετικῶς πωρολίθων καμάρας, βαινούσης ἐπὶ τριῶν πλατειῶν (0,75) ἐνισχυτικῶν ζωνῶν (εἰκ. 10). Ἡ κλεὶς τῆς καμάρας αὐτῆς εὑρίσκετο εἰς ὕψος 7,70 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, διακρίνονται δ᾽ ἐπὶ τῶν μακρῶν

τοίχων αἱ μεγάλαι ὀρθογώνιοι ὀπαὶ εἰς τὰς ὁποίας ἐπακτώθησαν οἱ ὁριζόντιοι στρωτῆρες τῶν διὰ τὴν καμάραν χρησιμοποιηθέντων ξυλοτύπων (εἰκ. 9). Ὑπεράνω τῆς αἰθούσης ὑπῆρχεν ὄροφος ξυλόστεγος, οὗτινος διακρίνονται σαφῶς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου αἱ κεκλιμέναι γραμμαὶ τοῦ ἀετώματος, μαρτυροῦσαι ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ὑπεράνω ἄλλος ὄροφος. Τοῦτο ἄλλως τε θὰ ἠδύνατό τις νὰ συμπεράνῃ καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ πάχους (0,50) τῶν τοίχων τοῦ πρώτου ὀρόφου ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸ μέγα (0,92) πάχος τῶν τοίχων τοῦ ἰσογείου.

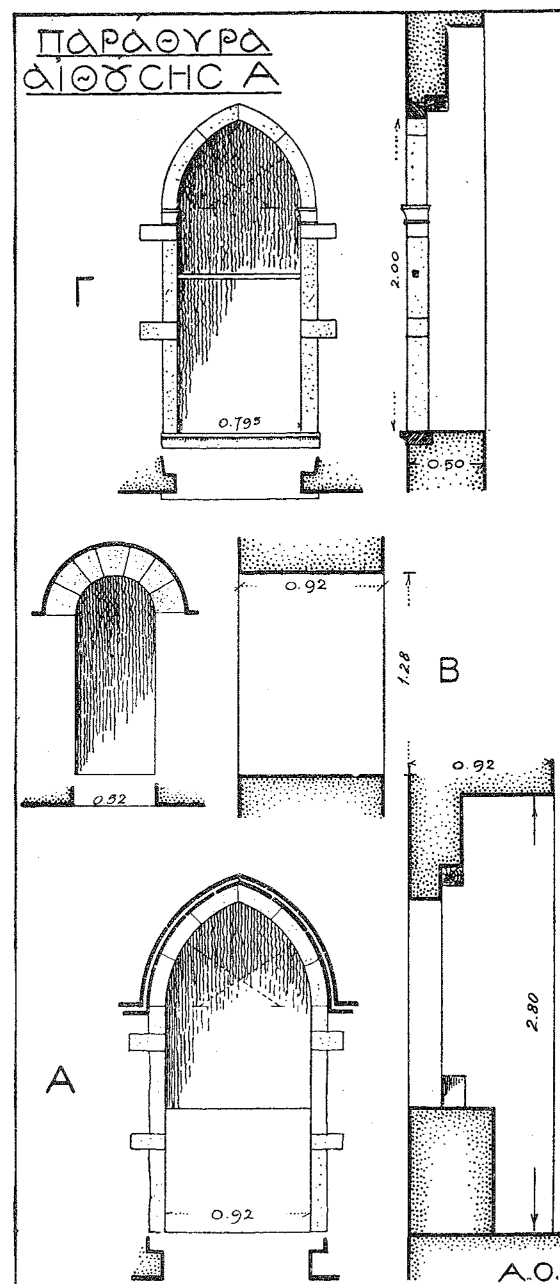
Εἰκ. 10. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αἰθούσης Α.

Ἡ ἰσόγειος αἴθουσα, ἀποτελοῦσα πιθανώτατα τὸ τόσον συχνὰ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν μνημονευόμενον *τρίκλινον*, ἤτοι αἴθουσαν ὑποδοχῶν, γευμάτων καὶ ἐν γένει συγκεντρώσεως, ἔφερε κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῆς πλευρὰς ἀνὰ τρία παράθυρα πλάτους 1,00-1,10, ὧν τὰ πώρινα πλαίσια, ἀποσπασθέντα ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης ἀναζητούντων ἑτοίμους λαξευτοὺς λίθους χάριν τῆς νέας πόλεως[1], ἦσαν τοξωτά.

Ἔφερον δὲ τὰ παράθυρα ἐξωτερικῶς μὲν ὑπέρθυρα τόξα τεθλασμένα, ὧν σώζονται σήμερον μόνον τὰ ἐκ δύο σειρῶν ἐρυθρῶν πλίνθων περιθώρια (εἰκ. 11 Α), ἐσωτερικῶς δὲ ἀλλ᾽ εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν (εἰκ. 11 Α τομή). Τὰ ἀνοίγματά των ἐκλείοντο δι᾽ ὑαλοστασίων προσαρμοζομένων ἐπὶ ὀρθογωνίων τετραξύλων, ὧν τὰ μὲν ὁριζόντια ξύλα εἰσέδυον εἰς σωζομένας ἐγκοπὰς τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων, τὰ δὲ κατακόρυφα ἐτοποθετοῦντο ὄπισθεν τῶν ἐξεχόντων πωρίνων πλαισίων. Ἔφερον δὲ τὰ παράθυρα εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ στηθαῖα πάχους 0,55 καὶ ὕψους 0,60, ὧν διετηρήθη ἓν καὶ μόνον κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τῶν λοιπῶν κατεδαφισθέντων.

[1] Προφανῶς εἰς τὴν ὑπὸ τῶν κτιστῶν τούτων μεγάλην καταστροφὴν τῶν κτηρίων τοῦ παλαιοῦ Μυστρᾶ ἀναφέρεται καὶ ἡ λαϊκὴ μοῦσα ψάλλουσα μὲ πόνον:

«Παρώρι μὲ τὰ κρύα νερὰ κι᾽ Ἁηγιάννη μου μὲ τ᾽ ἄνθη
καὶ σὺ περήφανε Μυστρᾶ σᾶς χάλασε μιὰ Σπάρτη!»

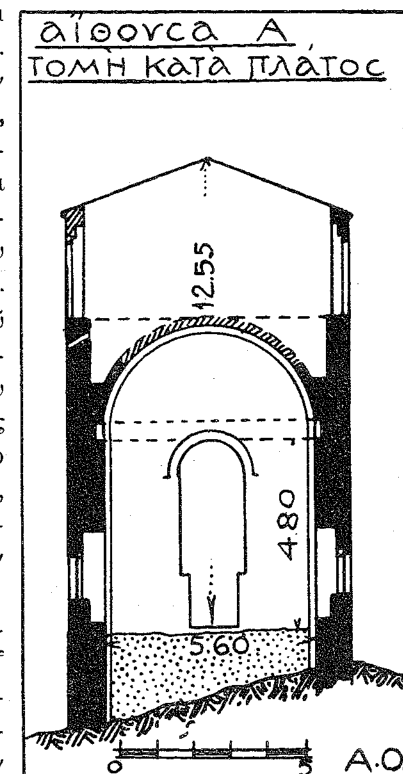

Εἰκ. 11. Παράθυρα τῆς αἰθούσης Α καὶ τοῦ ὕπερθεν αὐτῆς ὀρόφου.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κάτω παράθυρα αἱ ὀλίγον ὑπεράνω αὐτῶν ἀναγόμεναι στεναὶ φωτιστικαὶ θυρίδες ἔχουσι τὰ πώρινα ὑπέρθυρα αὐτῶν ἡμικυκλικὰ καὶ ἄνευ ἐσωτερικῆς βαθύνσεως (εἰκ. 11, Β). Εἶναι δ᾽ αὗται τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς καὶ ἀσυμμέτρως πρὸς τὰ κάτω ἀνοίγματα τοποθετημέναι. Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης ὑπῆρχον κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικὴν μεγάλη τοξωτὴ βάθυνσις (niche) (εἰκ. 12) κάτωθεν δ᾽ αὐτῆς ἀκαθορίστου σχήματος ἄνοιγμα, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν θύρα μετὰ μαρμαρίνου κατωφλίου καὶ τοξωτοῦ μετὰ βαθύνσεως ὑπερθύρου.

Πολὺ κομψότερα καὶ πολυτελέστερα ἦσαν τὰ ἐντειχισμένα σήμερον παράθυρα τοῦ ἄνω ὀρόφου. Τινὰ τούτων διασώζουσιν εἰσέτι τὰ πώρινα πλαίσια αὐτῶν (εἰκ. 11, Γ) καὶ τὰ ἐπ᾽ αὐτῶν, μέσῳ κορινθιάζοντος κιονοκράνου, βαίνοντα εἰς σχῆμα τεθλασμένου τόξου ὑπέρθυρα. Ὡς δὲ τὰ κάτω ἀνοίγματα οὕτω καὶ τὰ ἄνω ἔφερον ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὴν βάθυνσιν καὶ ὑαλοστάσια μετὰ ξυλίνων τετραξύλων (κάσσες), ἀντὶ δὲ στηθαίου ὁριζοντίαν, σιδηρᾶν πιθανῶς, ῥάβδον, ἧς σώ-

ζονται τὰ ἐπὶ τῶν σταθμῶν ἴχνη πακτώσεως. Κατὰ τὴν πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσαν πλευρὰν διετηρήθησαν ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τέσσαρα παράθυρα τοῦ ἄνω ὀρόφου διατεταγμένα ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἐξώστου, οὗτινος σώζονται μόνον τμήματα τῶν πωρίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) ἐφ᾽ ὧν ἐστηρίζετο (εἰκ. 13). Τοιοῦτος ἐξώστης θὰ ὑπῆρχε βεβαίως καὶ κατὰ τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα βλέπουσαν πλευράν, ἔνθα διασώζονται εἰσέτι λείψανα τινὰ τῶν ποδιῶν τῶν παραθύρων. Ἐξώστης ὑπῆρχε πιθανώτατα καὶ κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἄνω ὀρόφου, ἥτις σήμερον εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένη. Συνηθίζοντο ἄλλωςτε οἱ ἐξῶσται εἰς τὰ παλάτια ὡς ἀποδεικνύει τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογεννήτου (Τεκφοὺρ - Σεράϊ) ἐν Κωνσταντινουπόλει[1].

Εἰκ. 12. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς αἰθούσης Α καὶ τοῦ ὕπερθεν ὀρόφου.

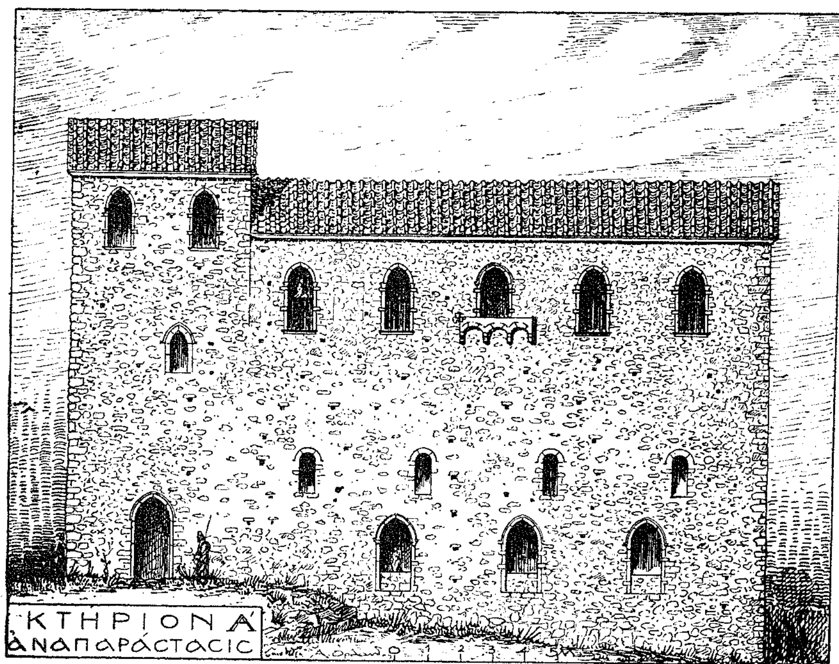
Ὀλίγον κάτωθεν τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι ἐγκαρσίως πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου πήλινοι πρὸς τὰ ἔξω κεκλιμένοι σωλῆνες (εἰκ.12). Τοιοῦτοι σωλῆνες εὑρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ εἰς ἄλλας οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ, ἐχρησίμευον δὲ πιθανῶς διὰ τὴν ἀποχέτευσιν τῶν ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν πατωμάτων προερχομένων ἀκαθάρτων ὑδάτων.

Ἡ τοιχοποιία τῆς αἰθούσης Α ἀποτελεῖται ἐκ κοινῶν ἀκανονίστων λίθων μετ᾽ ἀτάκτως παρεμβαλλομένων τεμαχίων πλίνθων. Ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς δὲν φαίνεται νὰ ἔφερε κονίαμα· τοῦτο τουλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ παχέος καὶ ἐπιμελοῦς μιστρίσματος, ὅπερ φέρουσιν οἱ τοῖχοι.

Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης Α ἦτο προσκεκολλημένος τετράγωνος, τετραώροφος πύργος, οὗτινος σήμερον σώζονται αἱ τρεῖς μόνον πλευραί, τῆς τετάρτης καταπεσούσης μέχρι τῶν θεμελίων (εἰκ. 6). Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον τοῦ πύργου τούτου ($Α_1$), χρησιμεῦον ὡς προθάλαμος τῆς μεγάλης αἰθούσης, ἐκαλύπτετο δι᾽ ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας (ὕψ. κλειδὸς 5.50), οἱ δὲ δύο ἄνω ὄροφοι εἶχον ξύλινα πατώματα (πάτους[2]), ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν

[1] Millingen, Byzantine Constantinople, London 1898 πίναξ ἔναντι σ. 110.
[2] Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6,41.

διατηρουμένων ἐπὶ τῶν τοίχων ὀπῶν πακτώσεως τῶν δοκῶν. Τὸ ἰσόγειον διασώζει μίαν θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν αὐλήν, εἴς τινα δὲ τῶν γωνιῶν αὐτοῦ θὰ ἦτο πιθανῶς τοποθετημένη ἡ ἄγουσα εἰς τοὺς ἄνω ὀρόφους ξυλίνη κλῖμαξ, ἧς δυστυχῶς οὐδὲν ἴχνος διετηρήθη. Ὁ πρῶτος ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε πρὸς τὴν αὐλὴν μικρὸν μετὰ τεθλασμένου τοξωτοῦ ὑπερθύρου παράθυ-

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ κτηρίου Α. Νοτία ὄψις.

ρον καὶ ἕτερον πρὸς τὴν μεγάλην αἴθουσαν. Ὁ δὲ δεύτερος ὄροφος ἔφερε καὶ αὐτὸς μέγα πρὸς τὴν αὐλὴν ἄνοιγμα καὶ θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς μεγάλης αἰθούσης.

Ὁ πύργος εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονος πρὸς τὴν μεγάλην αἴθουσαν, μεθ᾽ ἧς ἀποτελεῖ σύμπλεγμα, ὅπερ συχνάκις ἐφηρμόζετο εἰς ἀρχοντικὰς οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ τοιχοποιία του χωρίζεται ἀπὸ τὴν τῆς αἰθούσης διὰ κατακορύφου ἁρμοῦ ὁρατοῦ ἰδίᾳ εἰς τὰ ἄνω μέρη (εἰκ. 8)· ἀλλ᾽ ὁ χωριστικὸς οὗτος ἁρμὸς εἶναι ἐπίτηδες ἐνταῦθα κατεσκευασμένος· διότι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν συνέδεον ὀργανικῶς τοίχους ἔχοντας διάφορα ὕψη ἤτοι ἀνόμοια βάρη λόγῳ τῶν ὁποίων ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ ἀνομοιόμορφος καθίζησις τοῦ κτηρίου προκαλοῦσα ῥήγματα. Τὸ προληπτικὸν τοῦτο τοῦ χωριστικοῦ ἁρμοῦ μέτρον[1] συνιστᾷ

[1] Ἁρμὸς παρουσιάζεται συχνὰ καὶ εἰς τοὺς νάρθηκας τῶν ναῶν, οἵτινες δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ θεωρῶνται πάντοτε ὡς ἀργότερον κατασκευασθέντες.

καὶ Φίλων ὁ Βυζάντιος[1] προκειμένου περὶ τῶν τειχῶν τῶν πόλεων εἰς τὰ ὁποῖα λέγει ὅτι οἱ πύργοι δὲν πρέπει νὰ κτίζωνται μὲ συνεχῆ πρὸς τὰ μεταπύργια τοιχοποιίαν· σημειωτέον δ᾽ ὅτι ὁ Φίλων πολὺ ἐξετιμᾶτο κατὰ τὸν μεσαίωνα· ἀπόδειξις δὲ τούτου εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἶχεν ἐπιμεληθῆ νέας ἐκδόσεως τῆς ὀχυρωματικῆς του. Ὄχι δὲ μόνον χωριστικὸν ἁρμὸν ἀλλὰ καὶ τόξα ἀντερείσεως συναντῶμεν μεταξὺ τοῦ πύργου μας καὶ τοῦ γειτονικοῦ μεταγενεστέρου διαμερίσματος Γ, (εἰκ. 8) ἄλλο τοῦτο προφυλακτικὸν μέτρον πρὸς ἀποτροπὴν τῆς ἐπιβαρύνσεως τῶν θεμελίων γειτονικῶν τοίχων, ὅπερ ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2].

Τὸ κτήριον Α παρουσιάζει ὡς πρός τε τὴν διάταξιν καὶ τὸ σύστημα καλύψεως τοῦ τρικλίνου μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς αἰθούσας τοῦ φραγκικοῦ Κάστρου τοῦ Χλουμουτζίου[3] (Clairmont). Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον νὰ ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Φράγκων κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς ἐν Μυστρᾷ παραμονῆς των νὰ ἐχρησιμοποιήθη δὲ μετὰ τὴν ἀποχώρησίν των ὡς κατοικία τῶν διοικητῶν κατ᾽ ἀρχάς, ὕστερον δὲ ὡς παλάτιον τῶν Καντακουζηνῶν, δεσποτῶν τοῦ Μορέως.

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν πρὸς δυσμὰς τοῦ κτηρίου Α εὑρίσκεται ἕτερον κτήριον Β (εἰκ. 6) ὅπερ, καὶ λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς αὐτοῦ τοιχοποιίας καὶ λόγῳ τῶν θολωτῶν αὐτοῦ κατασκευῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ σύγχρονον περίπου πρὸς τὸ Α. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ κτήριον Β ἐξ ἑνὸς κυρίου σώματος B_1 καὶ δύο προσαρτημάτων, ἑνὸς πρὸς ἀνατολὰς B_2 καὶ ἑτέρου πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 8).

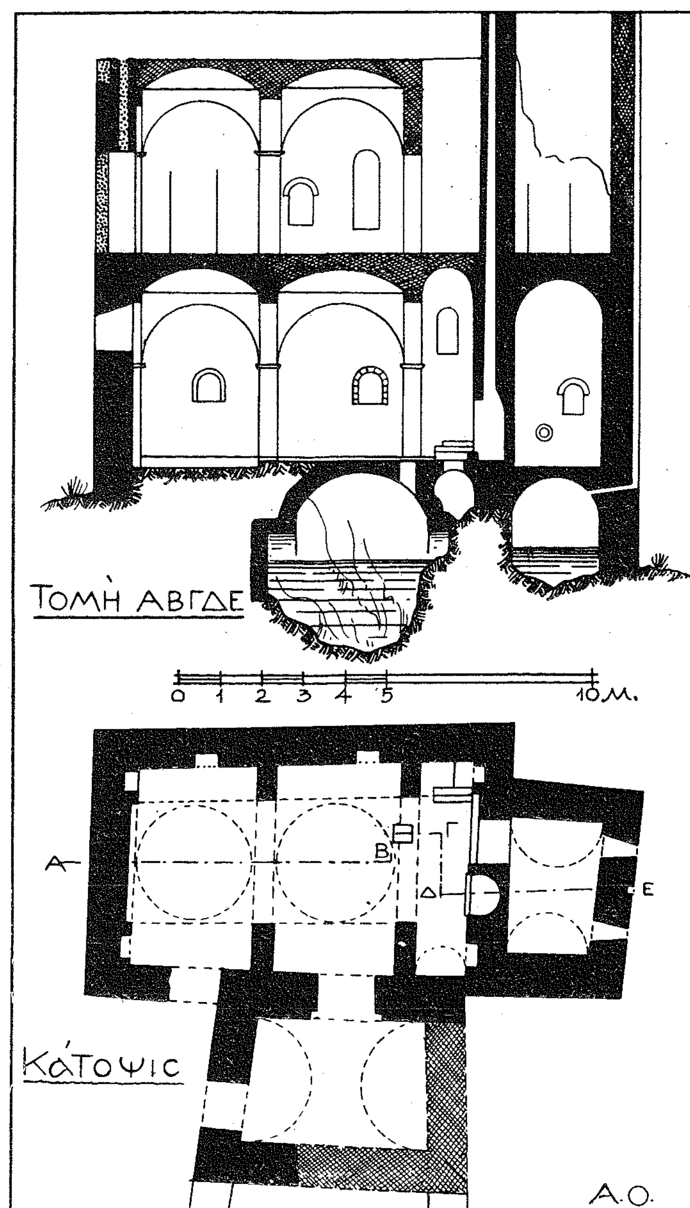
Τὸ κύριον σῶμα, ἔχον σχῆμα ὀρθογώνιον, (εἰκ. 14) ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς ἰσογείου καὶ ἑνὸς ὀρόφου. Τό τε ἰσόγειον καὶ ὁ ὄροφος φέρουσι κατὰ τὰς μακρὰς αὐτῶν πλευρὰς ἀνὰ δύο, λίαν ἐξεχούσας (0,80 - 1.28) παραστάδας, αἵτινες διαιροῦσι τὸν χῶρον εἰς τρία μέρη, ἤτοι, δύο μεγάλα πρὸς νότον καὶ ἓν στενότερον πρὸς βορρᾶν (εἰκ. 14). Ἑκάστη παραστὰς συνηνοῦτο πρὸς μὲν τὴν ἀπέναντι αὐτῆς δι᾽ ἡμικυκλικοῦ τόξου, πρὸς δὲ τὴν γειτονικὴν ἢ τὸν τοῖχον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Ἐπὶ τῶν τόξων δὲ τούτων καὶ τῶν καμαρῶν ἔβαινον ἀσπίδες ἤτοι χαμηλωμένοι σφαιρικοὶ θόλοι (calottes), οἵτινες ἐκάλυπτον τὰ δύο μεγάλα τμήματα. Ἐκ τῶν θόλων αὐτῶν σώζεται σήμερον μόνον ὁ τοῦ πρὸς νότον διαμερίσματος τοῦ ἰσογείου, τῶν λοιπῶν πάντων καταπεσόντων.

Διάφορος ἦτο ἡ κάλυψις τοῦ πρὸς βορρᾶν στενοῦ διαμερίσματος, ὅπερ κατὰ μὲν τὸ μεγαλύτερον πρὸς ἀνατολὰς τμῆμα του ἐκαλύπτετο δι᾽ ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας, ἧς σώζονται αἱ γεννήσεις (εἰκ. 14), κατὰ

[1] Πβλ. De Rochas d'Aiglun, Traité de fortification par Philon de Byzance, Paris 1878 σ. 52.

[2] A. Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins, Paris 1883 σ. 112.

[3] Ὅρα εἰκόνα αὐτῆς καὶ περιγραφὴν παρὰ Traquair, B. S. A. τ. XIII (1906-7) σ. 273 πίν. IX καὶ G. Sotiriou, J. I. A. N. τ. XIX σελ. 274 σημ. 1 πβλ. καὶ Ν. Ἑλληνομνήμονα τ. 13 (1917) σ. 477 ἑ.

Εἰκ. 14. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ διαμερίσματος Β.

τὴν πρώτην βαινούσης ἀλλ᾽ εἰς ὑψηλοτέραν στάθμην ἐκείνης εὑρισκομένης. Ἡ διάταξις αὕτη τῶν θόλων ὑποδηλοῖ, ὅτι ὑπὸ τὴν ὑψηλοτέραν καμάραν θὰ εὑρίσκετο ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον ἄγουσα κλῖμαξ, ἧς καὶ διεσώθησαν πράγματι ἐπὶ τοῦ δαπέδου αἱ πρῶται λίθιναι βαθμίδες (εἰκ. 14). Εἰς δὲ τὸν ὄροφον τὸ ἄνωθεν τῆς χαμηλῆς καμάρας τμῆμα θὰ ἦτο πιθανώτατα ὕπαιθρον, σχηματιζομένου ἐνταῦθα φωταγωγοῦ. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ἡ εἰς τὸν ὄροφον τοῦ γειτονικοῦ πύργου ὕπαρξις παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν φωταγωγόν, ὅπερ παρουσιάζει ἐπιμελῶς ἐκτελεσμένην πρόσοψιν.
δὲ τὸν πρὸς δυσμὰς μυχὸν δι᾽ ἑτέρας κυλινδρικῆς καμάρας, καθέτως πρὸς

Κατὰ τὸν ἐνεργηθέντα τὸ 1917 καὶ 1937 καθαρισμὸν τοῦ ἰσογείου ἀπὸ τῆς καλυπτούσης αὐτὸ μεγάλης ἐπιχώσεως εὑρέθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἱκαναὶ μαρμάριναι πλάκες προερχόμεναι πιθανῶς ἐκ τῆς στρώσεως αὐτοῦ. Ἀπεκαλύφθησαν δ᾽ ἐπίσης καὶ δύο ὀρθογώνιοι ὀπαὶ κείμεναι κατὰ τὸ στενὸν διαμέρισμα (εἰκ. 14), αἵτινες ἐχρησίμευον ὡς στόμιον δύο ὑπογείων δεξαμενῶν, λαξευμένων ἀνωμάλως ἐν τῷ φυσικῷ βράχῳ (εἰκ. 14). Ἡ μία τῶν δεξαμενῶν τούτων, ἡ καὶ μεγαλυτέρα, εὑρίσκεται κάτωθεν τοῦ μέσου διαμερίσματος ἡ δὲ ἄλλη κάτωθεν τοῦ στενοῦ. Ἀμφότεραι καλύπτονται διὰ κτιστῆς ἐγκαρσίας κυλινδρικῆς καμάρας καὶ ἔχουσι τὰ τοιχώματα αὐτῶν ἐπικεχρισμένα διὰ παχέος ἐρυθρωποῦ, ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τὸ ὄμβριον ὕδωρ των ἐπρομηθεύοντο αἱ δεξαμεναὶ αὗται ἀπὸ τῆς στέγης τῇ βοηθείᾳ σωλήνων, ὧν τὰ στόμια διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

Κατὰ τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ στενοῦ διαμερίσματος καὶ ἀμέσως πρὸ τοῦ στομίου τῆς μικρᾶς δεξαμενῆς ὑπάρχει ἡμικυλινδρικὴ κόγχη (εἰκ. 14), ἥτις, στενουμένη ἄνω προεκτείνεται εἰς κτιστὸν ἐντὸς τοῦ πυρῆνος τοῦ ἄνωθεν τοίχου ἀγωγὸν (εἰκ. 14). Πρόκειται λοιπὸν προφανῶς περὶ ἑστίας, ἧς ὁ ὁλονὲν πρὸς τὰ ἄνω στενούμενος καὶ δι᾽ ὅλου τοῦ ὕψους τοῦ τοίχου διήκων ἀγωγὸς ἐχρησίμευε πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ δημιουργίαν ἑλκύσματος.

Τὸ ἰσόγειον φέρει ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνὰ δύο ἐπιμελῶς ἐκτισμένας μικράς, τοξωτὰς κόγχας εἰς ὕψος 1,40 ὑπὲρ τὸ δάπεδον (εἰκ. 14). Παράθυρα τὸ ἰσόγειον φέρει μόνον δύο καὶ ταῦτα ὑψηλὰ τοποθετημένα (εἰκ.14), τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου πρὸς τὴν αὐλήν, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ βορείου στενοῦ διαμερίσματος. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως δὲ τοῦ τελευταίου τούτου ἐνταῦθα, ὡς καὶ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ ὀρόφου, προκύπτει ὅτι ἀρχικῶς τὸ κτήριον Β ἵστατο ἐλεύθερον καὶ εἶναι ἑπομένως προγενέστερον τοῦ γειτονικοῦ Δ. Θύρας ἐξωτερικὰς τὸ ἰσόγειον δὲν ἔφερε, τὸ δὲ κατὰ τὴν πρὸς τὸ προσάρτημα B_2 γωνίαν παρατηρούμενον χάσμα (εἰκ. 6) δὲν εἶναι κανονικὸν ἄνοιγμα ἀλλὰ τυχαῖον χάλασμα τοῦ τοίχου. Φέρει ὅμως τὸ ἰσόγειον δύο ἐσωτερικὰς θύρας ἐπικοινωνίας πρὸς τὰ παραρτήματα αὐτοῦ ἤτοι πρὸς τὸ B_2 καὶ τὸν πύργον.

Ὁ ὄροφος τοῦ κυρίου σώματος ἔφερεν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἰσόγειον μεγάλα τοξωτὰ παράθυρα, ὧν ἕν, βλέπον πρὸς τὴν αὐλήν, ἐφράχθη μεταγενεστέρως μεταβληθὲν εἰς ἑστίαν, χάριν τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη ἐντὸς τοῦ ὕπερθεν τοίχου ἀγωγὸς καταλήγων εἰς τὴν σωζομένην εἰσέτι καπνοδόχον (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν προσαρτημάτων τοῦ κυρίου σώματος τὸ μὲν B_2, σχήματος ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς (εἰκ. 6), ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς ἐκ πωρολίθων καμάρας ἠρειπωμένης μὲν σήμερον πλὴν σαφῶς κατὰ τὰς γεννήσεις της διακρινομένης. Τὸ διαμέρισμα τοῦτο θὰ ἐχρησίμευεν ἀναμφιβόλως ὡς προθάλαμος τοῦ κυρίου σώματος καὶ τοῦ μετ᾽ αὐτοῦ συνεχομένου πρὸς βορρᾶν πύργου. Οὗτος ἀπαρτιζόμενος ἐξ ἰσογείου καὶ ὀρόφου ἔφερεν ὑπὸ τὸ δάπεδον αὐτοῦ θολωτὴν δεξαμενὴν (εἰκ. 14) δεχομένην τὰ ὕδατα τῶν βροχῶν τῇ βοηθείᾳ ἀγωγοῦ κατακορύφου, ἐντοιχισθέντος ἐντὸς ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς τοῦ τοιχώματος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ πύργου (εἰκ. 8 καὶ 14). Ὁ ὀχετὸς οὗτος καμπτόμενος ὀλίγον κάτωθεν τοῦ ἰσογείου δαπέδου ὡδήγει τὰ ὕδατα τῆς στέγης εἰς τὴν δεξαμενήν, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 14. Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ἐφωτίζετο διὰ δύο μικρῶν πολεμιστροειδῶν παραθύρων, τομῆς τραπεζίου, ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς αὐτοῦ, ἔφερε δ᾽ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου μίαν τοξωτὴν κόγχην καὶ εἰς ὕψος 1,00 μ., ἀπὸ τοῦ δαπέδου μεγάλην κυκλικὴν ὀπὴν ἀπαγωγοῦ σωλῆνος (εἰκ. 14), ὅστις, διαπερῶν τὸν τοῖχον μὲ κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω, ἀπωχέτευε τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα. Ἄλλη δὲ πάλιν ὀπὴ ἀποχετεύσεως, τετράγωνος αὐτή, ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου. Ὁ ἄνω ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ θὰ ἦτο κατοικήσιμος.

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται: ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ κτηρίου τούτου; Ἂν ἀποβλέψῃ τις εἴς τινα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἰσογείου ὡς π.χ. τὴν ὕπαρξιν μεγάλης ἑστίας, τὴν παρουσίαν νεροχυτῶν ἐν τῷ γειτονικῷ πύργῳ, τὴν διὰ μαρμαρίνων πλακῶν στρῶσιν του, τὴν παρουσίαν τριῶν δεξαμενῶν καὶ τέλος τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ, τείνει νὰ παραδεχθῇ μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ μὲν ἰσόγειον θὰ προωρίζετο ὡς μαγειρεῖον[1], ὁ δὲ ὄροφος, ὡς φέρων μεγάλα παράθυρα κλπ., θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία, πρὸς ἣν τὸ μαγειρεῖον συνεκοινώνει ἀπ᾽ εὐθείας διὰ στενῆς ἐσωτερικῆς κλίμακος (εἰκ. 14).

Μὴ ὑπάρχοντος ἐν Μυστρᾷ ὑδραγωγοῦ σωλῆνος κομίζοντος τὸ ὕδωρ πηγῆς τινος εἰς τὰ παλάτια ἐγίνετο διὰ τὸ μαγειρεῖον χρῆσις τοῦ ἐν ταῖς κάτωθεν αὐτοῦ δεξαμεναῖς συλλεγομένου ὀμβρίου ὕδατος, ὅπερ ἀντλούμενον ἐντὸς τοῦ κτηρίου θὰ ἐξυπηρέτει τὰς μαγειρικὰς καὶ ἄλλας οἰκιακὰς ἀνάγκας,

[1] Μαγειρεῖα ἐν τῷ ἰσογείῳ συνηθίζοντο καὶ εἰς τὰ μεσαιωνικὰ κτήρια τῆς Δύσεως πβλ. Otto Piper, Abriss der Burgenkunde, Berlin und Leipzig 1914 σ. 89.

μεθ᾽ ὃ θὰ ἀπωχετεύετο διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχετοῦ (εἰκ. 14). Εἰς τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου θὰ ἦτο πιθανῶς ἐγκατεστημένον τὸ πλυντήριον.

Κτίσματα τῆς β´ περιόδου (1350-1400). Τὰ κτήρια Α καὶ Β ἅτινα, ὡς εἴδομεν, ἵσταντο μεμονωμένα κατὰ τὴν α´ περίοδον, συνηνώθησαν ἀργότερον διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ὀρθογωνίου κτηρίου Γ (εἰκ. 6). Συγχρόνως δὲ πρὸς τὸ Γ προσεκολλήθη πρὸς δυσμὰς τοῦ Β ἕτερον μέγα οἰκοδόμημα, τὸ Δ, συγκείμενον ἐκ πολλῶν διαμερισμάτων. Ἡ τοιχοποιία τῶν νέων κτηρίων Γ καὶ Δ ἀποτελεῖται μὲν καὶ αὐτὴ ἐξ ἀκανονίστων λίθων καὶ τεμαχίων πλίνθων, ἀλλ᾽ ὁ τρόπος τῆς δομῆς της διαφέρει τῆς τῶν Α καὶ Β· διότι προωρίζετο νὰ φέρῃ καὶ ἐπίχρισμα ἐκ κονιάματος. Ὑπάρχουν ὅμως δύο ἄλλαι οὐσιώδεις διαφοραὶ μεταξὺ τῶν κτηρίων Γ καὶ Δ καὶ τῶν Α καὶ Β, πείθουσαι ὅτι τὰ κτήρια Γ καὶ Δ εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ πρώτη τούτων συνίσταται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἰσόγειον τῶν νέων κτηρίων δὲν εἶναι θολωτόν, ἡ δὲ δευτέρα, ὅτι τὰ παράθυρά των δὲν ἔχουσιν ἡμικυκλικὰ ἢ τεθλασμένα τόξα ὡς ὑπέρθυρα, ἀλλὰ τόξα χαμηλωμένα καὶ δὴ ἄνευ ἐσωτερικῶν βαθύνσεων. Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τόξου (τὸ χαμηλωμένον) φαίνεται ὅτι εἰσήχθη εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν καὶ ἐν τῇ Δύσει ἤρχισαν ἐφαρμοζόμεναι αἱ «ἀσθενεῖς» κατασκευαὶ τῶν τρικέντρων τόξων[1]. Κατὰ ταῦτα τὰ μὲν κτήρια Α καὶ Β πρέπει νὰ ταχθῶσιν εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1250 καὶ τοῦ 1350 χρόνους τὰ δὲ Γ καὶ Δ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 1350 καὶ τοῦ 1400.

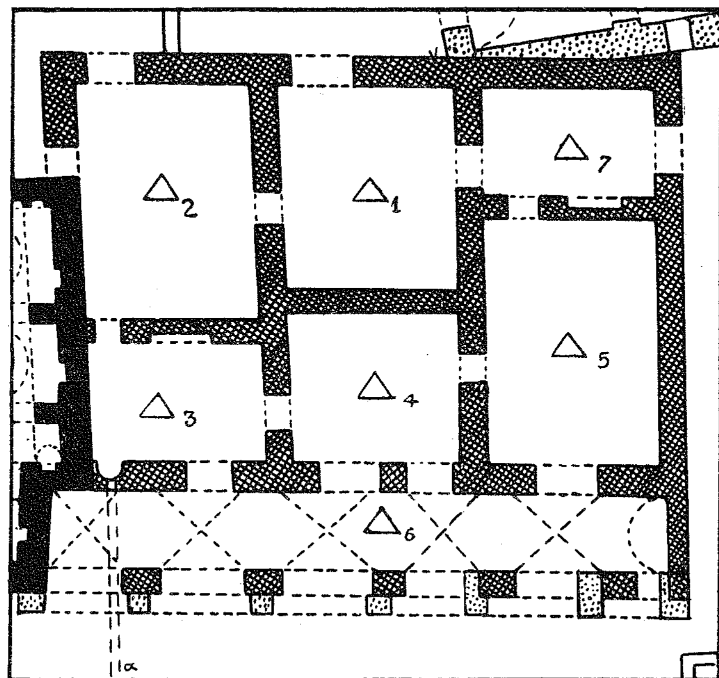
Τὸ κτήριον Γ δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἰδιαίτερον. Εἶναι μία τετραώροφος κατασκευή, τῆς ὁποίας ὀρθία διατηρεῖται μόνον ἡ πρὸς τὴν αὐλὴν βλέπουσα πλευρά, ἐν ᾧ ἡ βόρειος σώζεται εἰς μικρὸν μόνον ὕψος ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐν τῷ ἰσογείῳ τοῦ κτηρίου τούτου χρῆσις τόξων ἐν σχήματι τετάρτου κύκλου (εἰκ. 8) ἐρειδομένων ἐπὶ τῶν παλαιοτέρων οἰκοδομῶν καὶ προοριζομένων πρὸς μεταφορὰν τῶν βαρῶν ἢ τῶν ὠθήσεων ὑφισταμένων τοίχων πέραν τῆς βάσεως τῶν νέων. Ἐν τῷ ὑπ᾽ ὄψιν κτηρίῳ Γ ὑπάρχουσι δύο τοιαῦτα τόξα: ἓν πρὸς τὴν αὐλὴν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ κτήριον Β (εἰκ. 8, ἄνω) καὶ ἕτερον πρὸς βορρᾶν ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν πύργον Α. (εἰκ. 8, κάτω).

Τὰ δωμάτια τῶν ὀρόφων, προοριζόμενα πιθανώτατα ὡς *κουβουκλεῖα* ἤτοι ὡς κοιτῶνες πιθανῶς τῶν ὑπασπιστῶν, ἔχουσι τοὺς τοίχους ἐπιπέδους καὶ τὰ πατώματα ξύλινα. Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου ὀρόφου διακρίνεται εἰσέτι ἡ διαγωνίως τοποθετημένη ἑστία. Ἡ στέγη θὰ ἦτο βεβαίως ξυλίνη καὶ δικλινής.

Τὸ σημαντικώτερον διώροφον κτήριον Δ ὅπερ, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία τῆς οἰκογενείας τῶν δεσποτῶν, ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 15) πρὸ τῆς βορείου μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἀνοικτὴ στοὰ

[1] Simpson, A history of architectural development τ. III (1909) σ. 12.

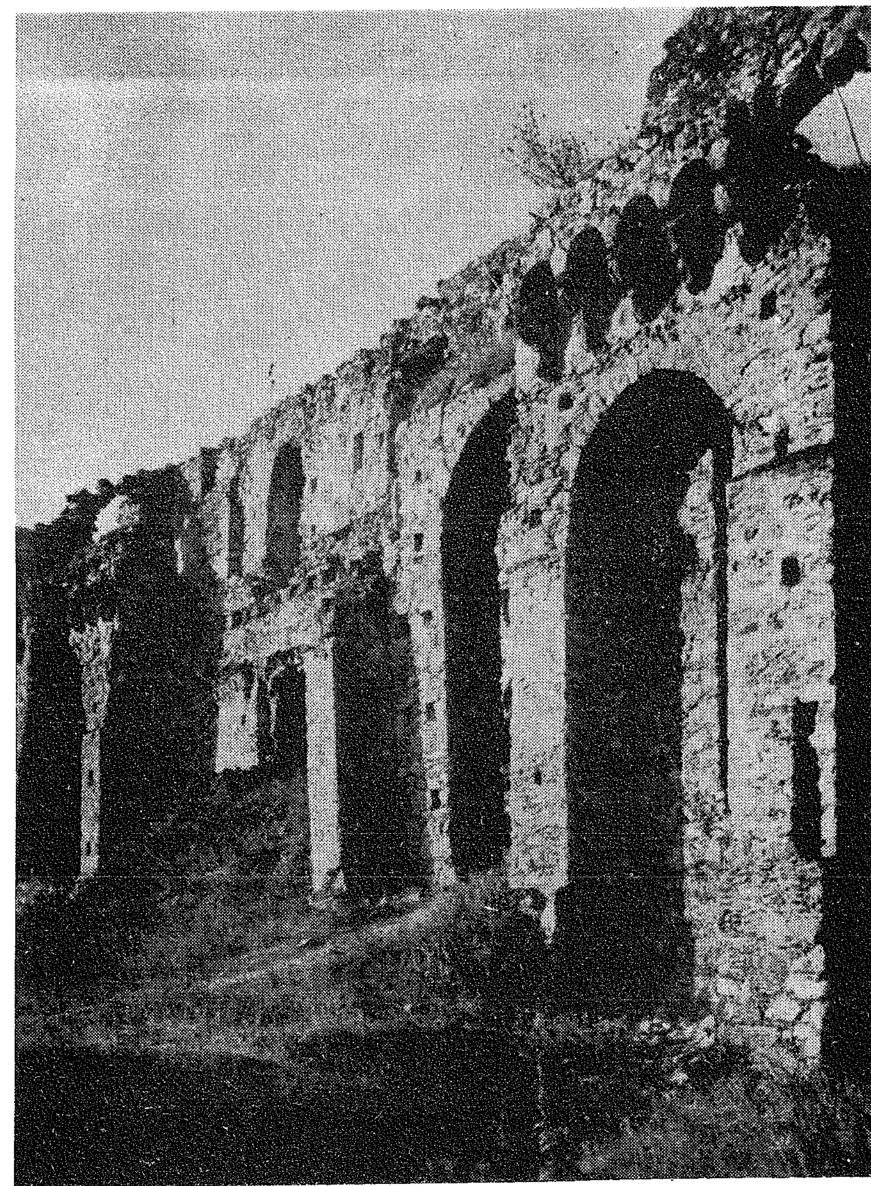
(εἰκ. 15 καὶ εἰκ. 16) $Δ_6$. Τὸ ὀρθογώνιον διαιρεῖται διὰ τριῶν ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία κατὰ μῆκος διαμερίσματα $Δ_1$, $Δ_2$, $Δ_3$, $Δ_4$, $Δ_5$ καὶ $Δ_7$. (εἰκ. 15). Ἐν τῷ ἰσογείῳ τὰ κατὰ μῆκος διαμερίσματα συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ μικρῶν ἀνοιγμάτων, τὰ δὲ $Δ_1$ καὶ $Δ_2$ φέρουσι δύο μεγάλας θύρας πρὸς τὴν αὐλήν. Δι᾿ ἄλλων δὲ πάλιν θυρῶν συνεκοινώνουν τὰ δωμάτια $Δ_3$, $Δ_4$ καὶ $Δ_5$ τῇ βοη-

Εἰκ. 15. Κάτοψις τοῦ κτηρίου Δ.

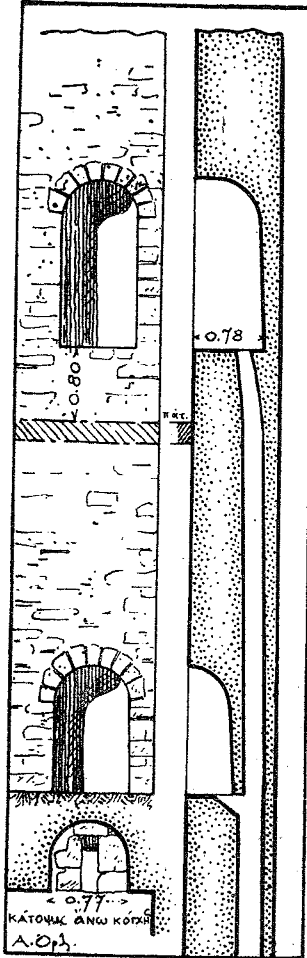
θείᾳ βαθμίδων πρὸς τὴν στοὰν $Δ_6$ καὶ τὸν ἔξω ταύτης πρὸς τὸ τεῖχος δρόμον.

Τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου παρουσιάζουσι τοίχους εὐθεῖς, δύο δὲ μόνον ἐξ αὐτῶν, τὰ $Δ_3$ καὶ $Δ_7$, καὶ ἀρμαριοειδεῖς βαθύνσεις (εἰκ. 15). Τοῦ $Δ_2$ τὰ παράθυρα, σχεδὸν τετράγωνα ἐξωτερικῶς, φέρουσιν ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔσω κεκλιμένας ποδιάς, καὶ ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου ἡμικυκλικὸν τύμπανον (εἰκ. 8, ἄνω). Ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ διαμερίσματος $Δ_3$ ἔν τε τῷ ἰσογείῳ καὶ τῷ ὀρόφῳ εὑρισκόμενος νιπτὴρ ἢ νεροχύτης (εἰκ. 17) ὅστις ἐσχηματίσθη δι᾿ ἡμικυκλικῆς κόγχης ἀνοιχθείσης ἐν τῷ πάχει τοῦ τοίχου. Ἡ ὀπὴ ἀποχετεύσεως, συνεχιζομένη καθ᾿ ὅλον τὸ ὕψος τοῦ ὀρόφου, καταλήγει κάτω εἰς ὑπόνομον πλακοσκεπῆ διήκουσαν ὁριζοντίως κάτωθεν τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς καὶ προεκτεινομένην ἔξω μέχρι τοῦ τείχους τῆς Ἄνω Χώρας (εἰκ. 15, α).

Εἰκ. 16. Ἄποψις τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ἀπὸ δυσμῶν.

Ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ κτηρίου ἓν τῶν δωματίων—τὸ Δ_4—εἶχε διασκευασθῆ εἰς παρεκκλήσιον. Τοῦτο συνάγομεν ἐκ τῆς κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν του ὑπαρχούσης μικρᾶς ἡμιελλειψοειδοῦς κόγχης, ἥτις ἀπετέλει τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 18 καὶ 19). Ἡ ἀψὶς λοιπὸν αὕτη διατρυπᾶται ὑπὸ μικροῦ παραθύρου ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένου, φέρει δὲ κάτω καὶ τὴν διὰ τὴν ἔκχυσιν τοῦ ζέοντος προωρισμένην ὀπήν, ἧς τὸ στόμιον καλύπτεται ὑπὸ ἐφυαλωμένου κοίλου, μετὰ φυτικῆς διακοσμήσεως πινακίου. Πρὸς τὸ μέρος τοῦ δωματίου ἡ κόγχη καλύπτεται ὑπὸ χαμηλωμένου θόλου, ἐφ' οὗ διατηροῦνται εἰσέτι λείψανα τοιχογραφίας εἰκονιζούσης, ἐπὶ βάθους κυανοῦ, τὴν Θεοτόκον ἐν προτομῇ (εἰκ. 20) μεταξὺ δύο πετώντων ἀγγέλων, παρασταθέντων κατὰ τὸ ἔμπροσθεν μόνον ἥμισυ καὶ μὲ τὰς χεῖρας τυλιγμένας ἐν τῷ ἱματίῳ, ὡς συνηθίζεται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν νὰ παριστάνεται ὁ μέγας σεβασμὸς ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων πρὸς τὰ θεῖα πρόσωπα. Τῆς Παναγίας διακρίνεται σαφῶς ὁ χρυσοῦς φωτοστέφανος καὶ τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον ὡς καὶ μικρὸν τμῆμα τοῦ προσώπου. Οὐ μόνον δ' ἐπὶ τοῦ θόλου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τοίχων ὑπῆρχον τοιχογραφίαι, ὧν διεσώθησαν ἀμυδρά τινα λείψανα. Εἰκόνιζον δ' αὗται ἱεράρχας ὀρθίους, ὁλοσώμους φοροῦντας πολυσταύρια φαιλόνια καὶ κρατοῦντας τὸ εὐαγγέλιον (εἰκ. 21), ὅπως δηλαδὴ συνηθίζεται καὶ εἰς τὰς ἀψῖδας τῶν μεγάλων ναῶν. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βασιλικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ φαίνεται ὅτι ἐποιήθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τεχνίτου.

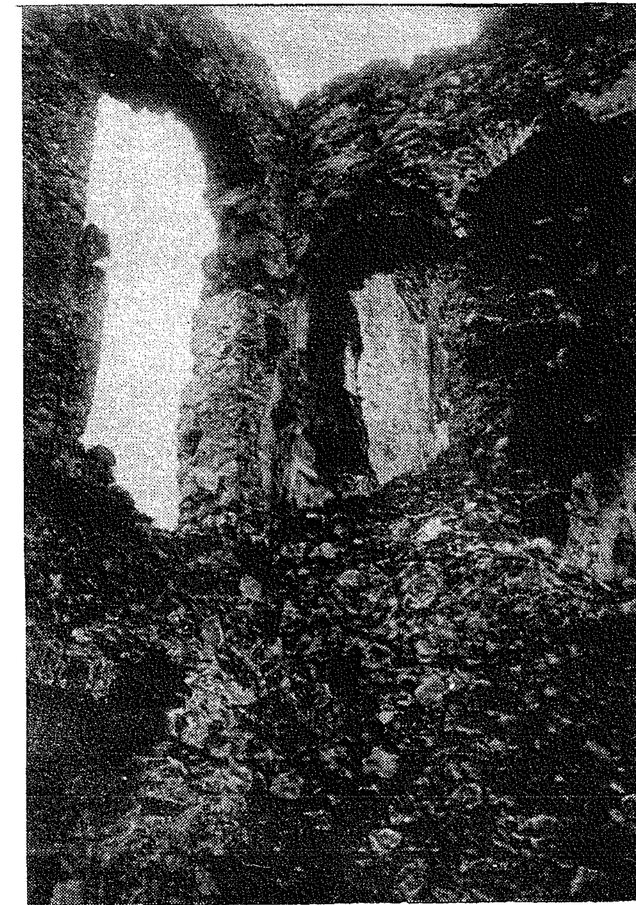

Εἰκ. 17. Πρόσοψις καὶ κατακόρυφος τομὴ τοῦ νιπτῆρος.

Μία ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια τοῦ διαμερίσματος Δ_5 συνίσταται εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρόφου του ὕπαρξιν χαραγμάτων ἐπὶ τοῦ κονιάματος, ἀναπαριστώντων τρίς, εἰς διάφορα μεγέθη, τὸ γνωστὸν ἐκ τοιχογραφιῶν τῆς Καππαδοκίας καὶ ἄλλοθεν μαγικὸν ἐκεῖνο τετράγωνον, (εἰκ. 22) οὗτινος τὰ ὀνόματα ἀνταποκρίνονται, κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὰ Πατέρα G. de Jerphanion [1], πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν

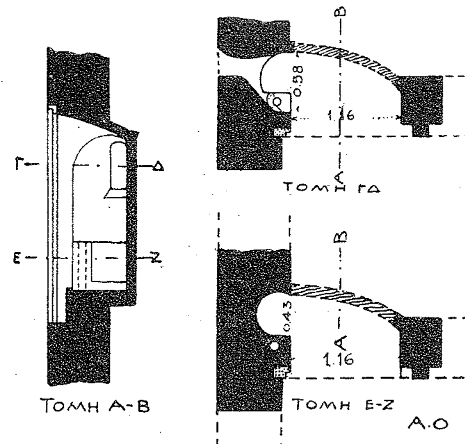
[1] G. de Jerphanion, Recherches de science religieuse XXV, 1935 σ. 188-255: Ὁ αὐτὸς ἐν Actes du IV Congrès international des Études Byzant., Sofia 1936 σ. 91.

ποιμένων ἐν τῇ παραστάσει τῆς Γεννήσεως: *Σάτωρ, Ἀρέπο, Τένετ, Ὄπερα Ρώτας*. Ἐκ τῶν ὀνομάτων τούτων τὰ δύο πρῶτα ἀναγινωσκόμενα ἀντιστρόφως σχηματίζουσι τὰ δύο τελευταῖα: Σατωρ - Ρωτας, Αρεπο - Οπερα.

Εἰκ. 18. Ἄποψις τοῦ παρεκκλησίου ἐκ τῶν κάτω.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη πρὸ τοῦ συγκροτήματος Δ ἐξετείνετο στοά, βλέπουσα πρὸς βορρᾶν καὶ ἀπαρτιζομένη ἐκ κτιστῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν (εἰκ. 15) συνενουμένων δι' ἡμικυκλικῶν τόξων. Πλὴν τοῦ δυτικοῦ τμήματος, ὅπερ ἐκαλύφθη διὰ κυλινδρικοῦ θόλου, ἡ λοιπὴ ὀροφὴ τῆς στοᾶς ἐσχηματίσθη διὰ σταυροθολίων, ὧν τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα ἀπετέλεσαν τὰ μετωπιαῖα τόξα. Ἔχουσι δὲ τὰ σταυροθόλια ταῦτα τοῦτο τὸ χαρακτηριστικόν: ὅτι δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ ζωνῶν ἐγκαρσίων ἀλλ' ἔχουσι τοὺς κατὰ μῆκος κυλίνδρους συνεχεῖς εἰς τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς πεσσοὺς τμήματα (εἰκ. 15).

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους (γ΄ περίοδον) ἡ στοὰ ὑπέστη μεταρρύθμισιν διὰ τῆς προσθήκης πρὸ τῶν ὀρθογωνίων πεσσῶν ἑτέρων τετραγώνων τοιούτων (εἰκ. 15) οἵτινες ὅμως οὔτε συμμετρικῶς πρὸς τοὺς παλαιοὺς ἐτέθησαν οὔτε ὀργανικῶς πρὸς αὐτοὺς συνεδέθησαν· δι᾽ ὃ καὶ εἷς ἐξ

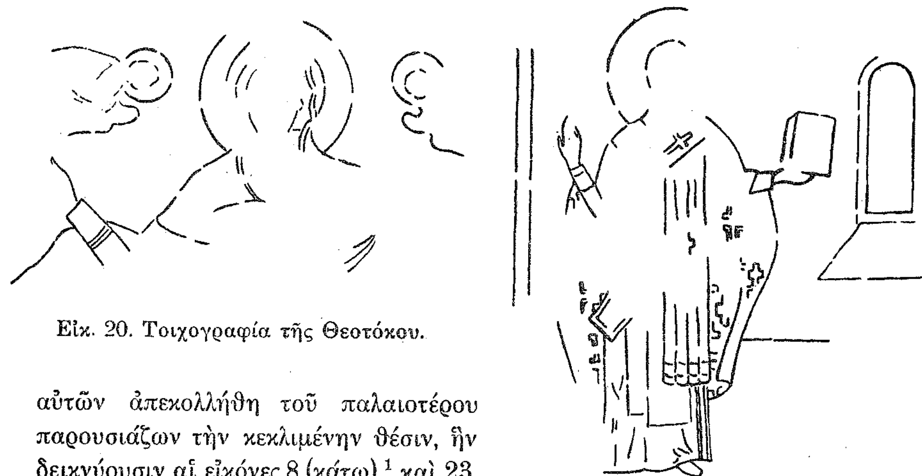

Εἰκ. 19. Κατακόρυφος καὶ ὁριζόντιοι τομαὶ τοῦ παρεκκλησίου.

0.09

C	a	T	ω	P
a	P	Є	Π	○
T	Є	V	Є	T
ω	Π	Є	P	a
P	O	T	a	C

Εἰκ. 22. Μαγικὸν σταυρόλεξον ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης $Δ_5$.

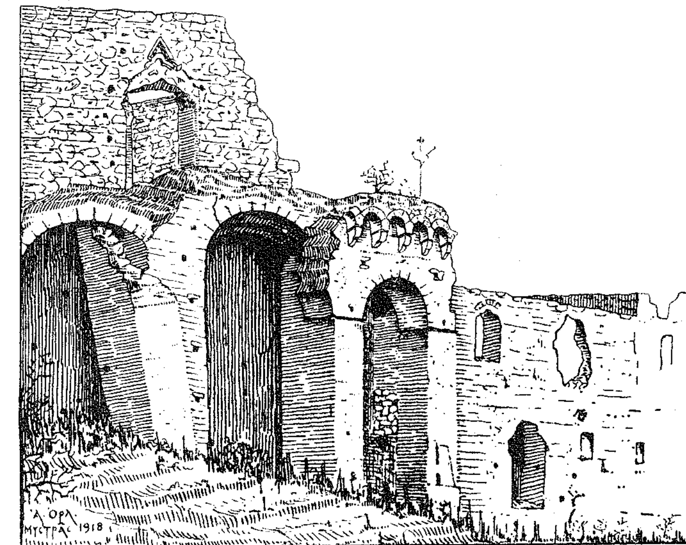
Εἰκ. 20. Τοιχογραφία τῆς Θεοτόκου.

Εἰκ. 21. Τοιχογραφία Ἱεράρχου.

αὐτῶν ἀπεκολλήθη τοῦ παλαιοτέρου παρουσιάζων τὴν κεκλιμένην θέσιν, ἣν δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 (κάτω) [1] καὶ 23. Λόγῳ δὲ καὶ τῆς ἀσυμμέτρου πρὸς τοὺς παλαιοὺς πεσσοὺς τοποθετήσεως τῶν νέων δὲν εἶναι κανονικαὶ αἱ μεταξὺ τῶν νέων πεσσῶν ἀποστάσεις, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὰ γεφυροῦντα αὐτοὺς τόξα

[1] Κατὰ τὴν ἐφέτος γενομένην ἔναρξιν ἀναστηλώσεως τῆς στοᾶς ὁ πεσσὸς οὗτος ἀνέκτησε τὴν κατακόρυφον στάσιν του.

δὲν προκύπτουσι πάντα ἡμικυκλικά, ἀλλὰ τινὰ τούτων παρουσιάζουν μορφὴν ἐλαφρῶς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 25). Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν τόξων ὑπῆρχον συνεχῆ τοξύλλια ἀποτελοῦντα στέψιν ἅμα τῆς στοᾶς καὶ στηθαῖον τοῦ ὕπερθεν ἐξώστου. Τὰ τοξύλλια ταῦτα, ὧν διετηρήθησαν τινὰ κατὰ τὸ μέσον

Εἰκ. 23. Ἄποψις τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς πρὸ τοῦ κτηρίου Δ στοᾶς ὡς εἶχε τὸ 1918.

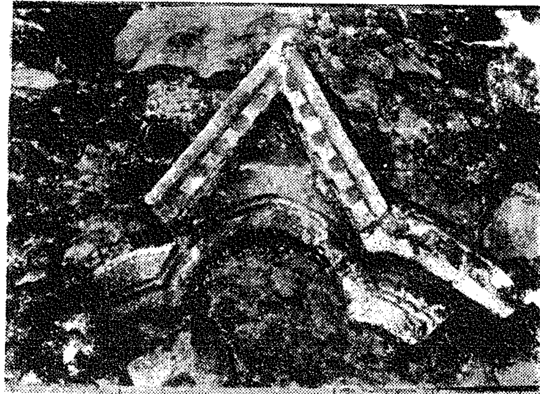
τῆς στοᾶς (εἰκ. 8 κάτω) καὶ τὸ δυτικὸν αὐτῆς ἄκρον (εἰκ. 16 καὶ 23) ἐφέροντο ἐπὶ κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) σχηματιζομένων ἐκ δύο ἰσχνῶν, πρασινωπῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, αἵτινες, ἐξέχουσαι ἡ μία τῆς ἄλλης, εἶχον ἐξωτερικῶς σχῆμα παραβολικόν. Ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων τούτων ἐστηρίζοντο οἱ ἀποτελοῦντες τὰ τοξύλλια ἐκ κανονικῶν πωρολίθων θολῖται (εἰκ. 23).

Ἡ ὀροφὴ τῆς στοᾶς ἦτο ἐπίπεδος καὶ ἐσχημάτιζε εὐρύχωρον καὶ μακρὸν ἐξώστην, ὅστις, καὶ λόγῳ τῆς θέσεως καὶ λόγῳ τῆς ἀπ᾽ αὐτοῦ ἐλευθέρας πρὸς βορρᾶν θέας ἰδιαιτέρως θὰ ἐσυχνάζετο κατὰ τοὺς θερμοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνας.

Ἡ πρὸς τὸν ἐξώστην τοῦτον προσπέλασις ἐγίνετο ἀπὸ τοῦ α΄ ὀρόφου διὰ θυρῶν, αἵτινες ἐκοσμοῦντο μὲ πλούσια πώρινα πλαίσια, ὧν ἓν διετηρήθη ἐν μέρει ὑπεράνω τῆς δυτικωτάτης θύρας (εἰκ. 24).

Τὸ μετὰ λίαν ἐπιμελοῦς ἐργασίας ἐκτελεσμένον ἐξ ἐρυθρωποῦ πώρου πλαίσιον τοῦ θυρώματος τούτου σῴζεται δυστυχῶς μόνον κατὰ τὸ ἀνώτατον αὐτοῦ τμῆμα. Ἀποτελεῖται δὲ τοῦτο ἐξ ἑνὸς ἐσωτερικοῦ τριλόβου (εἰκ. 24) τομῆς κυκλικῆς, καὶ ἑνὸς ὀξυκορύφου περιβλήματος αὐτοῦ φέροντος ὀδοντω-

τὴν λάξευσιν πρὸς τὰ ἔσω, προεκτεινομένου δὲ κατὰ τὰ πλάγια εἰς σκέλη διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 23). Ποία ἦτο ἡ πρὸς τὰ κάτω συνέχεια τοῦ πλαισίου δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ εἴπωμεν. Οὐχ ἧττον ἐκ τοῦ περιγράμματος, ὅπερ σχηματίζει ἡ ἐπὶ τοῦ τοίχου βάθυνσις, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ πλαίσιον, φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχεν ἑκατέρωθεν τοῦ τριλόβου ἓν ἀκόμη τόξον, ὅπερ ἠδράζετο κάτω ἐπὶ ἰσχνοῦ κιονίσκου, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 25. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κορυφὴ τοῦ πλαισίου εὑρίσκετο πολὺ ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ ἐν σχήματι χαμηλωμένου τόξου ὑπέρθυρον τοῦ ἀνοίγματος, ἐγεννᾶτο μεταξὺ τῶν δύο ἓν τύμπανον, ὅπερ φαίνεται ἐπληροῦτο διὰ γεωμετρικῆς διακοσμήσεως, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ δύο κατὰ χώραν εἰσέτι σῳζόμενα γωνιώδη, πώρινα τεμάχια (εἰκ. 24). Ὁ ρυθμὸς τοῦ πλαισίου ἔχει προφανῆ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑστερογοτθικοῦ τρόπου[1]. Ἀναπαράστασιν τῆς πρὸς τὸ τεῖχος ὄψεως τοῦ κτηρίου Δ καὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ στοᾶς παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 25 καὶ 26.

Εἰκ. 24. Τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πλαισίου τὴν τῶν πρὸς τὸν βόρειον ἐξώστην ἀνοιγμάτων.

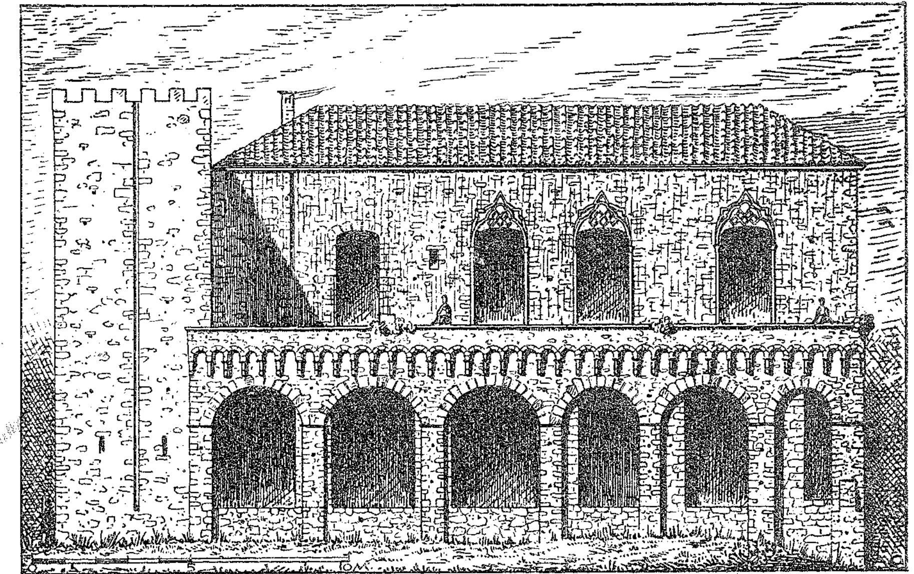
Κτίσματα τῆς γ΄ περιόδου (1400-1460). Τελευταία ἐξ ὅλων ἐκτίσθη ἡ νοτία πτέρυξ Ε, (εἰκ. 6) αὕτη ὅμως οὐχὶ κατὰ τμήματα, ὡς ἡ ἀνατολική, ἀλλὰ καθ' ἑνιαῖον, προδιαγεγραμμένον σχέδιον. Ὅτι δ' ἡ πτέρυξ Ε εἶναι μεταγενεστέρα τῆς Δ συνάγεται σαφῶς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ Ε προσερείδεται ἐπὶ τῆς Δ. Πράγματι ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν κατόψεων (εἰκ. 28) λόγῳ τῆς οὐχὶ καὶ ὀρθὴν γωνίαν συναντήσεως τῶν δύο πτερύγων, ἡ πρὸς βορρᾶν στενὴ πλευρὰ τοῦ Ε πρὸς μὲν τὴν αὐλὴν κατεσκευάσθη μὲ πάχος ἐλάχιστον λόγῳ τῆς προϋπάρξεως τοῦ τοίχου τοῦ Δ πρὸς δυσμὰς ὅμως ἀνακτᾷ ὅλον αὐτῆς τὸ πάχος, καταλειπομένου μεταξὺ τῶν δύο συγκλινόντων τοίχων καὶ μικροῦ σφηνοειδοῦς τμήματος (εἰκ. 6 καὶ 28).

Ἡ πτέρυξ Ε ἀποτελεῖ μέγα ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον κτήριον (εἰκ. 27) μήκους περίπου 38 μ. καὶ πλάτους 12 μ. πανταχόθεν ἐλεύθερον, ἄνευ ἐσοχῶν καὶ ἐξοχῶν, πρὸ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἐξετείνετο ἄλλοτε

[1] Ὅμοια τοξωτὰ περιβλήματα φέρουσι καὶ τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ τοῦ Kalenić (ἀρχῶν 15ου αἰ.) Petković-Tatić Manastir Kalenić 1926 εἰκ. 16.

στοὰ (εἰκ. 28). Καθ' ὕψος ἡ πτέρυξ διαιρεῖται εἰς τρεῖς ζώνας: μίαν χαμηλὴν ἡμιυπόγειον, ἕνα χαμηλὸν α΄ ὄροφον καὶ ἕνα ὑψηλὸν β΄ ὄροφον.

Τό τε ἡμιυπόγειον καὶ ὁ πρῶτος ὄροφος διαιροῦνται δι' ἐγκαρσίων χωρισμάτων εἰς 8 στενὰ καὶ ἐπιμήκη διαμερίσματα[1] (εἰκ. 28). Καὶ οἱ μὲν ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι τὰ θεμέλια αὐτῶν συνεχῆ, ἐξικνούμενα μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδά-

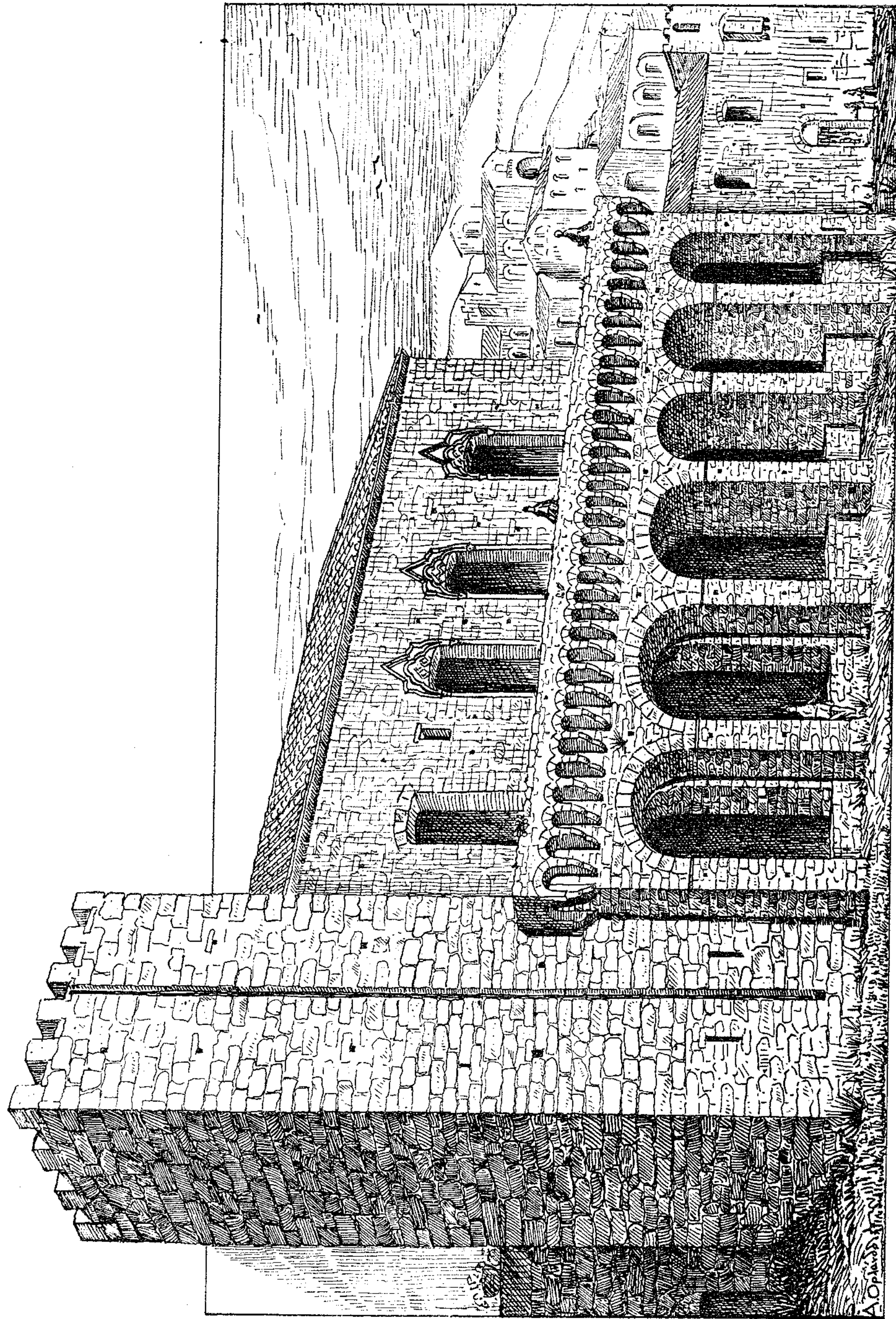

Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου Δ. Ὀρθὴ προβολή.

φους, ἐν ᾧ τοὐναντίον οἱ μεσότοιχοι—ἐξαιρέσει τῶν δύο βορειοτάτων, οἵτινες λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους ἐδράζονται ἐπὶ τοῦ βράχου—ἐθεμελιώθησαν ἐπὶ ἀξονικῶν σταυρομόρφων πεσσῶν (εἰκ. 28) τῇ μεσολαβήσει ἐλαφρῶς χαμηλωμένων ἐγκαρσίων καὶ κατὰ μῆκος τόξων. Διὰ τοῦ συστήματος τούτου αἱ πιέσεις κατανέμονται εἰς ὡρισμένα σημεῖα τοῦ ἐδάφους, προέρχεται δ' οὕτω οἰκονομία ὑλικοῦ.

Τὰ διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου, συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα διὰ τῶν τόξων, ἔφερον ἕκαστον ἀνὰ μίαν μὲν θύραν πρὸς τὴν στοὰν καὶ ἀνὰ ἓν παράθυρον πρὸς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν. Εἶχον δὲ περιέργως τὰ πέντε νοτιώτατα ἐξ αὐτῶν τὴν ὀροφὴν ξυλίνην σχηματιζομένην διὰ δοκῶν τοποθετημένων κατὰ μῆκος ἐπὶ ἐξοχῆς τῶν ἐγκαρσίων τοίχων σχηματιζομένης ἐκ τῆς διαφορᾶς πάχους τῶν ἐγκαρσίων τοίχων τοῦ ὑπογείου καὶ τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 29). Χάριν

[1] Τὰ δύο τελευταῖα πρὸς βορρᾶν διαμερίσματα τοῦ ὑπογείου λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς παρουσίας τοῦ φυσικοῦ βράχου παρέμειναν ἄσκαφα καὶ δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο.

Εἰκ. 26. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τῆς βορείου πτέρυγος τοῦ κτηρίου Δ.

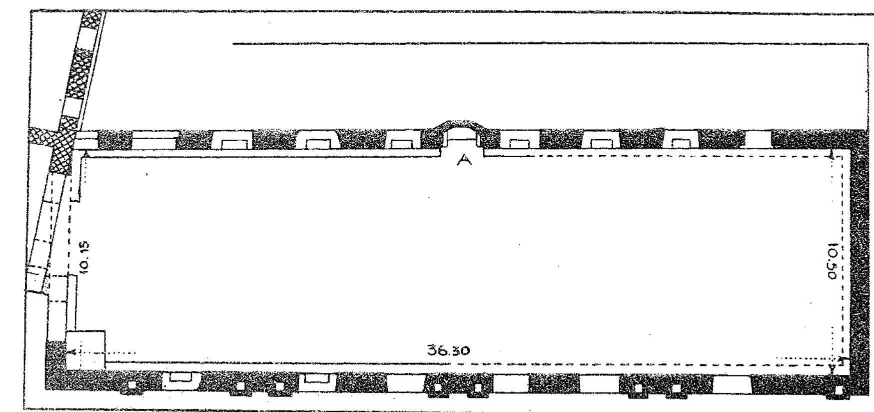
δὲ ἐπικοινωνίας τῆς αὐλῆς μὲ τὸν ὄπισθεν τοῦ κτηρίου χῶρον κατεσκευάσθη στενὸς θολωτὸς ἐγκάρσιος διάδρομος καταλαβὼν τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ ἕκτου ἀπὸ νότου διαμερίσματος τοῦ ἡμιυπογείου (εἰκ. 28 καὶ 29).

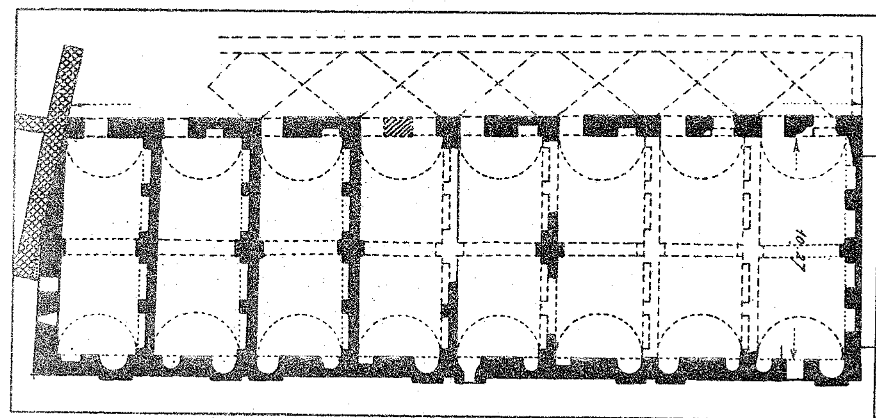
Τοῦ δὲ α΄ ὀρόφου τὰ ὀκτὼ διαμερίσματα, μὴ συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα (εἰκ. 28), ἔφερον πρὸς μὲν τὴν στοὰν ἀνὰ μίαν θύραν καὶ ἓν μικρὸν

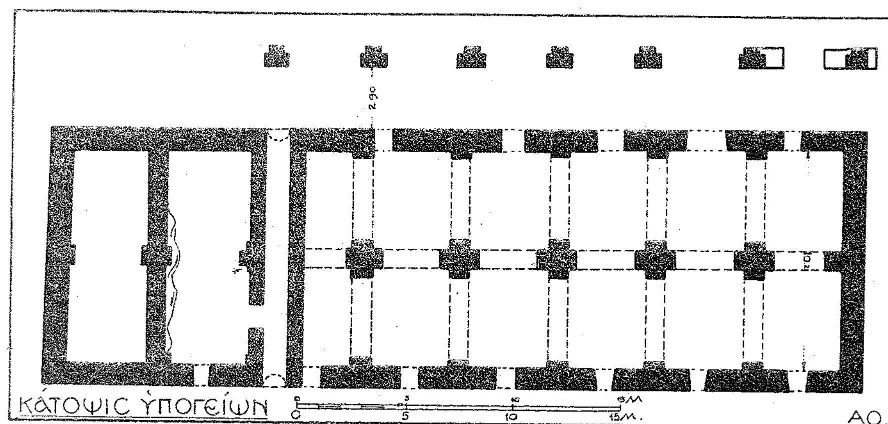

Εἰκ. 27. Ἄποψις τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

παράθυρον—ἀμφότερα μὲ ὑπέρθυρον τοξωτὸν χαμηλωμένον (εἰκ. 29—πρὸς δὲ τὴν ἑτέραν στενὴν πλευρὰν ἀνὰ ἓν μικρὸν παράθυρον. Ἡ ὀροφὴ τῶν διαμερισμάτων τούτων ἦτο θολωτή, διετηρεῖτο δὲ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1937 γενομένης ἀναστηλώσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων, μόνον ἡ τῶν τριῶν βορείων διαμερισμάτων (εἰκ. 29). Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους ἑκάστη καμάρα ὑπεστηρίζετο ὑπὸ ἐγκαρσίας ἐνισχυτικῆς ζώνης. Τὸ βάρος ἑκάστης κυλινδρικῆς ὀροφῆς μετεδίδετο εἰς τὰ τόξα τοῦ ὑπογείου τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἡμικυκλικῶν ἀψίδων, αἵτινες, φρασσόμεναι κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους των διὰ τοίχων, ἐσχημάτιζον κατὰ τὴν νότιον παρειὰν ἑκάστου χωρίσματος ἀνὰ τέσσαρας κόγχας ἢ ἀρμάρια (εἰκ. 28). Ἄλλα δὲ πάλιν μικρότερα ἀρμάρια ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν ἑκάστου διαμερίσματος. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκάστου διαμερίσματος ὕπαρξις ἑστίας (εἰκ. 28), ἧς ὁ ἐντὸς τοῦ ὑπεράνω τοίχου κατεσκευασμένος τετράγωνος ἀεριαπαγωγὸς σωλὴν διῆκεν ἄνω μέχρι τῆς στέγης

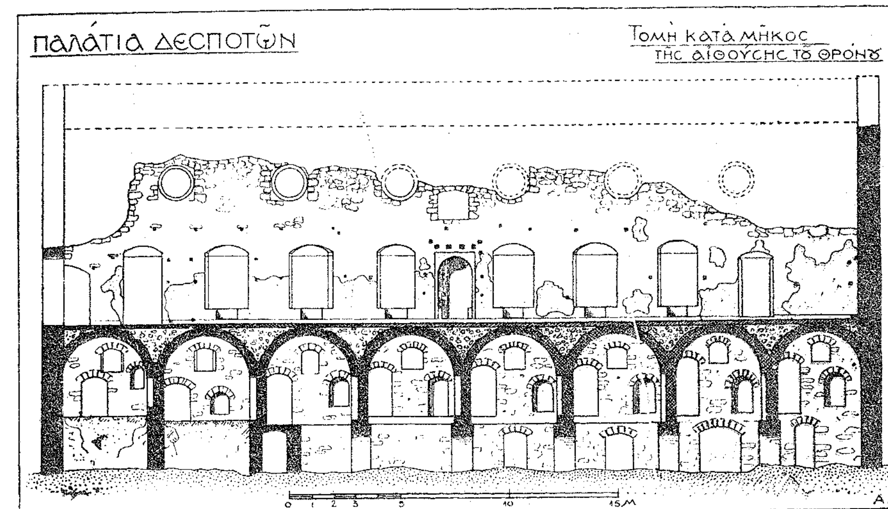

Εἰκ. 28. Κατόψεις ὑπογείων καὶ ὀρόφων τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

τοῦ κτηρίου. Ἑκάστη ἑστία ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς ἤτοι κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κτηρίου ἐν εἴδει μεγάλης παραστάδος (εἰκ. 31), ἥτις βαίνουσα κάτω ἐπὶ δύο πωρίνων κιλλιβάντων γεφυρουμένων διὰ τόξου εἶχε πλάτος ἀνάλογον, ὅπερ ἐστενοῦτο ἐφ᾽ ὅσον ἔβαινε πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 37). Σκοπὸς τῶν ἑστιῶν τούτων δὲν ἦτο βεβαίως μόνον ἡ παρασκευὴ τῶν ἐδεσμάτων παρὰ τοῦ ἐν τῷ α΄ ὀρόφῳ διαμένοντος ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τοῦ θερμοῦ ἀέρος τῆς καύσεως θέρμανσις τοῦ μακροῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου τῆς ὕπερθεν

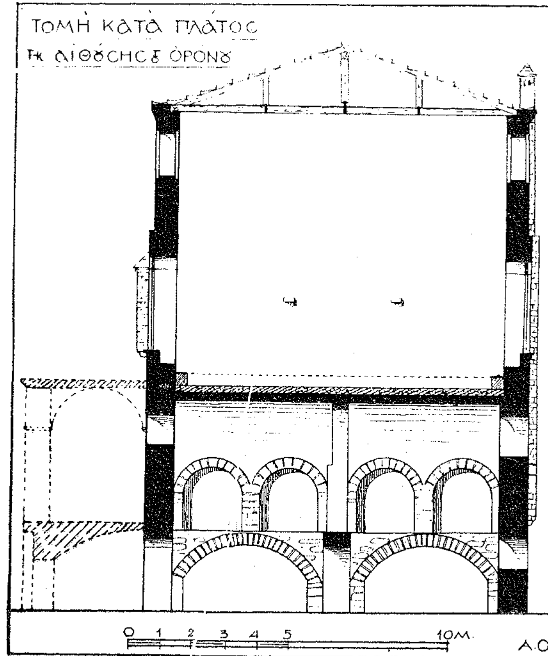

Εἰκ. 29. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

εὑρισκομένης μεγάλης αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἥτις, ἂν ἀναλογισθῇ τις ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὸ δριμὺ ψῦχος, ὅπερ ἐπικρατεῖ κάτωθεν τοῦ ἐπὶ ἐννεάμηνον χιονοσκεποῦς Ταϋγέτου, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὰς μεγάλας διαστάσεις τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (36.30×10.50) θὰ ἦτο πράγματι ἀναγκαιοτάτη. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἓν πρωτόγονον μὲν ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε ἀποτελεσματικὸν σύστημα θερμάνσεως διὰ θερμοῦ ἀέρος, μακρυνὸν ἀπόγονον τοῦ ῥωμαϊκοῦ καὶ πρόδρομον τοῦ νεωτέρου.

Πρὸ τοῦ ἡμιυπογείου καὶ τοῦ α΄ ὀρόφου ἐξετείνετο κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν *ἔμβολος* ἤτοι στοά, ἥτις δυστυχῶς εἶναι σήμερον ἐντελῶς κατεστραμμένη. Τὴν ὕπαρξίν της ἐν τούτοις ἐτεκμαιρόμεθα μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς προσόψεως τῆς πτέρυγος διατηρηθέντων λειψάνων τῶν γεννήσεων τῶν θόλων δι᾽ ὧν ἐκαλύπτετο (εἰκ. 27 καὶ 34). Ἐσχάτως διανοίξας εἴς τινα ἀπὸ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως ἀπόστασιν (3.80) παράλληλον πρὸς τὴν πρόσοψιν τάφρον ἀνεῦρον τὰ ἐν τῷ σχεδίῳ τῆς κατόψεως σημειούμενα καὶ ἐν τῇ εἰκόνι 30 φαινόμενα θεμέλια ἑπτὰ πεσσῶν. Ταῦτα ἔχοντα τὴν μορφὴν ταῦ

(εἰκ. 28 καὶ 34) εἶναι ἐκτισμένα διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἀντιστοιχοῦσι δέ, μέ τινας ἀποκλίσεις, πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου ὑπολείμματα τῶν θόλων. Ἀνήκουσιν ἐπομένως εἰς τὰ ποδαρικὰ μιᾶς κιονοστοιχίας παρεμφεροῦς πρὸς τὴν τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος. Ὡς βλέπει τις ἐπὶ τοῦ σχεδίου τὰ ποδαρικὰ ταῦτα δὲν ὑπάρχουσι κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα· δὲν πρέπει ὅμως διὰ τοῦτο νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ στοὰ δὲν ἐξετείνετο καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς πτέρυγος. Τὰ ἐλλείποντα ποδαρικά της θὰ ἐκαλύφθησαν ὅταν ἡ στοὰ κατεστράφη διὰ νὰ κτισθῶσιν εἰς τὴν θέσιν της μεταγενέστερα τουρκικὰ κτίσματα, (εἰκ. 27) ἅτινα ἦσαν βοηθητικὰ τοῦ ἐν τῇ πλατείᾳ τελουμένου μεγάλου *παζαριοῦ* ἢ *φόρου,* λόγῳ τοῦ ὁποίου καὶ ὁλόκληρος ἡ πλατεῖα ὠνομάζετο ἐπὶ τουρκοκρατίας πλατεῖα τοῦ Boyouk bazar[1].

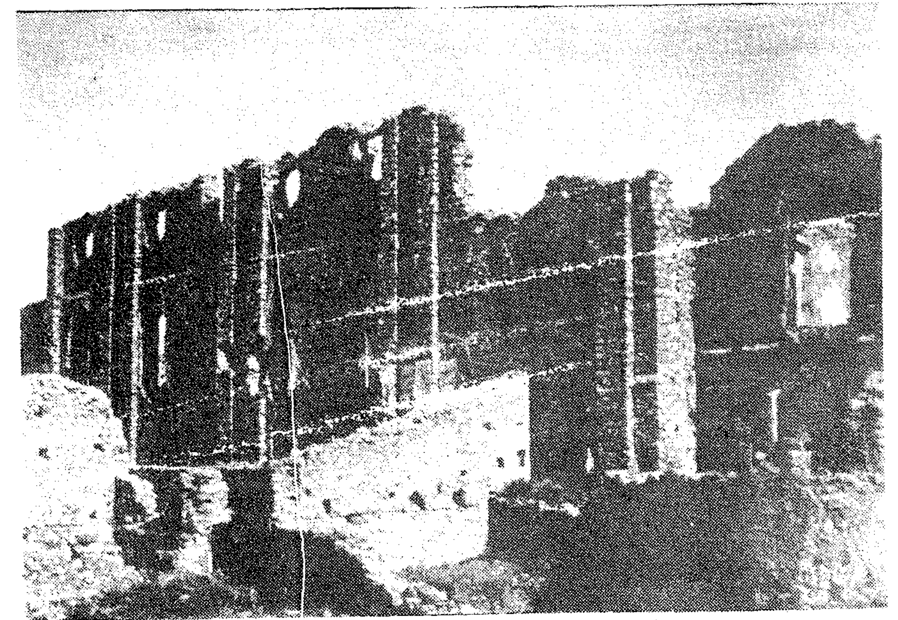
Εἰκ. 30. Κατὰ πλάτος τομὴ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

Τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς εὑρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῶν θυρῶν τοῦ α´ ὀρόφου, ἡ δὲ ὀροφή της σχηματιζομένη διὰ σταυροθολίων συνεχῶν, ὡς τὰ τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος θὰ ἦτο ὑπεράνω ἐπίπεδος, ἐν εἴδει δώματος ἢ ἡλιακοῦ, ὡς καὶ ἡ τῆς ἄλλης πτέρυγος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς πρὸ τῆς νοτίας πτέρυγος στοᾶς ἐλήφθησαν ὡς βάσις τὰ ἑξῆς δύο στοιχεῖα: ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὰ ἐσχάτως εὑρεθέντα κάτω μέρη τῶν ἐν σχήματι ταῦ ποδαρικῶν (εἰκ. 28 καὶ 34), ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὰ ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως παραμείναντα λείψανα τῶν γεννήσεων τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 27 καὶ 33). Παρουσιάζεται ὅμως ἡ ἑξῆς δυσκολία: ὅτι οἱ ἄξονες τῶν ποδαρικῶν δὲν συμπίπτουν ὅλοι πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν γεννήσεων· ὑπάρχουσιν ἀποκλίσεις φθάνουσαι μέχρι 0.30, ἕνεκα τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ἐλαφρῶς ῥομβοειδῆ ἐν κατόψει σταυροθόλια. Τοιαύτην λύσιν ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 1η παραλλαγὴ ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 35)

[1] La Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 391. O. Dapper, Naukeurige beschryving van Morea, t'Amsterdam 1688 σ. 34.

ἐν ᾗ ἡ ἐξέχουσα κεραία τοῦ ταῦ τῶν ποδαρικῶν ἤχθη συνεχὴς μέχρι τῶν γεννήσεων τῶν τόξων, ὅπως καὶ εἰς τὰ ποδαρικὰ τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Πρὸς ἀποφυγὴν ῥομβοειδῶν σταυροθολίων θὰ ἠδύνατό τις νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ἡ ἐν σχήματι ταῦ διατομὴ τῶν ποδαρικῶν ἐφηρμόσθη μόνον διὰ τὸ ὕψος τοῦ ἡμιυπογείου, ὑπεράνω δ᾽ αὐτῆς ὑπῆρχον ὀρθογώνια ποδαρικὰ ἀντιστοι-

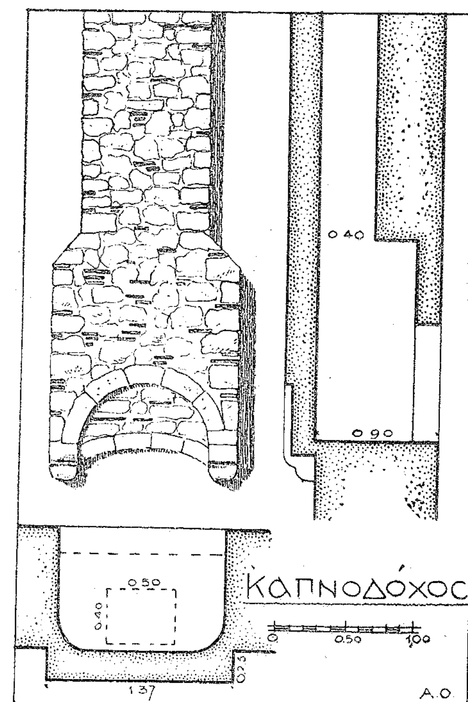

Εἰκ. 31. Ἄποψις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν παλατίων μὲ τὰς ἐν εἴδει παραστάδων καπνοδόχους.

χοῦντα κατά τε τὸ πλάτος καὶ τοὺς ἄξονας πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ τοίχου γεννήσεις τῶν σταυροθολίων. Τὴν λύσιν ταύτην ἀντιπροσωπεύει ἡ παρατιθεμένη 2α παραλλαγὴ τῆς ἀναπαραστάσεως (εἰκ. 36).

Τὴν στοὰν φαντάζομαι ἐκτεινομένην καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς προσόψεως· ἐπειδὴ ὅμως ἡ γραμμὴ τῶν ἑπτὰ σῳζομένων ποδαρικῶν προεκτεινομένη συναντᾷ τὴν μεγάλην θύραν εἰσόδου τοῦ κτηρίου Δ (εἰκ. 6) δέχομαι ὅτι τὰ δύο ἐλλείποντα ποδαρικὰ ἦσαν κατὰ ἓν περίπου μέτρον ὀπισθοχωρημένα ἤτοι ὅτι ἡ στοὰ εἶχε κατὰ τὸ βόρειον αὐτῆς ἄκρον μικρότερον πλάτος. Ἐντεῦθεν προκύπτει εἰς τὴν πρόσοψιν μία θλάσις (εἰκ. 35 καὶ 38). Κατ᾽ ἀμφοτέρας τὰς παραλλαγὰς ἐδέχθην ὡς ζεύξεις τῶν ποδαρικῶν διὰ τὸ ἡμιυπόγειον τόξα χαμηλωμένα, ἅτινα ἁρμονίζονται πρὸς τὸ γενικῶς ἐν τῇ νοτίᾳ πτέρυγι ἐφαρμοσθὲν σχῆμα τόξου· διὰ δὲ τὸν ὄροφον παρεδέχθην ὡς σχῆμα τόξου τὸ ἡμικύκλιον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς βορείου στοᾶς (εἰκ. 25). Κατὰ

τὸ αὐτὸ δὲ ὑπόδειγμα ἐσχεδίασα ὡς στέψιν τῆς στοᾶς καὶ σειρὰν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ κιλλιβάντων. Τέλος τὴν κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸ πάτωμα τῆς στοᾶς ἐτοποθέτησα κατὰ τὸ νότιον στενὸν ἄκρον.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ περιγράψωμεν τὸν ἄνω ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος. Οὗτος καταλαμβάνεται ὅλος ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης αἰθούσης ἐλαφρῶς τραπεζοειδοῦς σχήματος, λόγῳ τῆς λοξότητος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἥτις δὲν συναντᾶται κατ᾽ ὀρθὴν γωνίαν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα. Αἱ διαστάσεις τῆς αἰθούσης εἶναι 36,30×10,50 ἤτοι τὸ συνολικὸν αὐτῆς ἐμβαδὸν ἀνέρχεται εἰς μέτρα τετραγωνικὰ περίπου 380. Ἀποτελεῖ λοιπὸν μίαν τῶν μεγαλυτέρων βυζαντινῶν αἰθουσῶν, ἃς γνωρίζομεν.

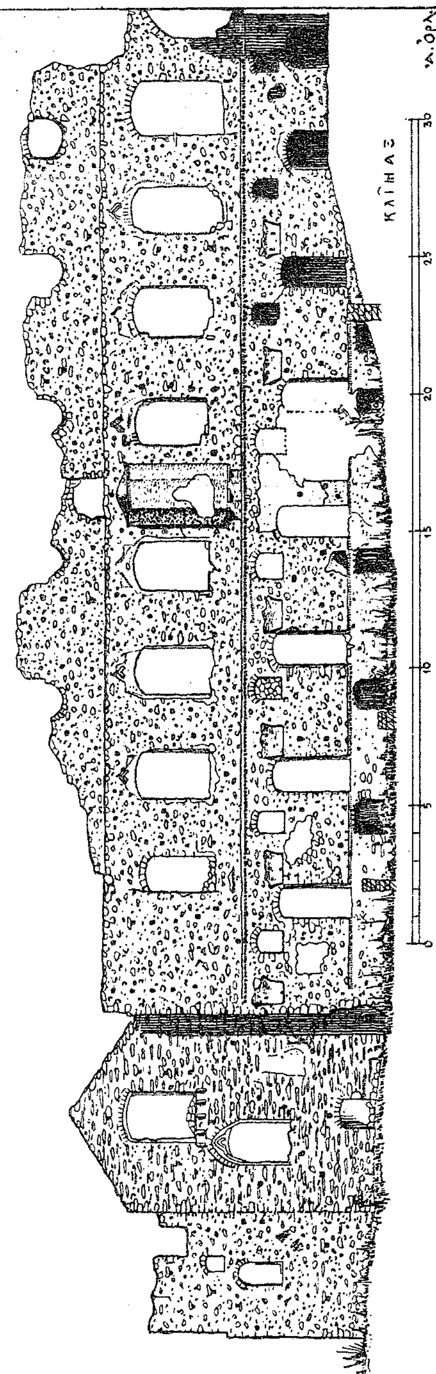

Εἰκ. 32. Λεπτομέρεια τῶν καπνοδόχων τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

Ἐν κατακορύφῳ τομῇ οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης παρουσιάζουν εἰς ὕψος 4.60 ἀπὸ τοῦ δαπέδου ἐλάττωσιν τοῦ πάχους των ἀπὸ 0.90 εἰς 0.78 (εἰκ. 30), τοῦθ᾽ ὅπερ ἔχει ὡς ἐπακόλουθον τὴν δημιουργίαν ἐξωτερικῆς ἐσοχῆς καὶ τὴν ἐμφάνισιν ὁριζοντίας ἀκμῆς (εἰκ. 30, 35 καὶ 36). Ἀκριβῶς δ᾽ ἡ ἀκμὴ αὕτη θὰ παρεπλάνησε τὸν Struck (ἔ. ἀ. σ. 133) εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὑπῆρχεν ἄνωθεν τῆς μεγάλης αἰθούσης καὶ ἄλλος ὄροφος. Τοιοῦτος ὅμως ὄροφος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε ὄχι μόνον διότι ἐσωτερικῶς οὐδὲν ἴχνος δοκῶν πατώματος ἢ ἄλλου σημείου παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ διότι αἰσθητικῶς θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστον μία τοιούτων διαστάσεων αἴθουσα νὰ ἔχῃ ὀροφὴν εἰς ὕψος μόνον 4.60 μ.

Φῶς ἡ μεγάλη αἴθουσα ἐδέχετο διὰ δύο σειρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν. Ἐκ τῶν παραθύρων τούτων τὰ μὲν τῆς κάτω σειρᾶς ἦσαν ὀρθογώνια, πλατέα καὶ ὑψηλά, τὰ δὲ τῆς ἄνω στρογγύλα καὶ μικρότερα καὶ δή, περιέργως, οὐχὶ πάντοτε συμμετρικῶς πρὸς τὰ κάτω διατεταγμένα (εἰκ. 27 καὶ 33).

Τὰ κάτω παράθυρα ἐσωτερικῶς μὲν παρουσιάζουσιν ὑπέρθυρον ἐν σχήματι χαμηλωμένου τόξου, ἐξωτερικῶς δὲ ἔφερον πλούσιον πρόσθετον πώρινον

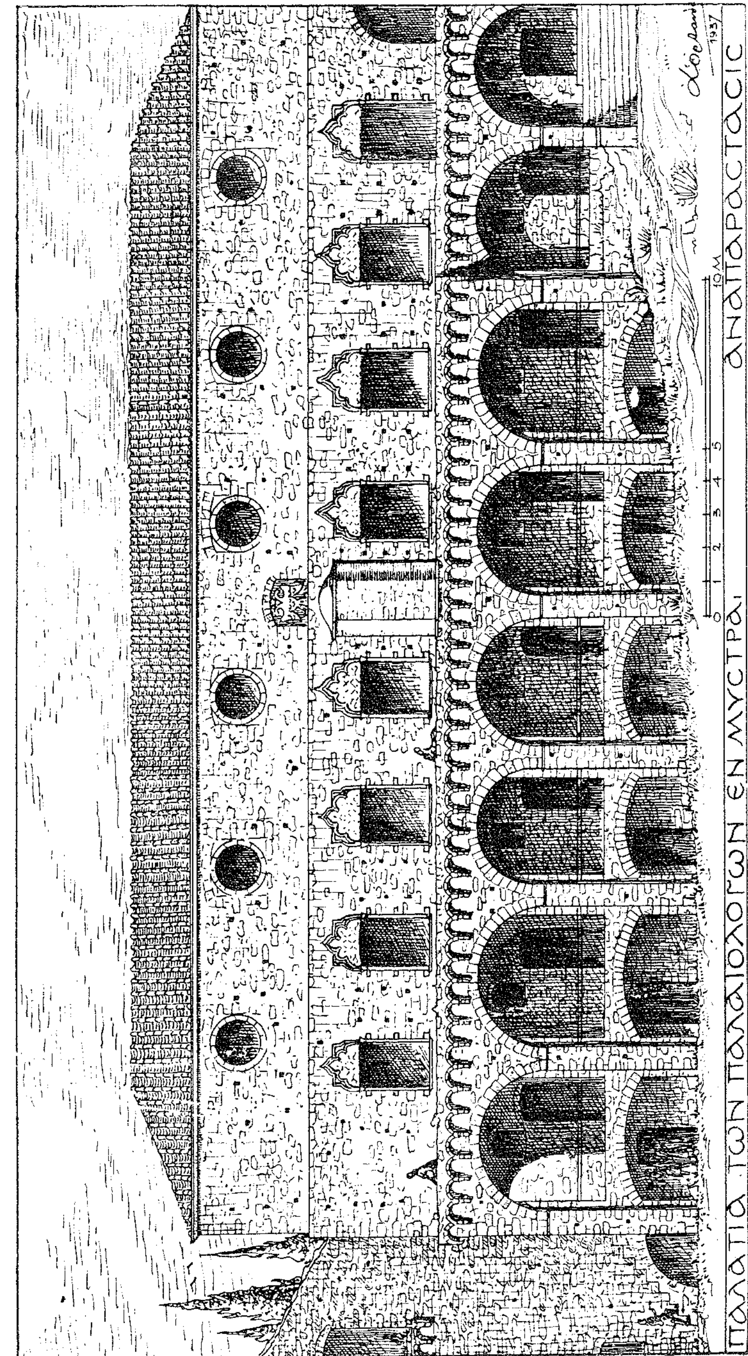
Εἰκ. 33. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε) μετὰ τῶν παρακειμένων κτισμάτων, πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

πλαίσιον φυτευόμενον κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ πάχους ἐντὸς ἐπίτηδες ἀφειμένης ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας βαθύνσεως τοῦ τοίχου (εἰκ. 38) κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ πάχους των ἐξέχον τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου. Ἐκ τῶν πωρίνων τούτων πλαισίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν, διὰ τῶν ὁποίων δὲν καθίσταται ἐφικτὴ ἡ πλήρης ἀναπαράστασις τοῦ γενικοῦ σχεδίου ἀλλὰ μόνον ἡ τοῦ ἄνω μέρους. Βέβαιον δηλαδὴ εἶναι ὅτι τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ πλαισίου παρουσίαζε τὴν μορφὴν τριλόβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος. Ἐκ τοῦ εἰρημένου δὲ τριλόβου τὸ μὲν μέσον τόξον ἦτο τεθλασμένον μὲ διπλῆν καμπυλότητα (εἰκ. 39) τὰ δὲ ἄκρα κυκλικά. Ὡς δ' ἐκ τοῦ περιγράμματος τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου βαθύνσεως δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ, πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάτωθεν τῶν ἄκρων λοβῶν καὶ ἀνὰ ἓν τόξον «προσαρμογῆς», ὅπερ ἔβαινε ἢ ἐπὶ κιονίσκου — κατ' ἀνάλογον παράδειγμα ἐξ οἰκίας τοῦ Μυστρᾶ — ἢ ἐπὶ πολυγώνων σταθμῶν, ὧν σῴζονταί τινα τεμάχια (εἰκ. 40). Ἔξω δὲ τῶν πωρίνων πλαισίων διεσώθησαν εἴς τινα παράθυρα καὶ λείψανα ἐζωγραφημένων ἐρυθρῶν ταινιῶν ἐπὶ λευκοῦ κονιάματος, αἵτινες φαίνεται ὅτι ἀπεμιμοῦντο τοὺς διατόνους ἐκείνους λίθους, οὓς βλέπομεν ἐπὶ τῶν ἐκ πώρου πλαισίων τῶν παραθύρων τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος (εἰκ. 11,Γ), ὡς καὶ εἰς ἄλλα κτήρια τοῦ Μυστρᾶ. Ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ παραθύρου παρέχει ἡ εἰκὼν 40.

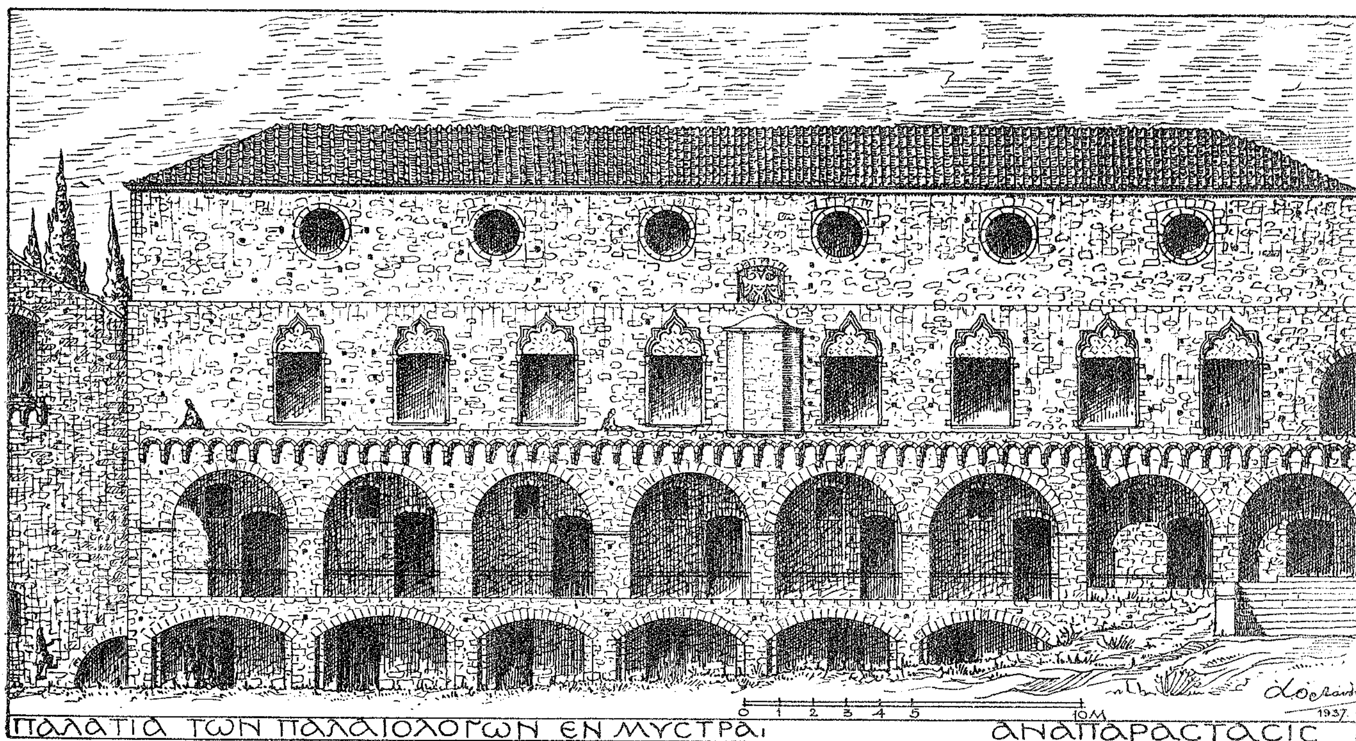

Εἰκ. 34. Τὰ νεωστὶ εὑρεθέντα θεμέλια τῶν πεσσῶν τῆς στοᾶς.

Τό τε σχέδιον καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν παραθύρων ὁμοιάζουσι πρὸς ἀνάλογα ὑστερογοτθικὰ τῆς Δύσεως, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος[1]. Τὰ ἐξωτερικὰ πώρινα πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένα πολὺ ὑψηλότερον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοξωτοῦ ἀνωφλίου· δημιουργεῖται οὕτω ἐντὸς τοῦ πλαισίου τύμπανον, ὅπερ προεκτεινόμενον δι' ἰσχνοῦ τοιχώματος κάτω τῆς στάθμης τοῦ ἀνωφλίου ἡδράζετο ἐπὶ τῶν ὁριζοντίων ἄνω ξύλων τῶν ὀρθογωνίων τετραξύλων (κασσῶν) τῶν ὑαλοστασίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ ἀνοίγματα. Τῶν εἰρημένων τετραξύλων διετηρήθησαν εἰς

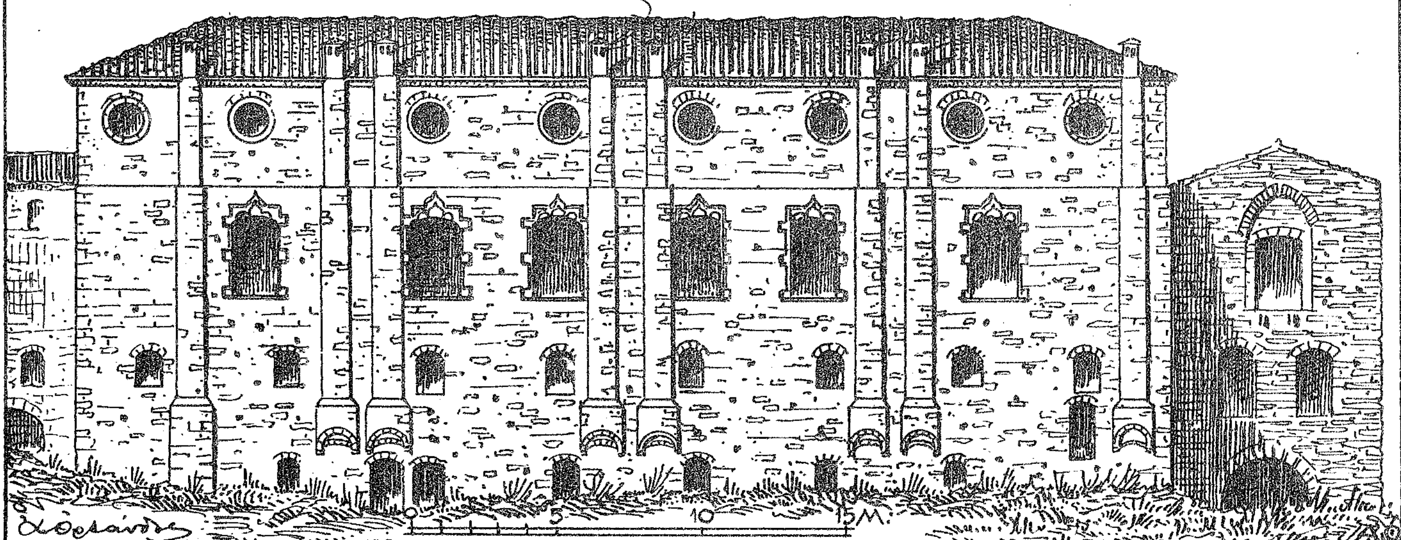
[1] F. M. Simpson, A history of architectural development II (1909) σ. 44 εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 40.

Εἰκ. 35. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 1η παραλλαγή

Εἰκ. 36. Ἀναπαράστασις τῆς ἀνατολικῆς ὄψεως τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων. 2α παραλλαγή.

Εἰκ. 37. Ἀναπαράστασις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νοτίας πτέρυγος (Ε).

πάντα τὰ κουφώματα αἱ ὀπαὶ πακτώσεως τῶν ὁριζοντίων ἄνω ξύλων ὡς καὶ τῶν κατακορύφων (εἰκ. 41). Εἰς ἕκαστον παράθυρον ὑπῆρχον εἰς τὸ κάτω μέρος κτιστὰ πεζούλια μὲ βάθυνσιν ὀρθογώνιον, ὡς ἡ εἰκὼν 41 δεικνύει. Τοιαῦτα πεζούλια ἐλλείπουσι μόνον ἀπὸ τὸ ἄκρον ἄνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπερ (εἰκ. 29), τούτου ἕνεκα, πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς θύρα ἐξόδου πρὸς τὴν ὡς δῶμα διαμορφωμένην ὀροφὴν τῆς στοᾶς.

Εἰκ. 38. Ἐξωτερικὴ ὄψις παραθύρου τῆς μεγάλης αἰθούσης.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μήκους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης ὑπάρχει κόγχη, ἐξέχουσα ἐξωτερικῶς καὶ στηριζομένη ἐπὶ κιλλιβάντων μορφῆς παραβολικῆς καὶ ἔχουσα τομὴν ἐξωτερικῶς μὲν ἡμιεξάγωνον, ἐσωτερικῶς δὲ τόξου κύκλου. Ἄνω ἡ κόγχη αὕτη καλύπτεται ὑπὸ ῥηχοῦ τινος σφαιροειδοῦς θόλου (εἰκ. 42). Ἐν προσόψει τὸ κοίλωμα τῆς κόγχης περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς (εἰκ. 42), προωρισμένης πιθανῶς νὰ δεχθῇ πώρινόν τι πλαίσιον, οὗτινος ὅμως οὐδὲν λείψανον διετηρήθη. Ὑπεράνω τῆς ἐγκοπῆς ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ τοίχου σειρὰ ὀπῶν σχήματος ὀρθογωνίου (εἰκ. 42) αἵτινες βεβαίως θὰ ἐχρησίμευον πρὸς πάκτωσιν δοκῶν σχηματιζουσῶν προστέγασμα τῆς κόγχης ἐν εἴδει οὐρανίσκου *(καμελαύκιον)*. Τὸ προστέγασμα τοῦτο θὰ ἐστηρίζετο πιθανῶς ἐπὶ ξυλίνων κιονίσκων τοποθετημένων εἰς τὰ ἄκρα, μεταξὺ τῶν ὁποίων θὰ ἐκρέμαντο βῆλα ὡς βλέπομεν εἰς ἀνάλογα παραδείγματα ἐπὶ τοιχογραφιῶν ἢ μικρογραφιῶν χειρογράφων[1]. Μία ὅμως τοιαύτη πλουσία διαμόρφωσις καὶ ἔξαρσις τῆς κόγχης ἄγει εὐλόγως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο τοποθετημένος ὁ θρόνος τοῦ δεσπότου. Τὴν ὑπόθεσιν ἄλλως τε ταύτην ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς κόγχης ὑπάρχει, ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς, ὀρθογώνιος βάθυνσις τοῦ τοίχου (εἰκ. 29), ἥτις προφανῶς θὰ ἐχρησίμευεν ὅπως ἐντὸς αὐτῆς τοποθετῆται τὸ ἔμβλημα τῆς ἀρχούσης οἰκογενείας, ἤτοι, ἐνταῦθα,

[1] Ὅρα εἰκόνας θρόνων μετὰ βήλων παρὰ Molinier, Hist. générale des arts appliqués à l'Industrie, Paris 1896 τ. I πίν. V, 3 καὶ De Beylié, Habitation byzantine σ. 186.

ὁ δικέφαλος ἀετὸς τῶν Παλαιολόγων. Περαιτέρω ἡ ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ μὲ τὰς ἐξαιρετικὰς διαστάσεις ὕπαρξις τῆς κόγχης τοῦ θρόνου χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς τὴν αἴθουσαν τοῦ θρόνου, ὡς τὴν αἴθουσαν τῶν μεγάλων ὑποδοχῶν καὶ δεξιώσεων, ἐν ἑνὶ λόγῳ ὡς τὸν χρυσοτρίκλινον τῶν βυζαντινῶν[1].

Καθήμενος ἐν τῷ θρόνῳ του κάτωθεν τοῦ οὐρανίσκου ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἐδέχθη ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ ὁ εἰς αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου ἀνακηρυχθεὶς τὸ 1449 τραγικὸς δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνος Δραγάσης ὁ Παλαιολόγος, τὰ συγχαρητήρια τῶν αὐλικῶν καὶ τοῦ λαοῦ του, ὀλίγα ἔτη πρὶν πέσῃ μαχόμενος πρὸ τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ.

Εἰκ. 39. Λείψανα τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς νοτίας πτέρυγος.

Ἐγράφη ὅτι ἐπὶ τῆς κόγχης τοῦ θρόνου διεσῴζοντο κατὰ τὸ 1910 λείψανα τοιχογραφιῶν εἰκονιζουσῶν πιθανῶς δεσπότας τοῦ Μυστρᾶ[2]. Τοιούτων τοιχογραφιῶν οὐδὲν ἴχνος κατώρθωσα ἐγὼ νὰ διακρίνω, ἔχω δὲ τὴν γνώμην ὅτι, ἂν ὑπῆρξάν ποτε ἐνταῦθα τοιχογραφίαι, αὗται, κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Βυζαντίνων, θὰ εἰκόνιζον μᾶλλον τὸν Χριστὸν ἢ τὴν Θεοτόκον, παρὰ βασιλικὰ πρόσωπα[3].

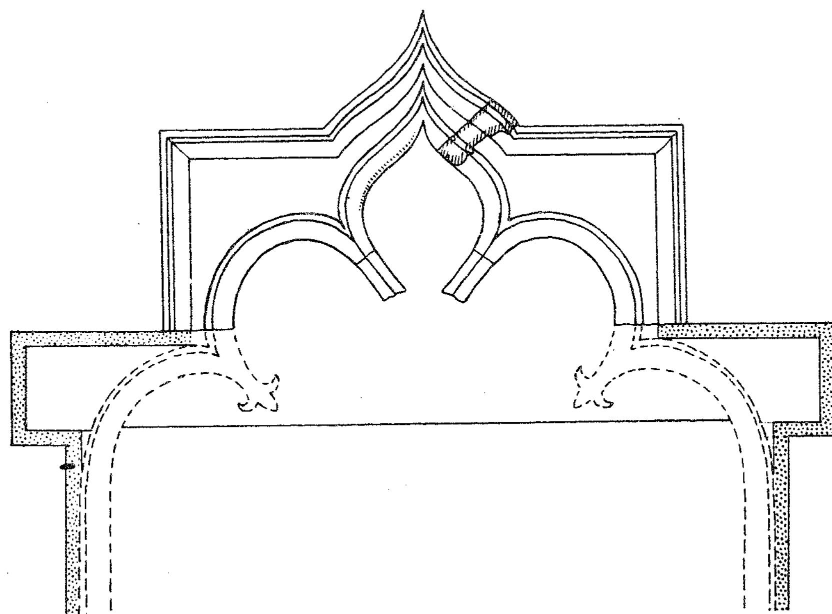
Εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ τῶν τεσσάρων τοίχων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου ὑπῆρχε συνεχὲς χαμηλὸν (0.30) κτιστὸν πεζούλλι προωρισμένον ὡς κάθισμα τῶν ἐπισκεπτῶν κατὰ τὰς συγκεντρώσεις καὶ ὑποδοχάς. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου σῴζονται μεταξὺ τοῦ 1ου καὶ 2ου ἀπὸ βορρᾶ παραθύρου τέσσαρες μεγάλαι ὀρθογώνιοι ὀπαὶ ὕψους 0.48, πλάτους 0.14 καὶ βάθους 0.40 προωρισμέναι διὰ τὴν πάκτωσιν ἐξέχοντος ἐξώστου, εἰς ὃν θ' ἀνήρχοντο διὰ ξυλίνης κλίμακος. Ὁ προορισμὸς τοῦ ἐξώστου τούτου μοὶ εἶναι ἄδηλος.

[1] **Λέων Διάκ. 90, 14, Κ. Πορφυρογέννητος De adm. imp. 231,7 περὶ Βασ. τάξ. 20,12 21,23 κλπ. (Βόννης). Ὁ Λουιτπράνδος (Legat. κεφ. 9) λέγει περὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου:** In hoc igitur aureo triclinio, quæ præstantior est pars palatii...

[2] Struck, Mistra σ. 133. M. Sotiriou, Mistra, 1935, σ. 61.

[3] Ὁμοία κόγχη μετὰ θρησκευτικῶν παραστάσεων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν Χρυσοτρίκλινον τοῦ ἱεροῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἰδοὺ τί λέγει σχετικῶς ὁ Κωνστ. Πορφυρογέννητος, (περὶ βασιλείου τάξεως 22, 5 Bonn): *Ὑποστρέφουσιν οἱ δεσπόται καὶ τῷ Θεῷ εὐχαριστοῦσιν εὐχὴν ἀποδίδοντες ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ αὐτοῦ χρυσοτρικλίνου, ἐν ᾗ ἱστόρηται ἡ τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Θεοῦ θεανδρείκελος ἁγία εἰκὼν ἐπὶ θρόνου καθεζομένη.*

Ἐξωτερικῶς εἶναι πιθανὸν ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς νοτίας πτέρυγος ἦσαν ἐπικεχρισμένοι δι᾽ ἀσβεστοκονίας ἀποκρυπτούσης τὴν πρόστυχον καὶ ἀκανόνιστον τοιχοποιίαν. Τοῦτο τοὐλάχιστον συνάγεται ἐξ ὀλίγων τμημάτων λευκῆς κονίας, ἅτινα ὅμως σῴζονται ἐπὶ τῶν τοίχων μόνον πλησίον τῶν πωρίνων πλαισίων τῶν παραθύρων, φέροντα τὰς ἐρυθρὰς ταινίας τὰς ἀπομιμουμένας τὰς πλίν-

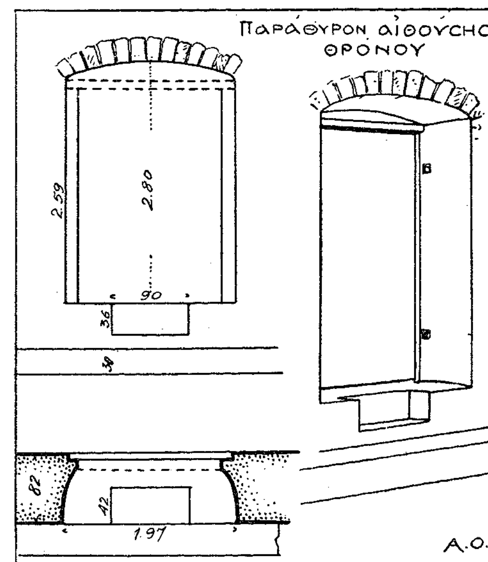
Εἰκ. 40. Ἀναπαράστασις τοῦ πωρίνου πλαισίου τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

θους. Ἐφ᾽ ὅλης ὅμως τῆς ἄλλης ἐπιφανείας οὐδὲν ἴχνος κονίας διετηρήθη διὰ τοῦτο εἰς τὰς ἀναπαραστάσεις τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων (εἰκ. 35, 36 καὶ 37) προετίμησα νὰ σχεδιάσω μόνον πλαίσια ἐξ ἐζωγραφημένης κονίας (πβλ. καὶ εἰκόνα 40) οὐχὶ δὲ καὶ ὁριζοντίας στρώσεις ἰσοδομικοῦ συστήματος[1]. Τὸ στέφον γεῖσον ἀποτελεῖτο ἐκ μεγάλης πωρίνης λοξοτμήτου ταινίας, ὕψους 0.30, ἧς τμῆμα διεσώθη κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τῆς αἰθούσης.

Οἱ τοῖχοι τῆς αἰθούσης ἐκαλύπτοντο ἐσωτερικῶς διὰ κονιάματος πιθανῶς ἐζωγραφημένου, οὗτινος διετηρήθησαν ἱκανὰ τμήματα κατὰ πάσας τὰς παρειὰς τῆς αἰθούσης (εἰκ. 43). Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τοῦ Μυστρᾶ

[1] Τὴν διὰ κονιάματος ἐπάλειψιν τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῆς νοτίας πτέρυγος ἀναφέρει καὶ ὁ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 242.

(29 Μαΐου 1460)[1] ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου φαίνεται ὅτι κατῳκήθη· ἐπ᾽ ὀλίγον χρησιμεύσασα ὡς σαράγι τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ τῆς πόλεως. Ὀλίγα ὅμως ἔτη βραδύτερον (1464) ἡ ξυλίνη στέγη της θὰ ἐκάη κατὰ τὴν πυρκαϊάν, ἣν ἔθεσεν ὁ Σιγισμόνδος Μαλατέστας[2] πολιορκῶν τοὺς ἐν τῷ κάστρῳ ἐγκεκλεισμένους Τούρκους[3]. Μετὰ δὲ τὴν πυρκαϊὰν τῆς στέγης καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐγκατάλειψιν τῆς μεγάλης αἰθούσης ἀργόσχολοι Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι ἐχάραξαν ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐνθυμήματα, ὧν ἕν, τὸ καὶ σπουδαιότερον, ἀναγράφει καὶ τὸ ἔτος 1465. *Ἔτος ς´϶ογ´ ἦρτεν...* Ἄλλα δὲ πάλιν χαράγματα εἰκονίζουσι κυνήγια ἐλάφου ἢ μάχας, πλοῖα παντοίων σχημάτων, ὧν τινα πρωτότυπα[4], ἀνθρώπους, ζῷα, πτηνὰ κλπ. (εἰκ. 44). Τὰ ἀκιδογραφήματα ταῦτα εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα καὶ διὰ τὴν ἐνδυμασιολογίαν τῶν εἰκονιζομένων προσώπων καὶ διὰ τὴν ἀφηγηματικὴν ἀφέλειάν των. Μίαν συλλογὴν ἐξ αὐτῶν παρέχει ἡ εἰκὼν 44.

Εἰκ. 41. Ἐσωτερικὴ ὄψις τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

Ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ πόθεν ἐγίνετο ἡ εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ θρόνου ἀνάβασις καὶ εἴσοδος. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐπὶ πολὺ μὲ ἐβασάνισεν χωρὶς νὰ κατορθώσω νὰ εὕρω τὴν ἀπολύτως βεβαίαν λύσιν του. Ἡ μᾶλλον πιθανὴ ἐκδοχή, ἣν προτείνω, εἶναι ὅτι ἡ κλῖμαξ ἀνόδου, πιθανώτατα ξυλίνη[5], θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ δωμάτιον $Δ_7$, (εἰκ. 15) οὗτινος ὁ ἄνω ὄροφος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς προθάλαμος τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου. Εἰς τὸ ἄνω πλατύσκαλον τῆς κλίμακος ταύτης θὰ ὑπῆρχε μέγα ἄνοιγμα κλειόμενον διὰ βήλων. Παραπλεύρως δὲ τοῦ ἀνοίγματος τούτου πρὸς δυσμὰς ὑπῆρχε παράθυρον, οὗτινος

[1] Γ. Φραντζῆς, ἔκδ. Βόννης σ. 395,14. Crusius, Turcograecia, Basileae 1584 σ. 59.

[2] La Guilletière, Lacédémone ancienne et nouvelle, Paris 1676 τ. 2 σ. 373.

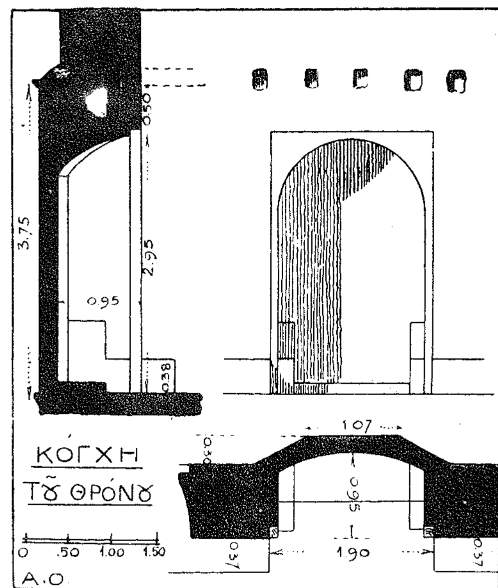
[3] Κ. Σάθας, Μνημ. Ἑλλ. Ἱστ. VI, 93. Α. Μομφερρᾶτος Σιγ. Μαλατέστας σ. 29.

[4] Σχήματα πλοίων ἐκ χαραγμάτων τοῦ Θησείου ἐμελέτησεν ὁ μακαρίτης ναύαρχος Μ. Γούδας, Βυζαντὶς τ. 2 σ. 129-157.

[5] Σημειωτέον ὅτι πᾶσαι αἱ κλίμακες τῶν παλατίων τῆς 2ας καὶ 3ης περιόδου ἦσαν ἐσωτερικαὶ καὶ ξύλιναι, ὡς καὶ τὰ πατώματα.

σώζεται εἰσέτι ἡ ἑτέρα τῶν παρειῶν. Ἡ κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αἰθούσης τοποθέτησις τῆς εἰσόδου ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τὸ πλεονέκτημα ὅτι καὶ εἰς ἄλλα ἀνάκτορα ὁ θρόνος δὲν τοποθετεῖται ἀμέσως ἀπέναντι τῆς εἰσόδου ἀλλὰ πλαγίως [1].

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῆς νοτίας πτέρυγος αὕτη πρέπει νὰ κυμαίνεται μεταξὺ τοῦ 1400 καὶ τοῦ ἔτους τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τοῦ Μυστρᾶ ἤτοι τοῦ 1460.

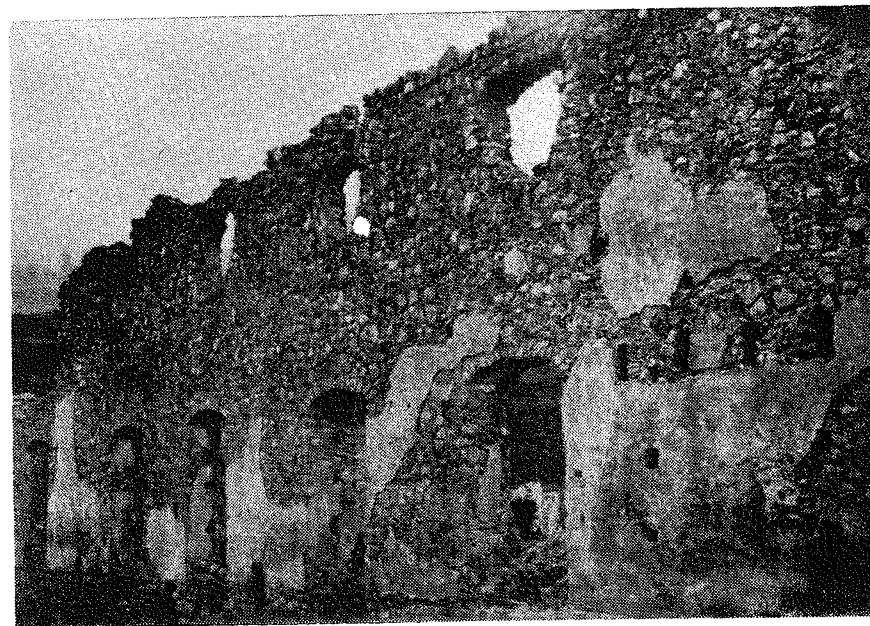
Εἰκ. 42. Ἡ κόγχη τοῦ θρόνου. Κάτοψις, τομὴ καὶ ὄρθωσις.

Ἐξετάζοντες τὴν νοτίαν πτέρυγα ἐν τῷ συνόλῳ της παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνατολικήν, ἥτις κατατέμνεται εἰς μικροὺς χώρους προωρισμένους διὰ τὰς κοινὰς βιοτικὰς ἀνάγκας, παρουσιάζεται μεγαλοπρεπὴς καὶ μνημειώδης. Ἡ τοξωτὴ στοά, ἣν φέρει πρὸ τοῦ ἰσογείου κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Παλατίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βενετίας (Fondaco dei Turchi κλπ.) ἐλαφρύνει τὸν ὑπερκείμενον ὄγκον τοῦ κτηρίου ἡ δὲ σειρὰ τῶν μεγάλων, κανονικῶν καὶ πλουσίως πλαισιωμένων παραθύρων της προσδίδει εἰς αὐτὴν ἠρεμίαν καὶ ἐπιβλητικότητα, οἵα χαρακτηρίζει τὰ μέγαρα τῆς πρωίμου καὶ ἀκμαζούσης Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως. Πρὸς τὰ τελευταῖα μάλιστα ταῦτα ἡ ὁμοιότης καθίσταται ζωηροτέρα ἄν, ὡς εἶναι πιθανόν, δεχθῶμεν ὅτι ἡ πρόσοψις ἦτο ἐπικεχρισμένη διὰ κονιάματος ἐφ᾽ οὗ διὰ ταινιῶν ἐρυθροῦ χρώματος, ἐγένετο ἀπομίμησις ὁριζοντίων δόμων.

Σημειώνομεν ἐν τέλει τὴν μεγάλην ὁμοιότητα, ἣν παρουσιάζει ἡ νοτία πτέρυξ τῶν Παλατίων τοῦ Μυστρᾶ πρὸς τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν Κωνσταντινουπόλει (Τεκφοὺρ-Σεράϊ). Ἀμφότερα ἔχουσι σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου· ἀμφοτέρων τὸ μὲν ἰσόγειον εἶναι θολωτόν, ὁ δὲ ἀνώτατος ὄροφος ξυλόστεγος, διαμορφωμένος ὡς μία μεγάλη

[1] Τοῦτο συνέβαινε ἤδη εἰς τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος, ἔνθα ὁ θρόνος ἦτο τοποθετημένος οὐχὶ ἀπέναντι τῆς εἰσόδου ἀλλ᾽ ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τοίχου. K a r o, Führer durch die Ruinen von Tiryns, Athen 1934 σελ. 27 καὶ εἰκ. 8.

αἴθουσα ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐξέχουσα κόγχη [1], προφανῶς ἡ κόγχη τοῦ θρόνου. Ἀφ᾽ οὗ δέ, κατὰ τὰς τελευταίας ἐπισταμένας μελέτας τοῦ Brounoff [2], τὸ λεγόμενον ἀνάκτορον τοῦ Πορφυρογεννήτου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ἤτοι ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν Παλαιολόγων, εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ἡ νοτία πτέρυξ τῶν Παλατίων τοῦ Μυστρᾶ, κτισθεῖσα καὶ αὐτὴ ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ἐμπνέεται εἰς τὴν γενικὴν αὐτῆς διάταξιν ἀπὸ τὸ ἀνάκτορον ἐκεῖνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρουσιάζουσα μόνον εἰς τὰ διακοσμητικὰ πλαίσια τῶν παραθύρων της καὶ τοὺς ὑπεράνω αὐτῶν στρογγύλους φεγγίτας καταφανῆ τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν.

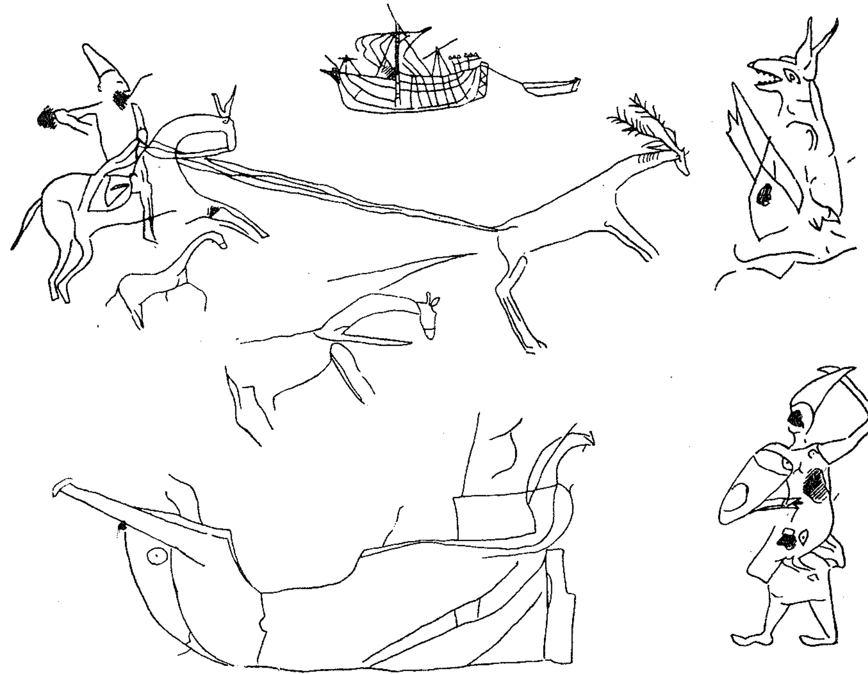
Εἰκ. 43. Ἐσωτερικὴ ἄποψις τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

Κατὰ τὴν νοτίαν στενὴν πλευρὰν τῆς πτέρυγος Ε εἶναι προσκεκολλημένον μικρόν, τετράγωνον διώροφον, κτήριον (εἰκ. 6, Ζ). Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ κτήριον τοῦτο, ἐκτισμένον διὰ λίθων πλακοειδῶν σκοτεινοχρόων, δὲν εἶναι σύγχρονον πρὸς τὴν πτέρυγα Ε, ἀφ᾽ οὗ καὶ τὸ σχῆμα τῶν λίθων καὶ τὸ σύστημα τῆς τοιχοποιίας του εἶναι διάφορον τῶν τῆς πτέρυγος Ε. Ἐπειδὴ δὲ

[1] V a n M i l l i n g e n, Byzantine Constantinople London 1908 πίν. ἔναντι σελ. 110.

[2] Belvedere, 51-52, 1926 σ. 217 ἑ. Πβλ. καὶ D. L a t h o u d, Échos d'Orient 1925 σ. 317.

ὁ βόρειος τοῖχός του δὲν εἶναι κοινὸς πρὸς τὸν νότιον τῆς πτέρυγος Ε ἀλλὰ ἐφάπτεται αὐτοῦ ἕπεται ὅτι εἶναι ἀρχαιότερος· διότι ἄλλως τὸ κτήριον Ζ θὰ ἐκτίζετο μὲ μεσότοιχον τὸν τῆς πτέρυγος Ε, ὅστις εἶναι μέγας καὶ ἰσχυρός,

Εἰκ. 44. Ἀκιδογραφήματα ἐπὶ τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου.

ἐν ᾧ δὲν ἠδύνατο νὰ συμβῇ τὸ αὐτὸ ἀντιθέτως. Ἀλλὰ καὶ ἡ μορφὴ τῶν παραθύρων τοῦ α΄ ὀρόφου τοῦ κτηρίου Ζ, ἐχόντων ὑπέρθυρα τεθλασμένα τόξα, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ Ζ εἶναι ἀρχαιότερον τοῦ Ε, τὸ δὲ ἐν τῷ β΄ ὀρόφῳ του παρουσιαζόμενον ἄνοιγμα μὲ ὑπέρθυρον χαμηλωμένον τόξον καὶ ἐξώστην βαίνοντα ἐπὶ κιλλιβάντων θὰ προέρχεται πιθανῶς ἐκ μετασκευῆς γενομένης κατὰ τὴν γ΄ περίοδον.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΣΠΙΤΙΑ*

Σπίτια ἀστικὰ διετηρήθησαν εἰς τὸν Μυστρᾶν πολλά, προερχόμενα ἐκ διαφόρων περιόδων (1300-1770). Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν διατηροῦσι μέχρι σήμερον σχεδὸν ἄρτιον τὸν οἰκοδομικόν των σκελετόν, στερούμενα μόνον τῶν

* Χάριν συντομίας ἅμα σαφηνείας ἕκαστον τῶν σπιτιῶν, περὶ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ, ἐδηλώθη δι' ἰδίου γράμματος τοῦ ἀλφαβήτου ὡς ἑξῆς:

Διὰ τοῦ Α, τὸ ἐν τῇ Ἄνω Χώρᾳ, παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγ. Νικολάου, κείμενον σύνθετον σπίτι (ἀρχοντικό), ὅπερ ὁ Millet ὠνόμασε Petit Palais.
» » Β, τὸ πρὸς δυσμάς τοῦ Α μετὰ πύργου σπίτι.
» » Γ, τὸ πρὸς νότον τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν παλατίων διώροφον σπίτι.
» » Δ, τὸ ἐν στενορύμῳ κατὰ τὴν πρὸς τὴν ἁγ. Σοφίαν ἄνοδον, μονώροφον σπίτι·
» » Ε, τὸ πρὸς δυσμὰς τῶν παλατίων, παρὰ τὴν ὀφρῦν τοῦ πλατώματος μονώροφον σπίτι.
» » Ζ, μικρόν μονώροφον σπίτι κάτωθεν τοῦ κάστρου.
» » Η, σπίτι πολυγωνικὸν εὐθὺς ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας ἀριστερᾷ τῷ εἰσερχομένῳ.
» » Θ, τὸ ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου κείμενον σπίτι, ὅπερ ἡ παράδοσις αὐθαιρέτως ὀνομάζει «τοῦ Φραγκοπούλου».
» » Ι, σπίτι ἠρειπωμένον πρὸς νότον τῆς οἰκίας «Φραγκοπούλου».
» » Κ, σπίτι ἠρειπωμένον πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ ὑπεράνω τοῦ Θ.
» » Λ, τὸ μεταξὺ Μητροπόλεως καὶ Περιβλέπτου σπίτι, ὅπερ ἡ παράδοσις ὀνομάζει αὐθαιρέτως «τοῦ Λάσκαρη» ἢ τῶν «Λασκάρεων»
» » Μ, σπίτι πρὸς βορρᾶν τοῦ Λ μετεσκευασμένον, διατηροῦν δ' ἐν τῇ αὐλῇ τὴν παλαιάν του κλίμακα.
» » Ν, σπίτι ὑψηλὸν μετ' ἐξώστου, πρὸς βορρᾶν τοῦ Μ, μετεσκευασμένον, ἔνθα σήμερον κατοικεῖ ἡ οἰκογένεια Χρόνη.
» » Ξ, σπίτι ὀλίγον ἄνωθεν τῆς Μητροπόλεως, ἠρειπωμένον.
» » Ο, τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ Ξ σπίτι.
» » Π, σπίτι τῆς συνοικίας Μητροπόλεως μετ' ἀντηρίδων, διατηροῦν τὴν ἐξωτερικήν του κλίμακα.
» » Ρ, σπίτι πρὸς νότον τοῦ Π, διατηροῦν τὴν ἐσωτερικήν του κλίμακα.
» » Σ, σπίτι πρὸς βορρᾶν τῆς Μητροπόλεως, ἔνθα σήμερον κατοικεῖ ἡ οἰκογένεια Μακελλαράκη.
» » Τ, σπίτι παρὰ τὴν ἑλικοειδῆ ὁδόν, ἥτις φέρει πρὸς τὴν Σιδερόπορταν, ἔχον πηλίνους σωλῆνας εἰς τοὺς τοίχους.
» » Υ, σπίτι μικρὸν παρὰ τὸν ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας.
» » Φ, σπίτι ἠρειπωμένον ὑπεράνω τῶν ἁγίων Θεοδώρων.
» » Χ, σπίτι ἀκριβῶς ὄπισθεν τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν Παλατίων.
» » Ψ, σπίτι κάτωθεν Παντανάσσης ἐπὶ τοῦ ἑλικοειδοῦς δρόμου.

ξυλίνων αὐτῶν μερῶν—πατωμάτων, κουφωμάτων, στεγῶν—καὶ τῶν πωρίνων πλαισίων θυρῶν καὶ παραθύρων, ἅτινα μὲ πολλὴν δυστυχῶς ἀναλγησίαν ἀφήρεσαν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, οἱ κτίσται τῆς νέας Σπάρτης.

Νὰ περιγράψῃ τις ἓν πρὸς ἓν τὰ πολυάριθμα τοῦ Μυστρᾶ οἰκήματα καὶ μακρὸν θὰ ἦτο καὶ ἀνιαρόν· διότι κατ᾽ ἀνάγκην θὰ ἐπανελάμβανε τὰ αὐτά, ἀφ᾽ οὗ πολλὰ ἔχουσι τὰ σπίτια τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά. Ἔκρινα δι᾽ αὐτὸ καλὸν νὰ προτάξω τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῶν σπιτιῶν καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν αὐτῶν διάταξιν καὶ ὡς πρὸς τ᾽ ἀπαρτίζοντα αὐτὰ στοιχεῖα, νὰ ὁμιλήσω δ᾽ ἐν τέλει εἰδικώτερον περὶ τεσσάρων ἢ πέντε ἐξ αὐτῶν, ἅτινα διακρίνονται τῶν ἄλλων ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καθόλου διαπλάσεως ἢ διακοσμήσεως.

ΓΕΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ὀρθούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεμονωμένα ἐντὸς μικρᾶς αὐλῆς (εἰκ. 46) ἐνίοτε δὲ καὶ *σύγκολλα*[1] (εἰκ. 70), ἔχουσι γενικῶς τὴν μορφὴν ἑνὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου[2], τοῦ ὁποίου ἡ μία τῶν πλευρῶν — συνήθως ἡ μακρὰ — βαίνει παραλλήλως πρὸς τὰς ἰσοϋψεῖς γραμμὰς τῆς κλιτύος. Λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς σχετικῶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἐφ᾽ οὗ εἶναι ἐκτισμένα τὰ σπίτια, οὐδέποτε εἶναι ἁπλῶς ἰσόγεια — *(χαμώγεα)* — διότι τότε τὸ ὄπισθεν ἥμισυ αὐτῶν θὰ εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καὶ θὰ ἦτο ἐξαιρετικῶς ὑγρόν. Φέρουσι λοιπὸν ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου πάντοτε καὶ ἕνα ἢ δύο τὸ πολὺ ὀρόφους[3], οἵτινες, ὅταν μὲν τὸ ὀρθογώνιον εἶναι τοποθετημένον παραλλήλως πρὸς τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους, ἀντιστοιχοῦσι κατακορύφως καθ᾽ ὅλα πρὸς τὸ ἰσόγειον (εἰκ. 45α), ὅταν ὅμως τὸ κτήριον βαίνει καθέτως πρὸς τὴν κλιτύν, τίθενται ἐν ἐσοχῇ δηλαδὴ οὕτως, ὥστε μόνον τὸ πρὸς τὰ κατάντη ἥμισυ αὐτῶν νὰ ἔχῃ κάτωθεν ἰσόγειον τὸ δὲ ὑπόλοιπον πρὸς τὰ ἀνάντη τμῆμα νὰ ἑδράζεται ἀπ᾽ εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς κλιτύος (εἰκ. 45β).

Εἰς τὰ παλαιότερα καὶ πλουσιώτερα σπίτια προσκολλᾶται εἰς τὸ παραλληλεπίπεδον καὶ εἷς τετράγωνος πύργος, ὅστις ἄλλοτε μὲν τοποθετεῖται κατὰ προέκτασιν τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 45γ) ἄλλοτε δὲ τίθεται καθέτως πρὸς αὐτὴν σχηματίζων μετὰ τοῦ ὀρθογωνίου ἓν γάμμα ἢ ἓν ταῦ (εἰκ. 45δ). Σπανίως τέλος προσαρτᾶται εἰς τὸ κύριον σῶμα καὶ μικρότερος παράπλευρος χῶρος χρησιμεύων ὡς κοιτὼν *(κουβούκλιον)* ἢ μαγειρεῖον (εἰκ. 86).

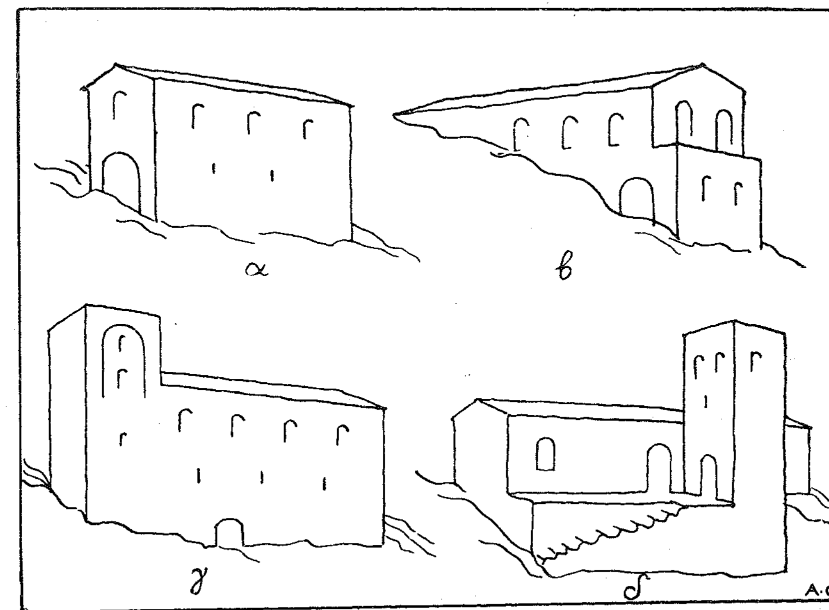
[1] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν πωλητηρίῳ ἐγγράφῳ τοῦ 1320 Ἰωακ. Ἰβηρίτης, Γρηγ. Παλαμᾶς 2, 27.

[2] Τὰ σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου οἰκήματα ὠνόμαζον οἱ Βυζαντινοὶ *δρομικὰ* (Miklosich - Müller, Acta et diplomata 6, 38), ὁμοίως δ᾽ ἐχαρακτήριζον καὶ τοὺς στενοεπιμήκεις ὀρθογωνίους ναοὺς (Πορφυρογέννητος Adm. Imp. 139. Miklosich - Müller, Acta 6, 37).

[3] Τὰ τοιαῦτα σπίτια ὀνομάζονται ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *δίπατα* ἢ *ἀνωγεωκάτωγα* ἢ *ἀνωγοκάτωγα* (Φ. Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 88) ἢ καὶ *ἀνώγεα κατώγεα* (Miklosich-Müller, Acta et diplomata 6, 38, Ἰω. Ἰβηρίτης, Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2, 27).

ΤΟ ΙΣΟΓΕΙΟΝ

Τὸ ἰσόγειον—*κατώγεων* ἢ *κατώγιν*—τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο γενικῶς πρὸς κατοικίαν. Συνέβαινε δὲ τοῦτο ὄχι μόνον ἕνεκα τῆς εἰς τὸ ὑγρὸν ἔδαφος εἰσχωρήσεώς του ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: Κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ μάλιστα εἰς πόλεις περιτετειχισμένας, ἔνθα μικρὸς εἶναι ὁ διαθέ-

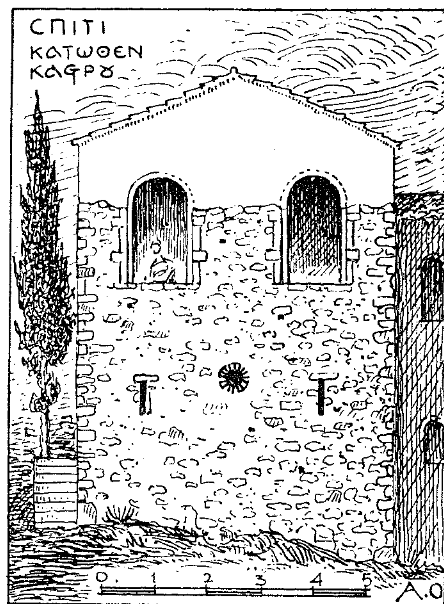
Εἰκ. 45. Τύποι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

σιμος πρὸς οἰκοδομίαν χῶρος, τὸ σύστημα τῆς κατοικίας ἦτο τελείως διάφορον τοῦ ἐν ἐπιπέδῳ ἐλευθέρῳ χώρῳ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀργότερον ἐν Ἀνατολῇ ἐφαρμοζομένου. Ἐν ᾧ δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οἱ κατοικήσιμοι χῶροι διετάσσοντο ἀνέτως πέριξ μιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεκεντροῦτο ὅλη ἡ ζωὴ καὶ ἡ δρᾶσις τῆς οἰκογενείας, ἀδιαφορούσης διὰ τὰ ἔξω τῆς οἰκίας συμβαίνοντα, κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ παλαιὰ ἀπομόνωσις καὶ ὁ μυστικισμὸς καταργοῦνται, οἱ δὲ χῶροι συγκεντροῦνται εἰς ἓν οἴκημα παραλληλεπίπεδον καὶ ἀνώγειον, βλέπον πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ μὴ περιβάλλον ἀλλὰ περιβαλλόμενον ὑπὸ αὐλῆς[1].

---

[1] Χαρακτηριστικοὶ διὰ τὴν θέσιν τῆς αὐλῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκίαν εἶναι καὶ οἱ ἀντίστοιχοι ὅροι· οὕτω διὰ μὲν τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὁ ὅρος *μεσαύλειον* ἢ *μέσαυλον* (Προκόπιος, ὑπὲρ τῶν πολέμων 3. 12. 4, Εὐσέβιος Ἐκκλ. Ἱστορία 3, 39), ἐν ᾧ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν συναντῶμεν τὸ *πρόαυλον* ἢ *περίαυλον* ἢ *περιαύλιον* (Νικ. Χωνιάτης 663 13, Miklosich - Müller, Acta 3. 21, 3. 52, 3. 57 Trinchera, Syllabus membranarum, Neapoli 1865 σ. 25).

Ἡ ριζικὴ αὕτη μετατροπὴ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς κρατούσας κατὰ τὸν μεσαίωνα κοινωνικὰς συνθήκας. Δὲν ἐθεωρεῖτο τώρα πλέον εὐγενὲς τὸ κατοικεῖν ἰσογείως, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀσφαλές, λόγῳ τῶν οὐχὶ σπανίων ἐπιδρομῶν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν πλουσίων [1]. Ἐκρίθη διὰ τοῦτο σκόπιμος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ συγκέντρωσις τῶν χώρων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ εἰς τὸν ἄνω ὄροφον μετάθεσις τῆς κατοικίας, τοῦ κατωγίου χρησιμοποιηθέντος ἐφεξῆς μόνον διὰ βοηθητικὰς ὑπηρεσίας ἅμα δὲ καὶ δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς. Διὰ τὸν τελευταῖον δ' ἀκριβῶς τοῦτον λόγον τὸ ἰσόγειον τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ὄχι μόνον μὲ παχεῖς καὶ στερεοὺς τοίχους κατασκευάζεται ἀλλ' οὔτε κἂν παράθυρα συνήθως φέρει πλὴν μικρῶν τινων φεγγιτῶν (εἰκ. 46) ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου συχνότατα εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ *τοξικὰς θυρίδας* ἢ *τοξοβολίστρας* [2] ἢ *τοξικὰς τρύπας* [3] (πολεμίστρες) (σπίτι Ζ εἰκ. 46, σπίτι Α εἰκ. 54).

Εἰκ. 46. Σπίτι (Ζ) μὲ τοξικὰς θυρίδας.

Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν καὶ ἐν Μυστρᾷ τὸ ἰσόγειον ἄλλοτε μὲν ὡς στάβλος, ἄλλοτε δὲ ὡς ἀποθήκη σιτηρῶν ἢ ἐλαίου, σπανιώτερον δ' ὡς μαγειρεῖον (παλάτια) καὶ ὡς κατοικία τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ [4].

Ἐνίοτε ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ἰσογείου ὠρύσσετο λάκκος καλυπτόμενος διὰ κυλινδρικοῦ θόλου (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 99, παλάτια εἰκ. 14). Ὁ λάκκος οὗτος ἦτο προωρισμένος νὰ δέχεται ὑγρὸν περιεχόμενον, ὡς ἀποδεικνύει τὸ παχὺ καὶ σκληρὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, διὰ τοῦ ὁποίου καλύπτονται τὰ τοιχώματά του. Τὸ ὑγρὸν δὲ τοῦτο ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ οἶνος, συνηθέστερον ὅμως ἦτο τὸ ἀπὸ τῆς στέγης τοῦ οἰκήματος, τῇ βοηθείᾳ ἀγωγοῦ, συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ· ἀπετέλει λοιπὸν

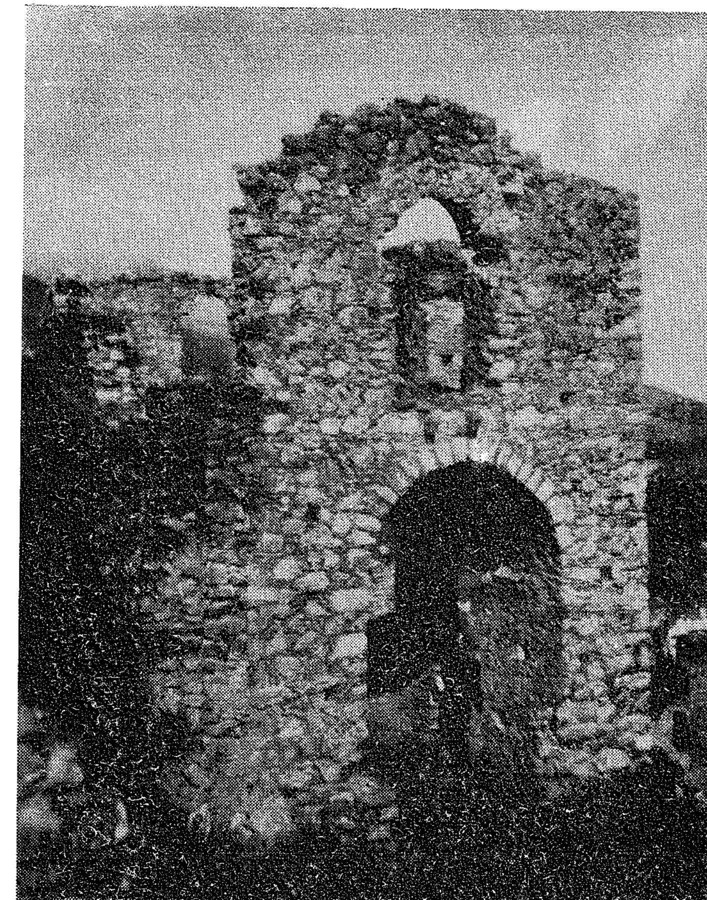
[1] Karl Roth, Sozial-und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches, Berlin und Leipzig 1919 σ. 24.

[2] Θεοφάνης 589, 5 (Βόννης), Δούκας 301, 7.

[3] Οὕτω ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν ἀρχιερέων (ἤτοι τὸ ὑπ' ἀρ. 1373 χειρόγραφον βιβλίον τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος) φ. 231α, κεφ. ρζ'. Λέγονται δ' αὗται αὐτόθι καὶ ἁπλῶς *τοξικαί*.

[4] Ἡ συνήθεια τοῦ νὰ κατοικῆται μόνον τὸ ἀνώγειον, τὸ δὲ κατώγειον νὰ χρησιμεύῃ ὡς στάβλος διατηρεῖται μέχρι τῆς σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ὡς π. χ. ἐν Αἰτωλίᾳ. Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, Ἀθῆναι 1925 σ. 6, 7.

ὁ λάκκος οὗτος τὸν *ὀμβροδέκτην* ἢ τὴν *κινστέρναν* τοῦ σπιτιοῦ [1], ἧς **τὸ** ὕδωρ ἠντλεῖτο διὰ κάδου ἀπὸ *περιστομίδων* [2], κατασκευαζομένων ἄλλοτε μὲν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἰσογείου (παλάτια δεσποτῶν σελ. 22 εἰκ. 14) ἄλλοτε

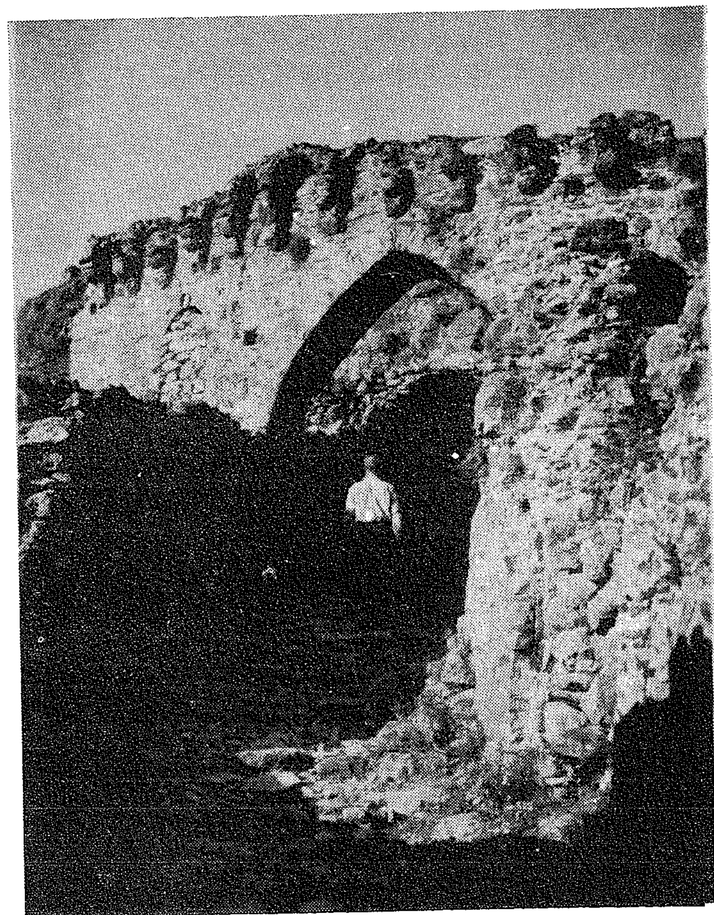

Εἰκ. 47. Σπίτι μετὰ διαβατικοῦ.

δ' ἐκτὸς αὐτοῦ ἐν τῇ αὐλῇ ἀλλὰ παρὰ τὸν τοῖχον τοῦ ἰσογείου (οἰκία Φραγκοπούλου εἰκ. 99).

[1] Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἀναφέρει, ὅτι εἶχεν ἐν τῇ οἰκίᾳ του «ὑπόγειον ταμεῖον ὑδάτων» Guilland, Le palais de Théodore Métochite ἐν Revue des Études Grecques τ. 35 (1922) σ. 90.

[2] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202: «φρέαρ μετὰ περιστομίδος μαρμαρίνου ἢ πωρίνου» Miklosich-Müller, Acta 3, 51. 3, 57.

Ὁ χῶρος τοῦ ἰσογείου ἦτο πάντοτε ἀδιαίρετος καὶ συνηθέστατα *ὑπόθολος*[1] ἤτοι κεκαλυμμένος διὰ κτιστῶν θόλων, οἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν κυλινδρικοί, (*καμάραι*, σπίτι Ρ εἰκ. 50 Ζ) ἄλλοτε δὲ ἦσαν σταυροθολιακοὶ[2] (σπίτια «Θ, Λ»

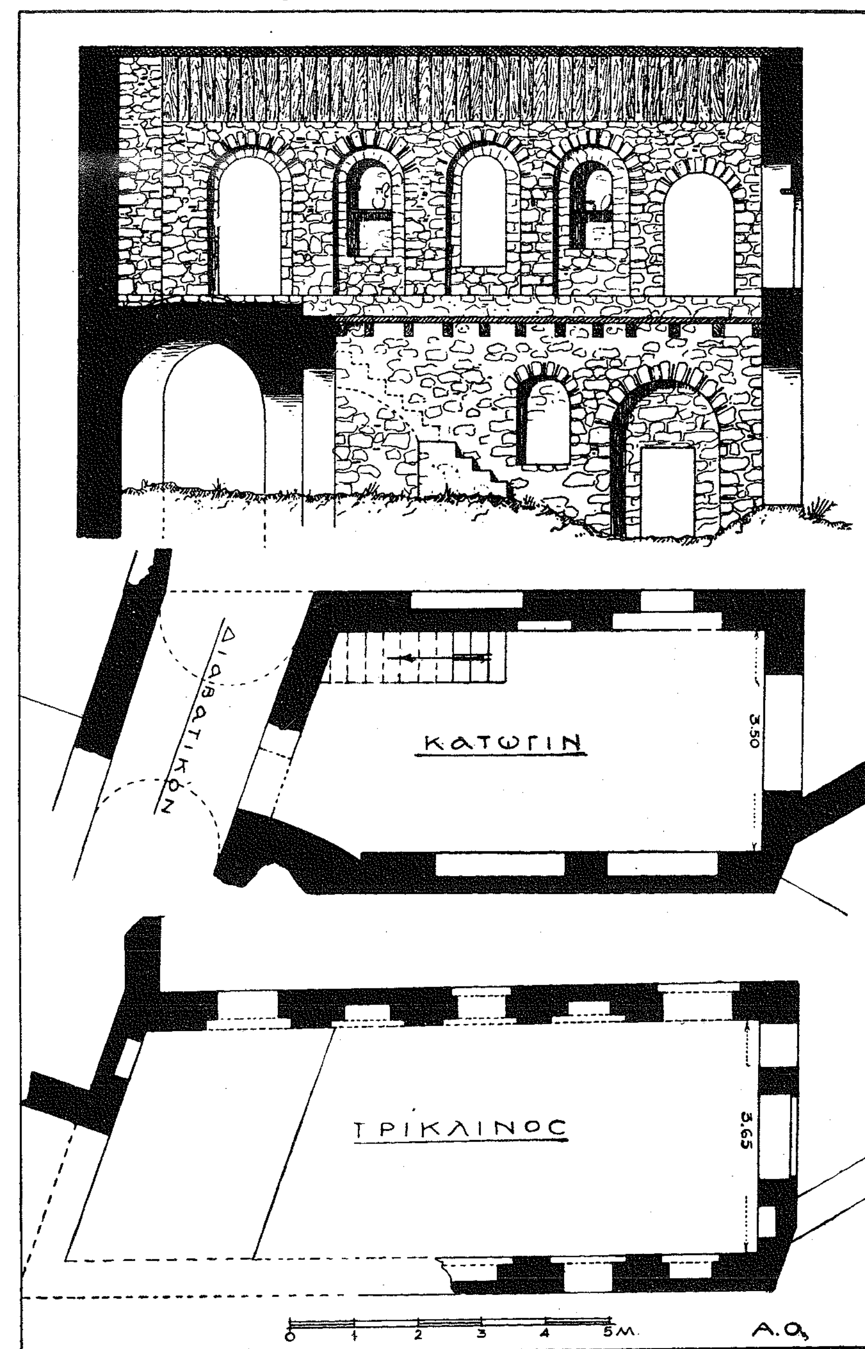

Εἰκ. 48. Καμπύλον ἰσόγειον μετὰ διαβατικοῦ.

εἰκ. 99, 101). Τῶν πύργων, οἵτινες ἦσαν τετράγωνοι, τὸ ἰσόγειον ἐκαλύπτετο συνήθως διὰ σφαιρικοῦ θόλου σχήματος ἀσπίδος (ἀρχοντικὸν Α, εἰκ. 88). Ἀντὶ δὲ θολωτῶν ὀροφῶν συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ξυλίνας ὀροφὰς τοῦ ἰσογείου

[1] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις Miklosich - Müller, Acta 3,56. 3,57 «κατώγεων ὑπόθολον», «κτίσματα ὑπόθολα».

[2] Παρὰ τῷ Ἀνωνύμῳ Banduri ἀπαντᾷ ὁ ὅρος *σταυροθολοκτισμένος* Migne, Patr. Gr, 133, 980.

Εἰκ. 49. Σπίτι ἀνωγοκάτωγον (Ε) φέρον κάτωθεν λοξὸν διαβατικόν.

(ἀρχοντικὸ Α εἰκ. 88, σπίτι Ε εἰκ. 49). Οὐχὶ σπανίως ὁ ὑπόθολος χῶρος τοῦ ἰσογείου ἦτο κοινόχρηστος ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει· δὲν ἐκλείετο δηλαδὴ ἀλλ' ἐχρησίμευεν ὡς ἐλευθέρα δίοδος πρὸς γειτονικοὺς δρόμους ἢ σπίτια (εἰκ. 47). Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἐκαλεῖτο *διαβατικὸν*[1] ἢ *πάροδος*. ἢ *δημοσία καμάρα*[2]. (Εἰκ. 47, 48). Ἡ δίοδος ἠδύνατο νὰ τοποθετῆται καὶ καθέτως ἢ λοξῶς πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ κτηρίου, ὁπότε κατελάμβανε τμῆμα μόνον τοῦ ἰσογείου, τοῦ ὑπολοίπου δυναμένου νὰ ἔχῃ ξυλίνην ὀροφήν, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ σπίτι Ε (εἰκ. 49).

ΚΛΙΜΑΚΕΣ

Ἡ ἀπὸ τοῦ ἰσογείου εἰς τὸν ὄροφον ἄνοδος ἐγίνετο τῇ βοηθείᾳ κλιμάκων, αἵτινες ἄλλοτε μὲν ἦσαν ξύλιναι *(ξυλόσκαλαι)*[3] ἄλλοτε δὲ πέτριναι κτισταί. Αἱ ξυλόσκαλαι ἦσαν πάντοτε ἐσωτερικαί, συχνάκις ὅμως ὑπῆρχον καὶ κτισταὶ ἐσωτερικαὶ σκάλαι εἴτε ὁλόκληροι εἴτε κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον ὡς π. χ. εἰς τὸ παρὰ τὴν Μητρόπολιν σπίτι Ρ (εἰκ. 50z) καὶ εἰς τὸ σπίτι Γ τῆς Ἄνω Χώρας. Συνήθως αἱ κτισταὶ κλίμακες ἦσαν ἐξωτερικαὶ τοποθετούμεναι εἴτε ἐφαπτομένως τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου (σπίτι Π εἰκ. 50Α) εἴτε εἰς ἀρκετὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν παραλλήλως, ὁπότε ἐκάμπτοντο ὀρθογωνίως ἵνα φθάσωσι μέχρι τοῦ ὀρόφου (σπίτι Μ εἰκ. 50Γ).

Αἱ κτισταὶ κλίμακες, ἐσωτερικαί τε καὶ ἐξωτερικαί, εἶχον πλάτος 1.00-1.30 μ. σπανιώτερον δὲ 2.00 μ. τὰ δὲ σκαλοπάτιά των, τὰ *σκαλία*[4], ἐστηρίζοντο ἐπὶ τόξων ἄλλοτε μὲν σχήματος ἡμικυκλικοῦ (εἰκ. 50Α), ἄλλοτε δὲ σχήματος τεταρτοκυκλίου (εἰκ. 50Β)· ἐνίοτε συνυπάρχουσιν ἀμφότερα τὰ σχήματα, τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ τὸ πλατύσκαλον τὸ δὲ δεύτερον ὑπὸ τὰ σκαλία (εἰκ. 50Γ καὶ εἰκ. 51).

Ἡ ἐπὶ τόξων τοποθέτησις τῶν σκαλίων οὐ μόνον οἰκονομίαν χώρου καὶ ὑλικοῦ συνεπήγετο ἀλλὰ παρεῖχεν ἅμα εἰς τὰς κλίμακας ἐλαφρότητα καὶ χάριν. Διετηρήθη δ' ἡ διάταξις αὕτη καὶ μέχρι τοῦ 19^{ου} αἰῶνος εἰς τὰ λαϊκὰ σπίτια τῆς Ἑλλάδος[5], ἅτινα συνεχίζουσιν, ὡς γνωστόν, τὴν βυζαντινὴν παρά-

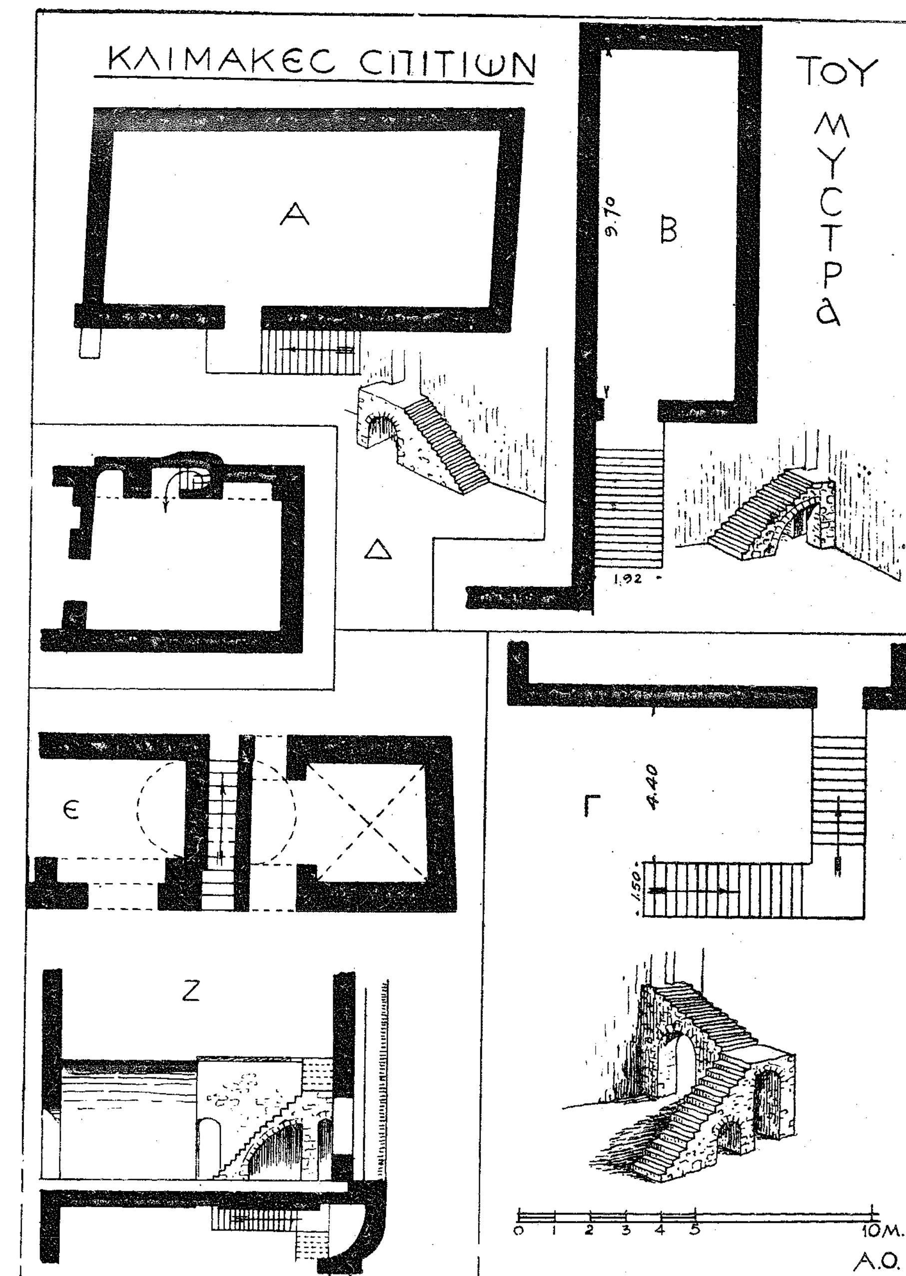
[1] Κ. Πορφυρογέννητος περὶ βασ. τάξεως 72,3 84,24. 85,1 91, 18. 107,22. 169,6 200,6 213. 16, 260. 21 300. 13, 304,4 καὶ 18 348, 1. 573,14. 584,19. Ἀρμενόπουλος, Ἑξάβιβλος, Λιψία 1851 Βιβλ. 2 σελ. 4 παρ. 47. Δι' ὁμοίου ὅρου χαρακτηρίζονται ἐν τοῖς τυπικοῖς τῶν μονῶν καὶ αἱ θολωταὶ εἴσοδοι αὐτῶν. Ὅρα σχετικῶς Ὀρλάνδον, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927 σ. 10.

[2] Βακτηρία τῶν ἀρχιερέων, φ. 231β.

[3] Miklosich - Müller, Acta et diplomata 3, 54.

[4] Ἐπιφάνειος μοναχός, Migne, Patr. Gr. 120, 260. Κ. Πορφυρογέννητος Βασ. τάξ. 91, 263, 363. Περὶ δυστυχίας καὶ εὐτυχίας Lambros, Collection de romans grecs 286, 459, 669, 716. Πβλ. καὶ τὸν Ἀθηναϊκὸν ἁγ. Ἀσώματον *εἰς τὰ σκαλία*. Καμπούρογλους, Μνημεῖα Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων 1, 191.

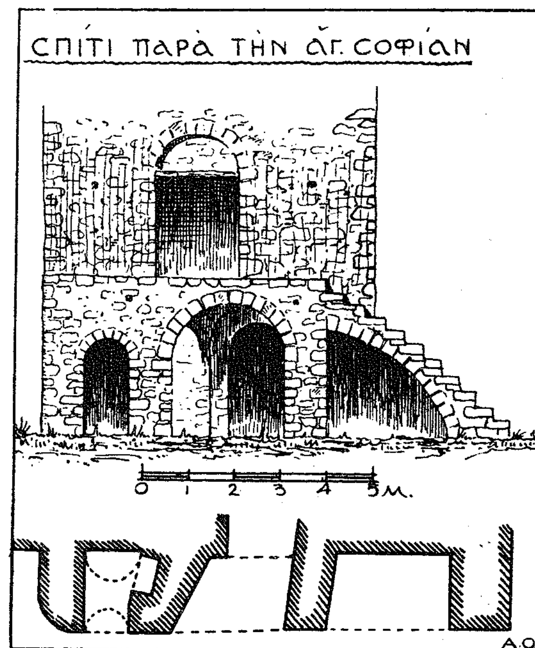
[5] Σπίτια Ἰκαρίας: Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι, 1931 σ. 175 εἰκ. 179, Ἠπείρου: Α. Ζάχος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. 3 πίν. 5 καὶ 6. Ἄρτης: Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. 2 σ. 186, 189 191,

Εἰκ. 50. Διάφορα εἴδη ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν κλιμάκων.

δοσιν. Ἡ κλῖμαξ κατέληγεν ἄνω εἰς πλατύσκαλον, ὅπερ ὑπὸ μὲν τῶν Βυζαντινῶν ἐκαλεῖτο *ἀκρόσκαλον* [1], ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων ὀνομάζεται *κεφαλόσκαλο* [2].

Εἴς τινας περιπτώσεις κλίμακες ἄλλοτε εὐθεῖαι (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἑλικοειδεῖς [3] ἢ *γυρισταὶ* [4] κατεσκευάζοντο ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων ἢ ἐντὸς μιᾶς καμπύλης ἐξοχῆς αὐτοῦ ὡς π. χ. εἰς τὸ ὑπεράνω τῶν Ἁγ. Θεοδώρων σπίτι Φ (εἰκ. 52). Ἄλλοτε πάλιν μία κτιστὴ σκάλα παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως μεταξὺ δύο γειτονικῶν κτηρίων (εἰκ. 50 Ε).

Εἰκ. 51. Ἐξωτερικὴ κλῖμαξ ἐπὶ τόξων (ἄνω Χώρα).

ΑΝΩΓΕΙΟΝ

Τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εἶχον κατὰ κανόνα ἕνα καὶ μόνον ὄροφον ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ δύο, (σπίτια Α, Γ, Λ, Τ) ὁπότε ὁ πρῶτος ἦτο χαμηλὸς 1.80 ἕως 2.80 μ. καὶ θὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς ἀποθήκη, εἴτε δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς, ὅπως συμβαίνει εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α, τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος ὄροφος, ἔχων ὕψος μόλις 1.80 μ., φωτίζεται μόνον ἀπὸ τέσσαρας τοξικὰς θυρίδας (πολεμίστρας) (πβλ. εἰκ. 88).

Ὁ ἄνω ὄροφος κατελαμβάνετο συνήθως ἀπὸ μίαν καὶ μόνην μεγάλην αἴθουσαν [5], σχήματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρθογωνίου σπανιώτερον δὲ καὶ τραπεζοειδοῦς (σπίτι Δ εἰκ. 49) ἥτις ἐνίοτε εἶχε μῆκος φθάνον τὰ 16 μ. (Σπίτι Χ) καὶ 18 μ. (Σπίτι Λ). Ἡ αἴθουσα αὐτὴ ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *τρίκλινος*

[1] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 55.

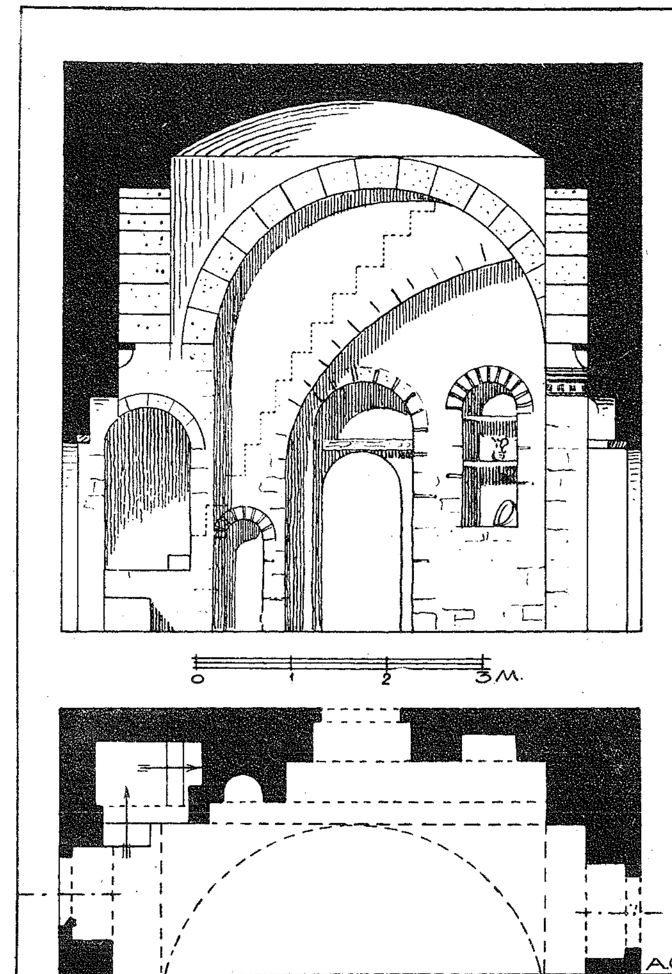
[2] Φ. Κουκουλές, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 91 σημ. 11.

[3] Αἱ ἑλικοειδεῖς κλίμακες ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *κοχλίαι* Θεοφάνης 193, 21 197, 20 (Βόννης) Κ. Πορφυρογέννητος Βασιλ. τάξ. Ι, 17. Πασχάλιον Χρονικὸν 304 α, 313 β.

[4] Ἀκριτικὸν ἔπος, Λαογραφία Θ', 399.

[5] Τοῦτ' αὐτὸ συνέβαινε καὶ ἐν τῇ Δύσει A. Choisy, Histoire de l'architecture 2, 553 ὡς καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τρίκερι Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλλην. Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀθῆναι 1936 σ. 136.

ἢ *τρικλινάριν* [1], ἀντεστοίχει δέ, ὡς λέγει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Παρεκβ. 1573, 28) πρὸς τὸν *οἶκον* τῶν ἀρχαίων οἰκημάτων ἢ καὶ τὸν *ἀνδρῶνα*·

Εἰκ. 52. Κλῖμαξ εὐθεῖα ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

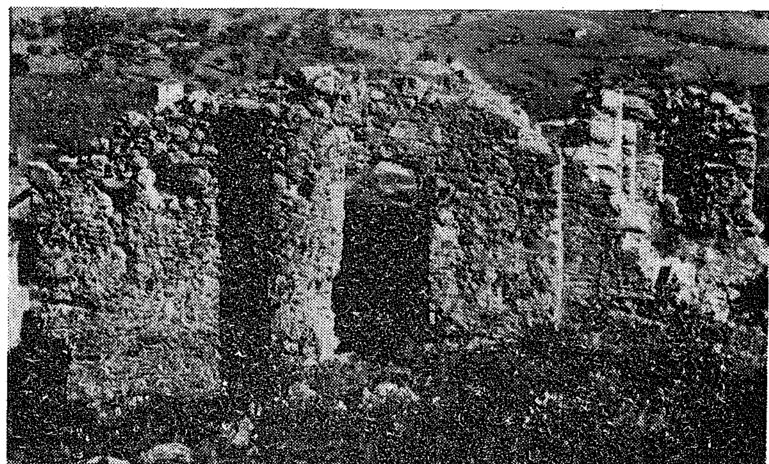
διότι ἐν αὐτῇ ἡ οἰκογένεια παρέμενε νυκτός τε καὶ ἡμέρας, ἐδῶ εἰργάζετο, ἔτρωγε, ἐκοιμᾶτο καὶ ἐδέχετο τοὺς ξένους.

Χωρίσματα ὁ τρίκλινος, ὡς εἴπομεν, δὲν ἔφερε· διότι οὐδαμοῦ ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν κονιαμάτων παρατηροῦνται σχετικὰ ἴχνη· ἂν δὲ παρίστατο ἀνάγκη

[1] Ὅρα τὰ παρὰ Φ. Κουκουλὲ κατελεχθέντα χωρία ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12 σ. 118.

χωρισμοῦ τμήματός τινος αὐτοῦ—πρὸς σχηματισμὸν *κουβουκλίου* ἢ *ματρωνικίου,* ἅτινα σπανίως κατεσκευάζοντο ἐν Μυστρᾷ ὡς ἰδιαίτερα διαμερίσματα (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 86β)—οὗτος ἐγίνετο εἴτε διὰ καλαμοτοίχων εἴτε διὰ ξυλίνων χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *φαλσώματα* [1] ἢ *φάλσοι* [2].

Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦτο πάντοτε ξυλίνη, *δίρρυτος* ἤτοι μὲ δύο κλίσεις καὶ ἐστεγασμένη διὰ κεράμων *(κεραμωτή).* Τοῦτο ἀποδεικνύεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους τῶν τοίχων, ὅπερ δὲν

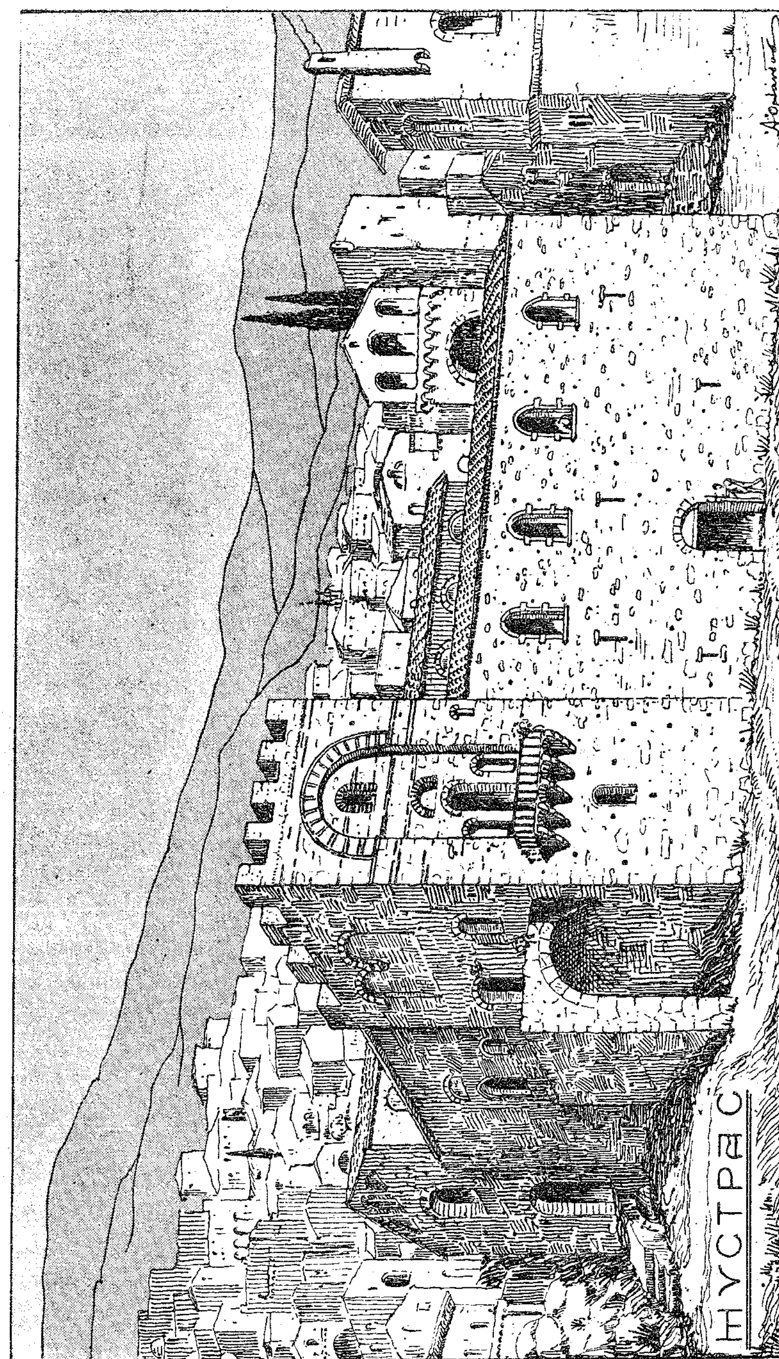
Εἰκ. 53. Σπίτι Φ. Καμπύλη ἐξοχὴ πρὸς οἰκονομίαν ἐσωτερικῆς γυριστῆς κλίμακος (ὅρα κάτοψιν ἐν εἰκ. 50 Δ).

θὰ ἠδύνατο νὰ βαστάζῃ θολωτὴν ὀροφήν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρξεως τῶν δύο τριγωνικῶν τοίχων, οἵτινες ἀπήρτιζον τὰ ἀετώματα.

Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ σύστημα κατασκευῆς τῶν τοίχων τοῦ τρικλίνου, οἵτινες, καίτοι δὲν προωρίζοντο νὰ βαστάζουν θόλους, ὅμως κατεσκευάζοντο ὡς οἱ τοῦ ἰσογείου. Οἱ τοῖχοι λοιπὸν οὗτοι, ἐκτισμένοι πάντοτε δι' ἀσβέστου, εἶναι λεπτότεροι τῶν τοῦ ἰσογείου (0.60-0.70) ἀποτελοῦνται δὲ συνήθως ἀπὸ ἕνα σκελετὸν ἐκ διαδοχικῶν τόξων καλῶς ἐκτισμένων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ γεμίζονται μὲ εὐτελεστέραν καὶ μικροτέρου πάχους τοιχοποιίαν. Λόγῳ δὲ τῆς διαφορᾶς τοῦ πάχους σκελετοῦ καὶ γεμίσματος γεννῶνται, ἀναλόγως τῆς θέσεως ἐν ᾗ τοποθετεῖται τὸ γέμισμα, ἄλλοτε μὲν τυφλαὶ ἀψῖδες ἐξωτερικαὶ (σπίτια Γ, Δ, Ξ εἰκ. 76-78) ἄλλοτε δὲ κόγχαι ἐσωτερικαὶ (σπίτια Α καὶ Ε εἰκ. 55), σπανιώ-

[1] Hesseling-Pernot, Poèmes prodromiques, Amsterdam 1910 IV, 130. Ἀλέξανδρος Βατοπεδινὸς ἐν Γρηγ. Παλαμᾷ 6,282.

[2] Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτης, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα Γρηγόρ. Παλαμᾶς 2 σ. 27.

Εἰκ. 54. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἀρχοντικοῦ Λ.

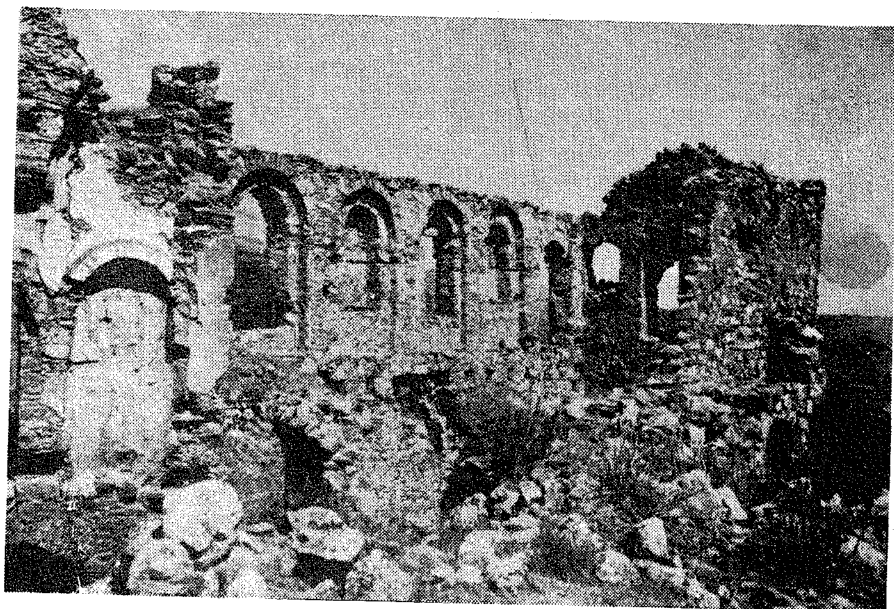
5

τατα δὲ ἐσωτερικαὶ ἅμα καὶ ἐξωτερικαί. Διὰ τῶν ἀψίδων δὲ τούτων οὐ μόνον οἰκονομία ὑλικοῦ προκύπτει ἀλλὰ καὶ πλαστικότης ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου δημιουργεῖται.

Εἰς τὰ γεμίσματα τῶν τόξων ἀνοίγονται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὰ κουφώματα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἀρμάρια, περὶ ὧν θὰ λεχθῶσι τὰ δέοντα κατωτέρω.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου ὅταν μὲν ὑπῆρχε κάτωθεν θόλος ἐστρώνετο

Εἰκ. 55. Ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας Ε. Δεῖγμα τρικλίνου μετὰ τοξωτοῦ σκελετοῦ.

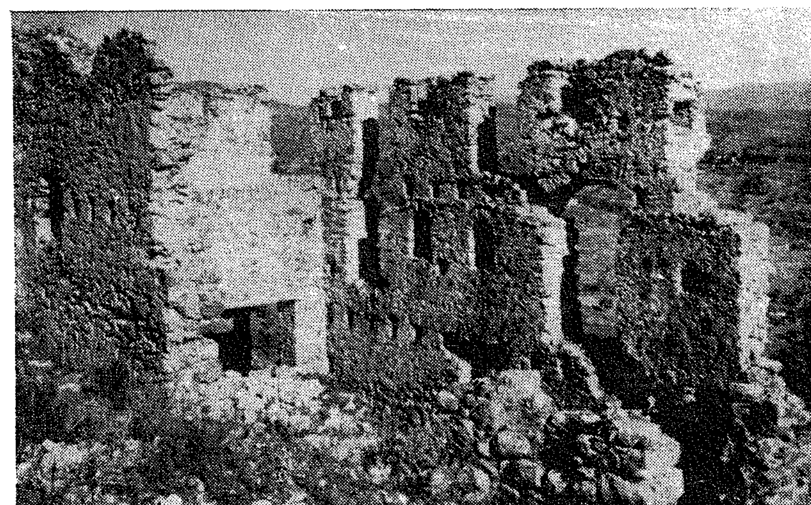
διὰ κονιάματος μεμιγμένου μετὰ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων, ὁπότε ἀπετελεῖτο τὸ *δωματηρὸν*[1] ἔδαφος· ὅταν δὲ ἦτο ξύλινον ἐσχηματίζετο πάτωμα διὰ δοκῶν καὶ σανίδων, ὅπερ οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *πάτον*[2]. Αἱ δοκοὶ (πάτερα) ἦσαν διατομῆς τετραγώνου (0.23×0.25) ἐτίθεντο δὲ κατ᾽ ἀποστάσεις 0.50-0.60 ἀπ᾽ ἄξονος εἰς ἄξονα, πακτούμεναι ἐντὸς τοῦ τοίχου ἢ βαίνουσαι ἐπὶ τῆς ἐξοχῆς, ἥτις προκύπτει ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ πάχους μεταξὺ τοῦ τοίχου τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὀρόφου (εἰκ. 87). Κατὰ τὸν χειμῶνα τὸ ἔδαφος θὰ ἐστρώνετο διὰ ταπήτων ἢ ὑφαντῶν, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ περιφήμου

[1] Miklosich - Müller Acta 6, 41.

[2] Ἐν ἐγγράφοις ἀπαντᾷ *ξυλόπατος τρίκλινος*, Miklosich - Müller Acta 3, 56.

μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Θεόδωρον Κομνηνὸν τὸν Δούκαν[1].

Ἓν περίεργον στοιχεῖον ἀπαντᾷ εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τῆς Μεσοχώρας (εἰκ. 56). Ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ἄνω ὀρόφου (τρικλίνου) εὑρίσκονται ἐντετειχισμένοι, κατὰ κανονικὰς περίπου ἀποστάσεις καὶ εἰς ὕψος 0.85 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, πήλινοι σωλῆνες διαμέτρου 0.13, βαίνοντες διαμπερῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Εἰς τί ἐχρησίμευον οἱ κατ᾽ ἀμφότερα τὰ ἄκρα των ἀνοικτοὶ οὗτοι σωλῆνες δὲν δύναμαι εἰσέτι νὰ ἐξηγήσω.

Εἰκ. 56. Σπίτι Τ μετὰ πηλίνων ἐντειχισμένων σωλήνων.

ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν ταὐτοχρόνως *παρακυπτικὰ*[2] καὶ *φωτιστικὰ*[3]· διότι κατὰ κανόνα δὲν φέρουσιν ὑπεράνω τὰ μικρότερα ἐκεῖνα ἀνοίγματα ἤτοι τοὺς φεγγίτας τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὰ ἀρχοντικὰ

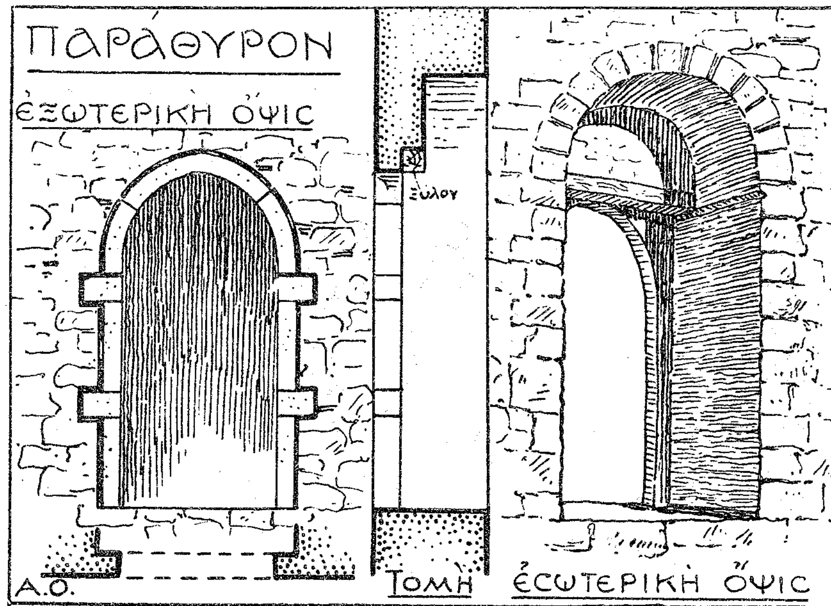
[1] Ἐν ταύτῃ λέγεται «μήτε γοῦν ἀνώγεων ἐστρωμένον μέγα τῷ ἀποστόλῳ μου δείξῃς, μήτε διωρόφους οἰκίας ἢ τριωρόφους» (Vassilievsky, Viz. Vrem. Γ', 285).

[2] Κ. Πορφυρογέννητος, περὶ βασ. τάξεως 304, 15. 283, 20. Παχυμέρης 2, 496, 6 (Βόννης).

[3] Τὴν διαφορὰν μεταξὺ παρακυπτικῶν καὶ φωτιστικῶν παραθύρων ἐννοεῖ τις πλήρως ἐκ τοῦ ἑξῆς χωρίου τοῦ Ἀρμενοπούλου, Ἑξάβιβλος II, IV, 55 «μηδενὸς δυναμένου ποιεῖν ψευδοπάτιον ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ καὶ διὰ τοῦτο (γράφε τούτου) τὴν φωταγωγὸν θυρίδα παρασκευάζειν παρακυπτικήν».

τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι[1]. Εἰς μίαν μόνον περίπτωσιν, οἰκίας κάτωθεν τοῦ κάστρου, ὑπάρχει ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ παρακυπτικοῦ παραθύρου ἀνοικτὸς ἡμικυκλικὸς φεγγίτης.

Τόσον τῶν θυρῶν ὅσον καὶ τῶν παραθύρων τὰ κουφώματα ἦσαν κατὰ κανόνα ὀρθογώνια, μὲ ὑπέρθυρα ὅμως πάντοτε τοξωτὰ καὶ δὴ πρὸς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν ὑψηλότερα, πρὸς δὲ τὸ ἐξωτερικὸν χαμηλότερα (εἰκ. 57). Καὶ τὸ μὲν

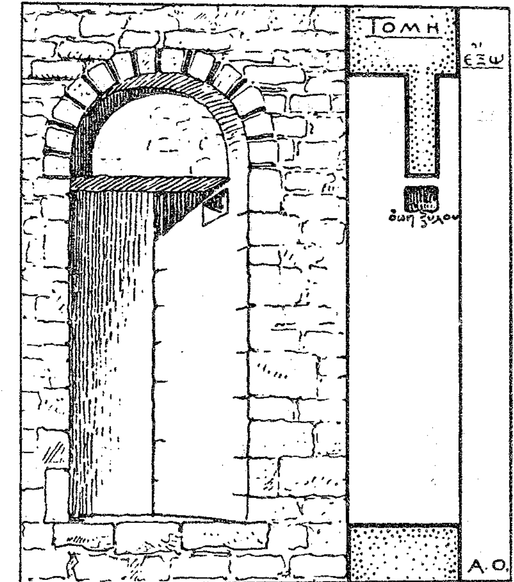

Εἰκ. 57. Ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψις παραθύρου καὶ τομὴ κατακόρυφος.

ἐσωτερικὸν ὑπέρθυρον ἦτο πάντοτε ἡμικυκλικόν, τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅμως τὸ σχῆμα ἐποίκιλλε κατὰ τὰς ἐποχάς· οὕτω εἰς μὲν τὰ παλαιότερα σπίτια (13ου καὶ 14ου αἰῶνος) τὸ τόξον εἶναι τεθλασμένον, κατ᾿ ἐπικρατήσασαν μίμησιν τῶν φραγκικῶν προτύπων (ἀρχοντικὸ Α εἰκ. 54, σπίτι Ξ)· κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα ἔχομεν καὶ τεθλασμένα καὶ ἡμικυκλικὰ ὑπέρθυρα, ἀπὸ δὲ τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς τὸ ὑπέρθυρον ἔχει τὸ σχῆμα τόξου κύκλου (χαμηλωμένον). Οὐ μόνον δὲ χαμηλότερον ἀλλὰ καὶ στενότερον ἦτο ἐμπρὸς τὸ παράθυρον· διότι τὸ πώρινον αὐτοῦ πλαίσιον ἐτίθετο ἐντὸς τοῦ κουφώματος, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζῃ μὲ τὰ τοιχώματα γωνίας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτοποθετοῦντο τὰ δύο ὄρθια ξύλα τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ σφαλίσματος. Ἦτο δὲ τὸ τετράξυλον τοῦτο, χάριν

[1] Ἐν Μυστρᾷ τοιοῦτοι φεγγῖται σχήματος ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ὅπερ ἔχει προφανῶς μεταποιηθῆ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς σαφῶς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη τομὴ κατὰ μῆκος (εἰκ. 99).

εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, πάντοτε ὀρθογώνιον τοῦ ἄνω ὁριζοντίου του ξύλου τοποθετουμένου εὐθὺς ὄπισθεν τῆς κλειδὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ πλαισίου καὶ πακτουμένου ἐντὸς τῶν ἑκατέρωθεν τοίχων. Σήμερον τὰ ξύλα βεβαίως δὲν σώζονται, διατηροῦνται ὅμως αἱ σχετικαὶ ὀπαὶ τῆς πακτώσεως. Ὑπεράνω δὲ τῶν ξύλων τούτων ἐκτίζετο ἐλαφρὸν τύμπανον (εἰκ. 57) — πάχους ὅσον τὸ τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου — ὅπερ ἔφρασσε τὸ μεταξὺ τῆς κάσσας καὶ τῆς ὑψηλοτέρας ἐσωτερικῆς καμάρας κενὸν (εἰκ. 57). Τὸ τύμπανον τοῦτο εἰς ἄλλα μὲν παράθυρα εἶχε τὴν ἔξω του ἐπιφάνειαν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸν τοῖχον, ἄλλοτε ὅμως εἰσεῖχε κατά τι, σχηματιζομένης ἀβαθοῦς τινος κόγχης (Σπίτι Ψ εἰκ. 58), ἧς τὸ βάθος διεκοσμεῖτο διὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 87).

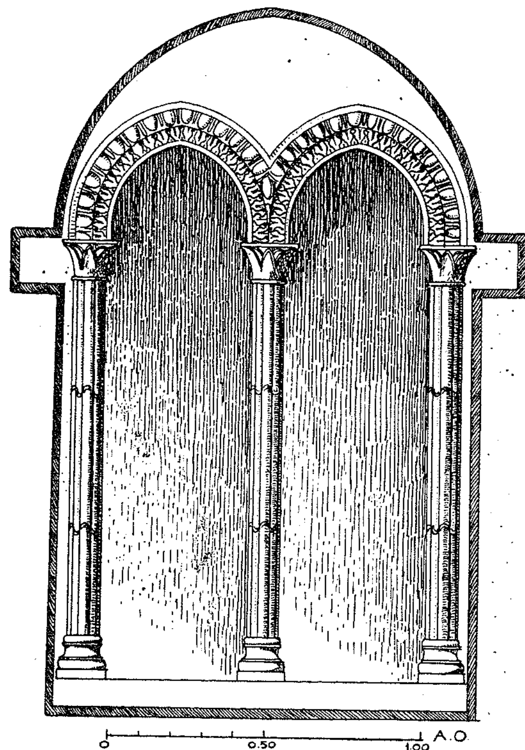
Εἰκ. 58. Πρόσοψις καὶ τομὴ παραθύρου μετὰ εἰσέχοντος τυμπάνου (Σπίτι Ψ).

Ἐνίοτε εἰς τὸ ὕψος τοῦ ξυλίνου ὑπερθύρου παρατηροῦνται ἐσωτερικῶς ἐλαφραὶ ὁριζόντιαι, πάχους 0.04, ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοιχωμάτων, διήκουσαι καθ᾿ ὅλον τὸ πάχος τοῦ τοίχου, καὶ μαρτυροῦσαι, ὅτι ὑπῆρχε ποτὲ εἰς τὸ ὕψος αὐτὸ ὁριζόντιος ὀροφὴ τοῦ κουφώματος, ἥτις θὰ εἶναι βεβαίως τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου (Ἑξάβιβλος II, IV, 29) ἀναφερόμενον *ἱμάντωμα*. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πλάγια τοιχώματα τοῦ παραθύρου θὰ ἦσαν συχνὰ ἐπενδεδυμένα διὰ ξύλων, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐν τῇ περιπτώσει ὑπάρξεως ὀροφῆς τὸ ὑπεράνω αὐτῆς καὶ τῆς καμάρας ἡμικυκλικὸν κενὸν δὲν ἐφράσσετο ἀλλ᾿ ἐχρησίμευεν ὡς ἀρμάριον (ἀρχοντικὸν Α εἰκ. 88).

Τὰ παράθυρα ἐκλείοντο ἐμπρὸς διὰ ὑαλοπινάκων φυτευομένων ἐντὸς ξυλίνου ἢ γυψίνου σκελετοῦ, ὡς ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναούς[1]. Ἐκαλοῦντο δ᾿ οἱ ὑαλοπίνακες οὗτοι *σπέτλα* ἢ *σφέτλα* (specula), ὡς μανθά-

[1] Ὅσιος Λουκᾶς, Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901 πίν. 12, σ. 25 καὶ εἰκ. 17. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ παρὰ τὸ Βουλγαρέλλι, Ὀρλάνδος, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. Β΄, 159, Ἁγ. Θεοδώρα Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Β΄ σ 99.

νομεν ἐκ τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου[1] λέγοντος ὅτι εἰς τὴν οἰκίαν του δὲν ἀπέμεινεν «οὔ γύψος οὐδὲ σπέτλον». Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὕαλος, ἦτο δαπανηρὰ[2] τὰ περισσότερα παράθυρα φαίνεται ὅτι ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων (*σφαλίσματα, κλεῖστρα*) ἠσφαλίζοντο δ' ἐμπρὸς διὰ δρυφάκτων ἤτοι δικτυώματος ἐκ ράβδων ξυλίνων ἢ σιδηρῶν καθέτως διασταυρουμένων[3]. Τὸ δικτύωμα τοῦτο ὠνομάζετο ἐνίοτε καὶ *κλουβίον*[4].

Εἰκ. 59. Δίλοβον παράθυρον οἰκίας Υ.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων ὑπῆρχον ἐνίοτε καὶ κτιστὰ *πεζούλλια*[5], ὅμοια πρὸς τὰ τῶν παραθύρων τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου (εἰκ. 41). Ἐπὶ τῶν πεζουλλίων δὲ τούτων καθήμεναι αἱ δέσποιναι παρηκολούθουν τὰ ἐν τῇ ὁδῷ ἢ τῇ γειτονίᾳ συμβαίνοντα[6].

Τὰ παράθυρα τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν κατὰ κανόνα μονόλοβα. Εἰς μίαν δὲ μόνον περίπτωσιν (σπίτι Υ) ἔχομεν δίλοβον ἄνοιγμα μὲ κιονίσκους εἰς σχῆμα δέσμης καὶ πώρινα τεθλασμένα τόξα, κοσμούμενα μὲ κλασσικίζουσαν διακόσμησιν ἐξ ᾠῶν καὶ λεσβίου κυματίου μετ' ἐκφυλισμένων φυλλωμάτων (εἰκ. 59).

[1] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques, Amsterdam 1910 I, 79

[2] Καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰῶνος οἱ ὑαλοπίνακες ἐθεωροῦντο εἰς τὰ χωρία, ἰδίως τὰ ὀρεινά, ὡς εἶδος πολυτελείας Λουκόπουλος, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις 31.

[3] Ὁ Παχυμέρης IV, 273 (Βόννης) λέγει περί τινος, ὅτι «ἔβλεπεν ἐκ τῆς ἑαυτοῦ κέλλης, ἧς ἡ θυρὶς κάμαξιν ὁριζοντίοις καὶ καθέτοις περιεδρυφακτοῦτο». Δρύφακτοι καὶ *παρακυπτικὰ κάγκελλα* (Πορφυρογέννητος, Περὶ βασ. τάξεως 287, 10 302, 24) εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ παραθύρων τοιχογραφιῶν αὐτοῦ τοῦ Μυστρᾶ De Beylié, Habitation byz. 86, 87.

[4] Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 145,7 (Βόννης). Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ βασ. τάξεως 360, 17. 613, 14. Du Cange Gloss. gr. ἐν λ. κλοβός, Gloss. lat. ἐν λ. clubum.

[5] Συμεὼν Μάγιστρος, 656, 1 Γεώργιος μοναχός, 819, 18 (Βόννης).

[6] Ὅρα σχετικῶς Φ. Κουκουλὲν ἐν Ἐπετ. Ἑταιρ. Σπουδῶν 12 σ. 103.

ΘΥΡΑΙ

Αἱ θύραι ἢ *πόρται*[1] τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ διεμορφοῦντο ἀρχιτεκτονικῶς ὅπως καὶ τὰ παράθυρα. Ἦσαν δηλαδὴ καὶ αὗται τοξωταὶ καὶ ἔφερον ἐξωτερικῶς μὲν χαμηλότερον πώρινον πλαίσιον, ἐσωτερικῶς δ' ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ὑψηλοτέρου, ἡμικυκλικοῦ πάντοτε, ὑπερθύρου, ὅπερ, ὁσάκις ὑπῆρχεν ἱμάντωμα, ἐσχημάτιζεν ἁρμάριον (εἰκ. 87, 88). Τὰ θυρόφυλλα ἦσαν βεβαίως ξύλινα, καρφωτὰ ἢ περαστά[2], ἐκρεμῶντο δ' ἀπὸ τῶν ξυλίνων, ὀρθογωνίου πάντοτε σχήματος τετραξύλων, ἅτινα ἐτοποθετοῦντο εὐθὺς ὄπισθεν τοῦ πωρίνου ἐξωτερικοῦ πλαισίου.

Αἱ ἐξώθυραι χάριν μείζονος ἀσφαλείας ἐκλείοντο ὄχι μόνον διὰ τοῦ κλείθρου ἀλλὰ καὶ διὰ μεγάλου ξυλίνου μοχλοῦ τιθεμένου ὁριζοντίως περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους τῆς θύρας καὶ εὐθὺς ὄπισθεν τῶν θυροφύλλων. Ὁ μοχλὸς οὗτος εἰσεχώρει εἰς δύο τετραγώνους ὀπὰς ἀνοιγομένας ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τῆς θύρας· ἐκ τῶν ὀπῶν δὲ τούτων ἡ μὲν μία εἶχε μικρὸν βάθος (0.20), ἡ ἄλλη ὅμως ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε νὰ δύναται νὰ περιλάβῃ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ μοχλοῦ, ἵνα δύναται νὰ ἀνοίγῃ ἡ θύρα. Οἱ ξύλινοι μοχλοὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *ρωμανήσια*[3] ἢ *σέραι*. Καὶ μοχλοὶ[4] μὲν δὲν εὑρέθησαν εἰς Μυστρᾶν, διετηρήθη δ' ὅμως εἰς τὸ ὄπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπίτι ἡ μακρὰ (1.80) ὀπή, ἥτις τὸν ἐδέχετο (εἰκ. 87).

ΑΡΜΑΡΙΑ

Ὡς εἰς τὰ κτήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως[5], οὕτω καὶ εἰς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, ἠνοίγοντο ἐπὶ τῶν τοίχων εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πολυάριθμα *κογχάρια*[6] καλούμενα καὶ *ἀρμάρια* ἢ καὶ *τοιχαρμάρια*[7], χρησιμοποιού-

[1] Νικήτας Χωνιάτης 758, 25. 759, 23. Δούκας, 52, 6, Μαλάλας 79, 8. 184, 22. 202, 20. 235, 3. Θ. Πρόδρομος, Hesseling-Pernot Poèmes Prodromiques III 126, 268, 326.

[2] Ὅρα διάφορα σχέδια θυροφύλλων παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine, Paris-Grenoble 1902 σ. 180.

[3] Du Cange, Glossarium lat. ἐν λ. romanense. Τὸ δὲ ρῆμα ρωμανίζω ἀπαντᾷ συνηθέστατα παρὰ Θεοδ. Προδρόμῳ, Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques III 126, 137, 268, 400.

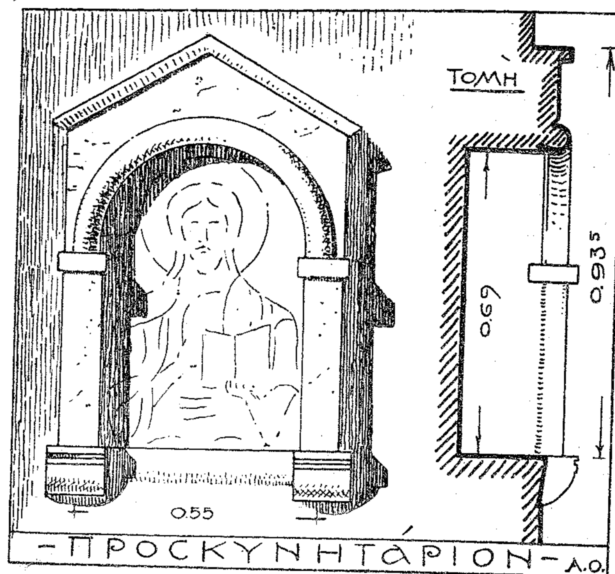
[4] Σήμερον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὁ ξύλινος μοχλὸς τῆς θύρας ὀνομάζεται προσφυῶς *διάδρομος*. Ὅρα τὰς παραλλαγὰς τῆς λέξεως ταύτης παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 12, 109.

[5] Ὅρα εἰκόνα τοῦ Τεκφοὺρ-Σεράϊ παρὰ Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἔναντι σελ. 110.

[6] Ὁ ὅρος εἶναι βυζαντινὸς πβλ. Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3,55.

[7] Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques I, 203, IV, 27. Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη στ. 572-3.

μενα πρὸς ἀποθήκευσιν τροφίμων, μικρῶν οἰκιακῶν σκευῶν κλπ. Εἶχον δὲ ταῦτα σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 49, 88, 89, 95) πλάτους περίπου 0.60, ὕψους 1.20 καὶ βάθους 0.30 - 0.40, καὶ ἀπέληγον ἄνω πάντοτε εἰς ἡμικύκλιον. Καθ' ὕψος τὰ ἀρμάρια διῃροῦντο δι' ὁριζοντίων χωρισμάτων, ἅτινα ὠνομάζοντο *πάτοι*[1] καὶ ἦσαν ἄλλοτε μὲν ξύλινα συνηθέστερον ὅμως ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν.

Εἰκ. 60. Προσκυνητάριον τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

Ὅτι δὲ τὰ περισσότερα ἀρμάρια θὰ ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων φύλλων συνάγομεν ἐκ τοῦ Πτωχοπροδρόμου, ὅστις συχνὰ ὁμιλεῖ περὶ «κλειδωμένων ἀρμαρίων»[2].

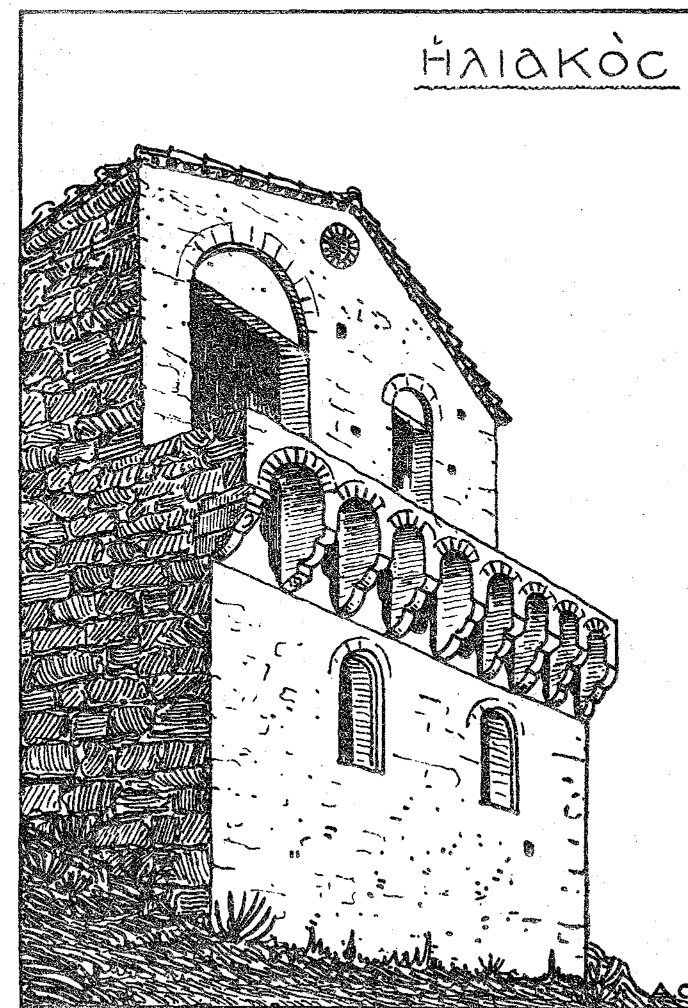
ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙΑ

Πλὴν τῶν ἀρμαρίων, ὑπῆρχον εἴς τινα διαμερίσματα ἰδιαίτεραι βαθύνσεις ἐν αἷς ἐτοποθετοῦντο αἱ ἅγιαι εἰκόνες. Αἱ βαθύνσεις αὗται εὑρίσκοντο συνήθως ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν τοίχων ἢ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἄκραν τῶν βορείων. Ἦσαν καὶ αὗται τοξωταὶ περιεβάλλοντο δ' ἐνίοτε ὑπὸ πλουσίων ἐξεχόντων ἢ μὴ πλαισίων. Δύο τοιαῦτα πλαίσια ναόμορφα, ἀποτελούμενα ἐκ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων τριγωνικὸν ἀέτωμα, σώζονται εἰσέτι ἐν τῷ ὀρόφῳ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α, τεταγμένα ἑκατέρωθεν τῆς θύρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 60). Θὰ περιέβαλλον δὲ ταῦτα βεβαίως τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, ὧν ὅμως δὲν σώζεται δυστυχῶς οὐδὲν ἴχνος[3].

[1] Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques IV, 29.
[2] Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques I 203, 216. IV, 26.
[3] Ὅτι ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ἐζωγραφοῦντο εἰκόνες ἁγίων μανθάνομεν καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐκ τῆς Βακτηρίας τῶν ἀρχιερέων φ. 188α.

ΗΛΙΑΚΟΙ

Οἱ τρίκλινοι ἔφερον συχνάκις ἐξώστας, οὓς οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον *ἡλιακούς*[1]. Εἰς τὸν Μυστρᾶν ἄλλοι μὲν ἡλιακοὶ ἦσαν μετέωροι, ἄλλοι δὲ πάλιν

Εἰκ. 61. Ἡλιακός. (Σπίτι Φραγκοπούλου).

ἐσχηματίζοντο δι' ὀπισθοχωρήσεως τοῦ τοίχου τοῦ τρικλίνου καὶ δημιουργίας μικροῦ δώματος βαίνοντος ἐπὶ τοῦ ἐξέχοντος κατωγείου (εἰκ. 60). Οἱ δεύτεροι

[1] Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ Κ. Ἀμάντου ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 2, 283, Στ. Δραγούμη ἐν Ἀθηνᾶς 29, 289 καὶ Φ. Κουκουλὲ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 113 καταλεχθέντα χωρία.

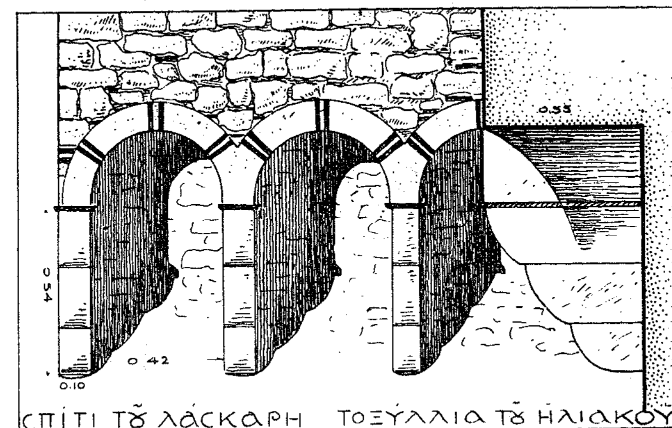

Εἰκ. 62. Σπίτι Ν μετὰ τραπεζοειδοῦς ἡλιακοῦ.

δ' οὗτοι θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως οἱ ὑπὸ τῶν ἐγγράφων μνημονευόμενοι *δωματηροὶ* ἡλιακοί.

Οἱ μετέωροι ἡλιακοὶ εἶχον ἐξοχὴν μικράν, 0.50 - 0.60 (ἀρχοντικὸν Α)

τοὐναντίον οἱ δωματηροὶ εἶχον πλάτος φθάνον μέχρι 2.00 μ. (Σπίτι «Λάσκαρη», εἰκ. 10 «Φραγκοπούλου» εἰκ. 99) τὸ δὲ σχῆμα των ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *στενοεπίμηκες*[1] καὶ δὴ καὶ τραπεζοειδὲς (Σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 67 Χρόνη εἰκ. 60). Ὅπως δὲ οἱ μετέωροι οὕτω καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ ἐστήριζον τὸ ἐξέχον αὐτῶν μέρος ἐπὶ τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιλλιβάντων (εἰκ. 62). Ἦσαν δ' οἱ κιλλίβαντες οὗτοι λίθινοι συνήθως μὲν ἐκ σχιστολίθου ἐνίοτε δ' ἐκ σκληροῦ ἀσβεστολίθου (Σπίτι Φραγκοπούλου) καὶ ἐσχηματίζοντο ἐκ τριῶν καθ' ὕψος τεμαχίων, (εἰκ. 63) ὧν ἕκαστον ὑπερκείμενον ἐξεῖχε τοῦ ὑποκειμένου, ὥστε νὰ δημιουργῆται κρέμασις φθάνουσα κάποτε τὰ 0.55 μ. Τὸ σχῆμα τῶν ἀπαρτι-

Εἰκ. 63. Τοξύλλια ἡλιακοῦ.

ζόντων τοὺς κιλλίβαντας τεμαχίων ἦτο ἄλλοτε μὲν παραβολικὸν ἄλλοτε δὲ τραπεζοειδές. Ἐκοσμοῦντο δ' ἐνίοτε τὰ μέτωπα τῶν λίθων καὶ δ' ἀναγλύφων μορφῶν ἢ κοσμημάτων (Σπίτι Φραγκοπούλου εἰκ. 61). Ἑνὸς ἡλιακοῦ οἱ κιλλίβαντες ὑπεστηρίζοντο δι' ὀρθογωνίων ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους (Σπίτι Γ Ἄνω χώρας εἰκ. 64) ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει ἡ συνολικὴ ἐξοχὴ τοῦ κιλλίβαντος φθάνει τὰ 0.65.

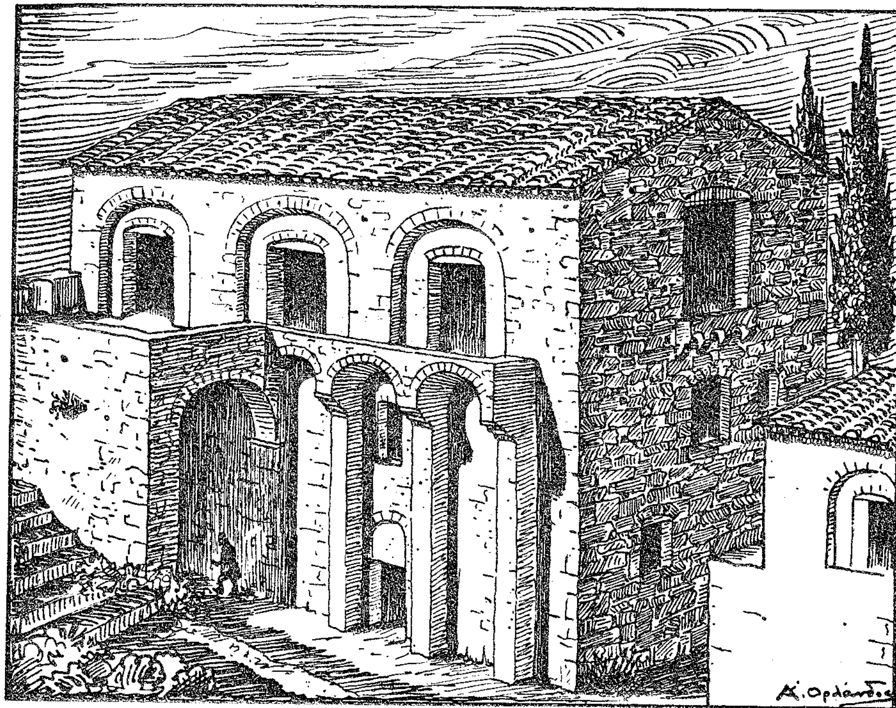
Τὰ ἐπὶ τῶν κιλλιβάντων βαίνοντα τοξύλλια εἶχον πάντοτε πωρίνους τοὺς θολίτας, κατὰ τοὺς ἁρμοὺς τῶν ὁποίων περενεβάλλοντο καὶ μία ἢ δύο πλίνθοι. Τέλος τὸ ὕπερθεν τῶν τοξυλλίων στηθαῖον κατεσκευάζετο πάντοτε κτιστόν.

Τὰ τοξύλλια τῶν ἡλιακῶν τοῦ Μυστρᾶ ἐπαραλληλίσθησαν ὑπὸ τοῦ Struck (Mistra 113) πρὸς γενοατικὰ καὶ ἐνετικὰ ἀκροπυργώματα, πρὸς ἃ πράγματι ἔχουσι μεγάλην συγγένειαν. Ὅμοια ἐν τούτοις τοξύλλια ἀπαντῶσιν καὶ εἰς τὸ παλάτιον τοῦ Τεκφοὺρ Σεράϊ τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2].

[1] Ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν τῇ Διατάξει τοῦ Μιχ. Ἀτταλειάτου, Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη 1, 10.

[2] Millingen, Byzantine Constantinople πίναξ ἔναντι σελίδος 110.

Οἵ τε μετέωροι καὶ οἱ δωματηροὶ ἡλιακοὶ τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν *ἀσκεπεῖς*[1] ἤτοι οὐχὶ κεκλεισμένοι πέριξ διὰ *ταβλωτοῦ*, δίκην *σαχνισιοῦ* ἢ *ξεπεταχτοῦ*[2], ὡς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰς μικρογραφίας[3] καὶ εἰς σπίτια τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τονίζω δὲ τοῦτο, διότι ἐγράφη[4], ὅτι ἐν Μυστρᾷ ὑπῆρχον καὶ κλειστοὶ

Εἰκ. 64. Σπίτι Γ. Ἀναπαράστασις.

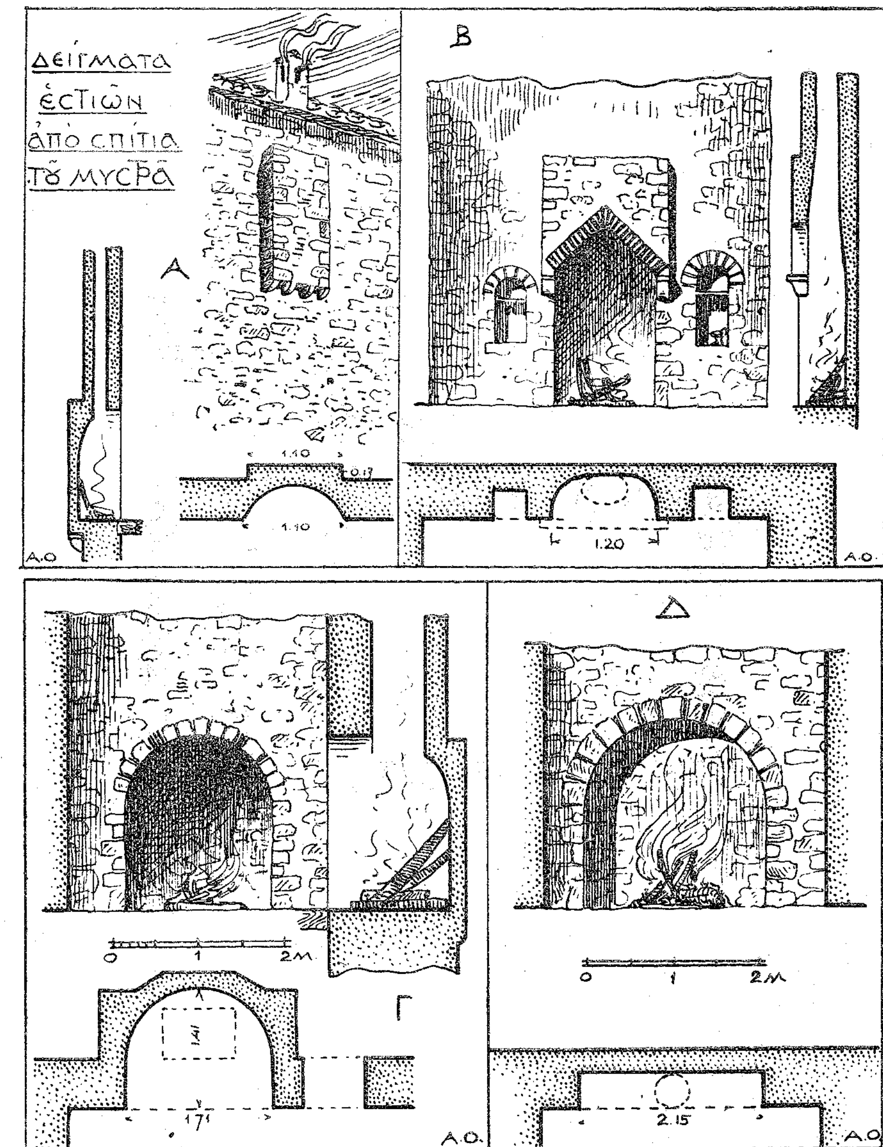
ἐξῶσται. Οἱ δ' ὑποστηρίξαντες τὴν γνώμην ταύτην ἤχθησαν εἰς αὐτὴν ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α καὶ τῆς οἰκίας Λάσκαρη ὑπάρξεως ὀπῶν διὰ ξυλίνας δοκούς, αἵτινες ὅμως προφανῶς δὲν ἀνήκουσιν εἰς ξύλινον ἐξώστεγον ἀλλ' εἰς τὰς *σκαλώσεις* (σκαλωσιὲς) τοῦ κτηρίου.

[1] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο τοῦ ἡλιακοῦ εὕρηται ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1202 Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

[2] Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τ. 6 σελ. 96.

[3] Collection des Hautes Études C 1111, 1113, 1136, 1139, 1154 κλπ.

[4] E. Gerland, Das Wohnhaus der Byzantiner, Der Burgwart XVI σ. 17, De Beylié, Habitation byzantine, ἑρμηνεία πίνακος οἰκίας II.

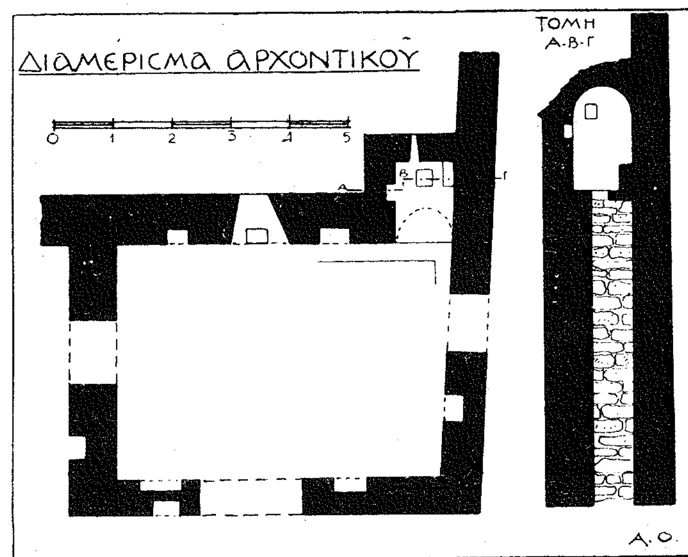
Εἰκ. 65. Ἑστίαι σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ.

ΕΣΤΙΑΙ

Ἡ ἑστία (*ἱστιὰ*[1]) τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ, χρησιμοποιουμένη συνήθως διά τε τὴν θέρμανσιν τῶν ἐνοίκων καὶ τὴν ὄπτησιν τῶν φαγητῶν, δὲν εὑρί-

[1] Οὕτως ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐπυλλίοις Lambros Collection de romans grecs III 218, Θεόδ. Πρόδρομος I, 229, Στ. Σαχλίκης II 261, Τρωικὸς πόλεμος 265.

σκεται ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ τρικλίνου ἀλλὰ τοποθετεῖται εἴτε παρὰ τὴν γωνίαν αὐτοῦ εἴτε ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης, ἥτις συνήθως εἶναι ἡ βόρειος ἢ ἡ δυτική. Αἱ ἑστίαι ἦσαν ἰσόγειοι ἔκαιον δὲ διὰ ξύλων. Ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ἦσαν ἡμικυκλικαί, μὲ μεγάλην ἐνίοτε διάμετρον 1.71 (εἰκ. 65 Γ), ἕνεκα τῆς ὁποίας ἐξέχουν συχνὰ πρὸς τὰ ἔξω ἄλλοτε μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον (εἰκ. 65 Α) καὶ ἄλλοτε μὲ σχῆμα ἡμιεξάγωνον. Τὸ ἐξέχον δὲ τοῦτο τμῆμα τῆς ἑστίας ὑπεστηρίζετο συνήθως διὰ λιθίνων κιλλιβάντων (φουρουσιῶν) παραβολικῆς μορφῆς (εἰκ. 62 Α). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἄνοιγμα τῆς ἑστίας παρατηροῦμεν, ὅτι τοῦτο διεμορφοῦτο συνήθως ὡς ἡμικύκλιον, ἄλλοτε μέγα καὶ ὑψηλὸν (εἰκ. 62 Δ), καὶ ἄλλοτε χαμηλότερον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς τρίγωνον (εἰκ. 62 Β)· ἐκτίζετο δὲ πάντοτε διὰ πλίνθων καὶ ἐξεῖχε πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν οὐχὶ ὅμως καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ μεταγενέστερα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας. Αἱ καπναπαγωγοὶ εἶχον συνήθως τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον διατομήν· δὲν γνωρίζομεν ὅμως πῶς κατέληγον ἄνω, διότι δυστυχῶς οὐδεμία διεσώθη ἀρχαία καπνοδόχος.

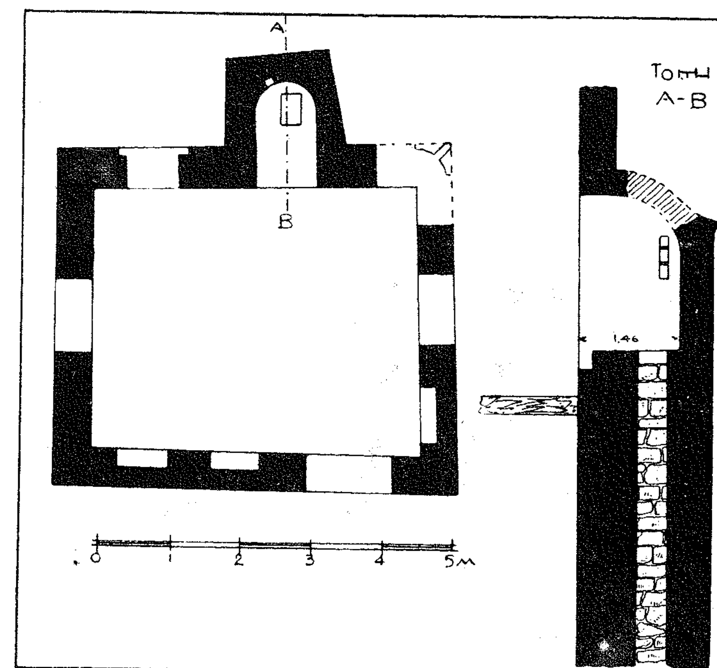

Εἰκ. 66. Διαμέρισμα μετ' ἀποχωρητηρίου.

ΜΑΓΕΙΡΕΙΑ

Εἰς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ δὲν ὑπῆρχον ἰδιαίτερα διαμερίσματα χρησιμοποιούμενα ἀποκλειστικῶς ὡς μαγειρεῖα. Τὸ φαγητὸν λοιπὸν θὰ παρεσκευάζετο πιθανώτατα εἰς τὴν ἑστίαν τοῦ τρικλίνου, ὅστις, κατὰ ταῦτα ἀνῆκεν εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν κατοικιῶν, ὅπερ οἱ Γερμανοὶ ὀνομάζουσι Wohnküche. Ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἑστίαι εἰς τὸν τρίκλινον θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ φαγητὸν θὰ ἡτοιμάζετο εἴτε ἐν τῷ ἰσογείῳ[1], εἴτε ἐν τῷ τρικλίνῳ μὲν ἀλλ' ἐπὶ κινητῶν ἑστιῶν (φουβοῦδες).

[1] *Προσγείους* τὰς λέγει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, Παρεκβολαὶ 1575,40.

Εἰκ. 67. Αἴθουσα μετ' ἀποχωρητηρίου.

ΑΠΟΧΩΡΗΤΗΡΙΑ

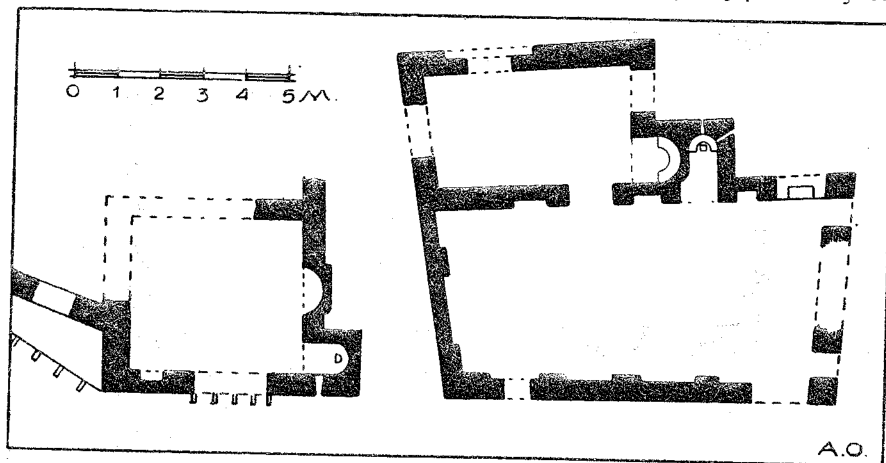
Τὰ ἀποχωρητήρια τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἦσαν εἰς ἀπομεμονωμένους ἢ μακρὰν τῶν οἰκημάτων κειμένους χώρους ἀλλ' εὑρίσκοντο ἐντὸς ἑνὸς μυχοῦ αὐτοῦ τούτου τοῦ τρικλίνου. Ὁ μυχὸς δ' οὗτος κείμενος εἴτε εἰς μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 65 καὶ 68), εἴτε εἰς τὸ μέσον μιᾶς τῶν πλευρῶν τῆς αἰθούσης (εἰκ. 67 καὶ 68) εἶχε πάντοτε σχῆμα ὀρθογώνιον ἀπετέλει δηλαδὴ μικρὸν *οἶκον* ἢ *ἐξέδραν* δι' ὃ καὶ *οἰκίσκος*[2] ἢ *ἐξέδρα*[3] ὠνομάζετο ἐνίοτε ὑπὸ

[1] Ὡς εἴδομεν, εἰς τὰ παλάτια τὸ μαγειρεῖον ἦτο πιθανώτατα ἐγκατεστημένον ἐν τῷ ἰσογείῳ (σελ. 24). Ἐν τῷ ἰσογείῳ δ' ὡσαύτως ἀλλ' ἐν παραπλεύρῳ χώρῳ (Δ εἰκ. 86) εὑρίσκετο πιθανῶς καὶ τὸ μαγειρεῖον τοῦ ὄπισθεν τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σπιτιοῦ.

[2] Νικηφ. Γρηγορᾶς 462, 21 (Βόννης) «οὐρηδόχος οἰκίσκος».

[3] Βακτηρία ἀρχιερέων φ. 106β.

τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου εἶχε δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ κατὰ μίαν βαθμίδα ὑψηλότερον τοῦ τῆς αἰθούσης. Θύραν πρὸς τὸν τρίκλινον δὲν ἔφερε καὶ φαίνεται ὅτι ἐκλείετο ἁπλῶς διὰ βήλου (*βηλόθυρον* [1]). Μικρὰ τοξικὴ θυρὶς ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀερισμὸν ἢ τὸν φωτισμόν, συνήθως δὲ στενόν τι ἀρμάριον, ἀνοιγόμενον ἐπὶ τοῦ τοίχου (εἰκ. 67), ἐχρησίμευε πρὸς ἀπόθεσιν τῆς λυχνίας ἢ ἄλλου τινος χρειώδους. Ἡ ὀπὴ ἀφοδεύσεως ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡμικυκλική, περιβαλλομένη ὑπὸ κτιστοῦ θρανίου. Ὁ δὲ συνεχίζων αὐτὴν πρὸς τὰ κάτω ἀγωγὸς ἦτο κτιστὸς καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ πλευράς, σχηματιζομένου ἐξωτε-

Εἰκ. 68. Αἴθουσαι μετ' ἀποχωρητηρίων.

ρικῶς πύργου, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ παρακειμένῃ εἰκόνι 69. Ἡ διάταξις τοῦ προεξέχοντος πύργου τῶν ἀποχωρητηρίων διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἴς τε τὰς νήσους [2], τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πελοπόννησον.

ΣΤΕΓΑΙ

Αἱ στέγαι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ ἦσαν πάντοτε ξύλιναι κεραμωταὶ καὶ δὴ δικλινεῖς ἢ δίρρυτοι. Οὐδέποτε διεμορφοῦντο ὡς δώματα, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Struck [3]. Θὰ ἦτο ἄλλως τε παράλογος ἡ δι' ὁριζοντίας στέγης κάλυψις εἰς τὰς κλιτύας τοῦ Ταϋγέτου, τὰς ὁποίας συχνὰ ἐπισκέπτονται αἱ χιόνες, ἔτι δὲ συχνότερον αἱ βροχαί. Ὅτι δ' αἱ στέγαι ἦσαν δικλινεῖς ἀποδεικνύουσι περιτράνως οἱ διασωθέντες τριγωνικοὶ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν κτηρίων.

[1] Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη Lambros, Collection de romans grecs, Paris 1880 σ. 15 [ψευδο] Κωδινός, De officiis 49,15. Σχολ. εἰς Ἀριστοφάνους Βατράχους 938.

[2] I. Βογιατζίδης, Κίμωλος ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σελ. 108.

[3] Mistra σελ. 113.

Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Α (εἰκ. 87) ἐκεῖ ὅπου ἡ κεκλιμένη στέγη τοῦ τρικλίνου συναντᾷ τὸν τοῖχον τοῦ πύργου ἐλήφθη πρόνοια ὅπως μὴ εἰσρέωσι τὰ ὕδατα διὰ τοῦ ἁρμοῦ τῆς συναντήσεως. Ἐτοποθετήθη πρὸς τοῦτο ὑπεράνω τῆς διρρύτου στέγης ἐλαφρῶς κεκλιμένον γεῖσον ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ὅπερ

Εἰκ. 69. Πύργοι ἀποχωρητηρίων ἐξωτερικῶν. Συνοικία Μητροπόλεως.

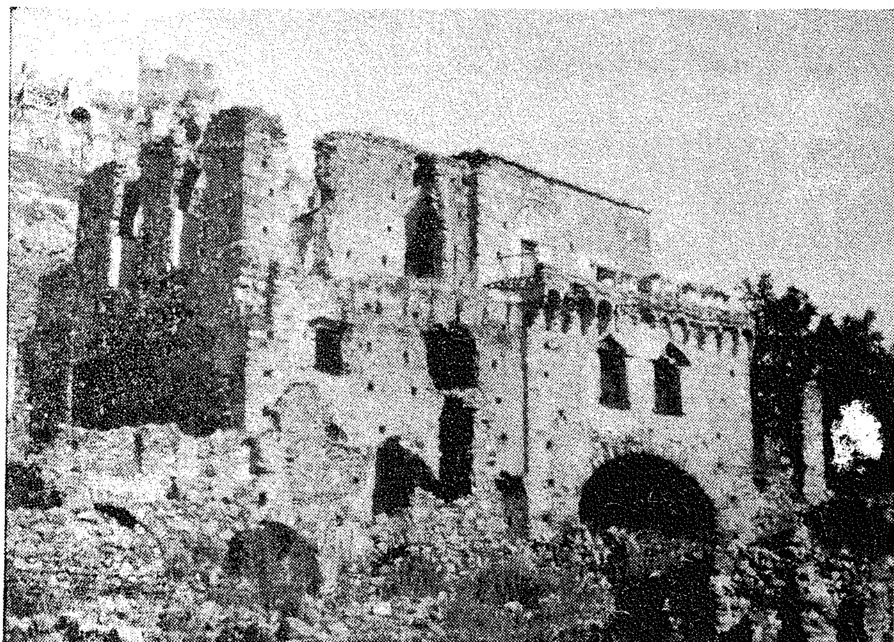
ἀπέτρεπε τὰ ἐκ τοῦ πύργου καταρρέοντα ὕδατα νὰ λείχωσι τὸν τοῖχον καὶ εἰσέρχωνται διὰ τοῦ ἁρμοῦ εἰς τὸν τρίκλινον.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ξυλίνας ὀροφὰς τῶν τρικλίνων αἱ ὀροφαὶ τῶν πύργων ἦσαν θολωταὶ ἐν σχήματι ἀσπίδων στηριζομένων διὰ τεσσάρων τόξων ἐπὶ ἰσαρίθμων ποδαρικῶν τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 88, 89). Αἱ αἴθουσαι δ' αὗται θὰ πρέπει ἴσως νὰ ταυτισθῶσι πρὸς τὰς ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις μνημονευομένας «*ὑποσφαίρους* [1]» αἰθούσας.

[1] Miklosich - Müller, Acta et diplomata τ. 3, 52

ΠΡΟΣΟΨΕΙΣ

Οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ εἶναι πάντοτε ἐκτισμένοι διὰ λίθων συνδεομένων διὰ κονιάματος ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Τοιοῦτοι τοῖχοι ὀνομάζονται συχνότατα ἐν τοῖς μεσαιωνικοῖς ἐγγράφοις *ἐγχώρηγοι*[1]. Συχνότατα εἰς

Εἰκ. 70. Σπίτι τοῦ Λάσκαρη, (δεξιὰ) Ὄροφος κατ' ἰσόδομον σύστημα ἄνευ κονιάματος.

τὴν τοιχοποιίαν αὐτὴν παρεμβάλλονται κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, τὸ *πρόσωπον*, καὶ πλίνθοι *(βήσαλα)* εἴτε ἀκέραιαι καὶ καθ' ὁριζοντίας σειράς, ὅταν τὸ σύστημα εἶναι ἰσόδομον (σπίτι Λάσκαρη εἰκ. 70 πύργος ἀρχοντικοῦ εἰκ. 75) εἴτε λοξαὶ καὶ τεμαχισμέναι, ὅταν τὸ σύστημα ἦτο ἀκανόνιστον, τοῦθ' ὅπερ συμβαίνει εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων.

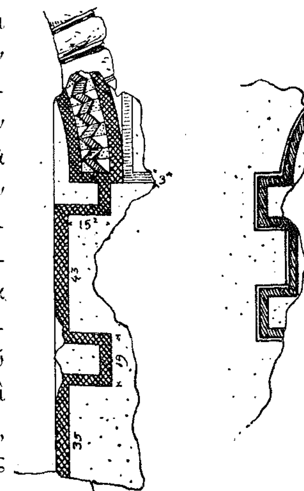
Ξυλοδεσιαὶ *(ἱμαντώσεις)* δὲν παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῶν παλαιοτέρων σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ· ἀπαντῶνται ὅμως εἰς τὰ κτήρια τῆς Του-

---

[1] Ὅρα τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Φ. Κουκουλέ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 12 σ. 84 *Χωρύγι* ἢ *χωρὺ* (Ξυλόκαστρον, Βασιλικὸ Κορινθίας) ὀνομάζεται καὶ σήμερον πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου ἡ ἄσβεστος. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως ὅρα Φάβην ἐν Ἀθηνᾶς τ. 28 σ. 339 καὶ Γ. Χατζιδάκιν ἐν Glotta I, 127.

κοκρατίας, εἰς τὰ ὁποῖα, ἀντιθέτως, παρατηρεῖται ἔλλειψις ἢ παντελὴς ἀπουσία πλίνθων καὶ πωρολίθων.

Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ὅταν μὲν ἦτο κατ' ἰσόδομον σύστημα καὶ διὰ πωρολίθων ἐκτελεσμένη δὲν ἐπεχρίετο διὰ κονιάματος· (εἰκ. 68) ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἦτο ἀκανόνιστος πολὺ συχνὰ ἐδέχετο ἀντὶ κονιάματος ἓν παχὺ ἁρμολόγημα σαμμαρωτόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀνεδύοντο οἱ λίθοι. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφηρμόσθη καὶ εἴς τινας τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ (Βροντόχιον, Εὐαγγελίστρια) προετιμήθη δ' εἰς τὰς οἰκίας, διότι οὐ μόνον οἰκονομικώτερον εἶναι ἀλλὰ καὶ γραφικώτερον. Πράγματι μὲ τ' ἀκανόνιστα σχήματα τῶν λίθων, τὴν τραχεῖαν των ἐπιφάνειαν καὶ τοὺς κυματοειδεῖς ἁρμοὺς φρασσομένους ἀπὸ μικρὰ τεμάχια πλίνθων, οἱ τοῖχοι δὲν παρουσιάζουν μίαν μονότονον λείαν ἐπιφάνειαν ἀλλὰ κυματίζουν εἰς τὸ φῶς, εὑρισκόμενοι πάντοτε εἰς ἓν γραφικὸν ἡμίφως. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις καὶ περιπτώσεις καθ' ἃς ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἐπιχρίετο διὰ κονιάματος λευκοῦ ἢ λευκοφαίου ἐκ καθαρᾶς ἀσβέστου καὶ ὀλίγης φαιᾶς ἄμμου, ὀρυσσομένης ἐκ τοῦ ἐντοπίου πετρώματος[1]. Ἐπὶ τοῦ κονιάματος δ' αὐτοῦ ἐζωγραφοῦντο συχνὰ ἐρυθραὶ ταινίαι πάχους 0.035. Αἱ ταινίαι αὗται ἀπεμιμοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰς ἐρυθρὰς πλίνθους, αἵτινες περιέβαλλον τοὺς ὀρθοὺς καὶ διατόνους πωρολίθους, οἵτινες ἐσχημάτιζον τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων (εἰκ. 71). Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ἐζωγραφοῦντο καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπῆρχον πώρινα πλαίσια. (Παλάτια εἰκ. 40, σπίτι Ξ εἰκ. 103). Ἄλλοτε πάλιν ἐζωγραφοῦντο ἐπὶ τοῦ κονιάματος δι' ἐρυθροῦ χρώματος αἱ πλίνθοι αἵτινες παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν πωρίνων θολιτῶν τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων θυρῶν καὶ παραθύρων (εἰκ. 69). Ἐγίνετο δὲ τέλος ἀπομίμησις καὶ αὐτῶν τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες περιέβαλλον τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 71). Ἐν τῇ τελευταίᾳ δὲ ταύτῃ περιπτώσει ἵνα προσδοθῇ μεγαλυτέρα πλαστικότης εἰς τὸ ἀπομίμημα ἐγίνετο χρῆσις πλὴν τοῦ ἐρυθροῦ καὶ κιτρίνου ἢ φαιοῦ χρώματος (Σπίτι ἄνωθεν Μητροπόλεως εἰκ. 71)[2].

Εἰκ. 71. Κονίαμα ἐζωγραφημένον.

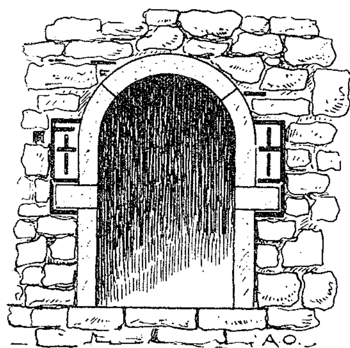
---

[1] Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον τὸ τοιοῦτον κονίαμα *ἀλοιφὴν* Νικ. Χωνιάτης παρὰ Κ. Σάθᾳ, Μεσ. Βιβλ. 1, 127, Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης 764, 15.

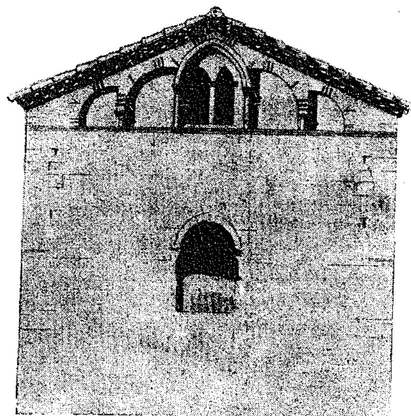
[2] Ἡ δι' ἐζωγραφημένου κονιάματος ἀπομίμησις τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὰς οἰκίας· ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τοὺς ναούς, ὡς μαρτυρεῖ ἡ Περίβλεπτος καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια Millet, Monuments byzantins de Mistra Paris 1910 πίν. 41, 1 6.

ΠΛΙΝΘΙΝΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ

Αἱ ἄνευ ἐπιχρίσματος ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζουν ἐνίοτε καὶ ὀλίγα πλίνθινα κοσμήματα. Οὕτω π. χ. εἰς ἓν παράθυρον τῆς οἰκίας Β συναντῶμεν ἑκατέρωθεν τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου σταυροὺς ἐξ ἐρυθρῶν πλίνθων (εἰκ. 72). Εἰς ἄλλο σπίτι, εὑρισκόμενον νοτίως τῆς οἰκίας Φραγκοπούλου, ἐσωτερική τις κόγχη φέρει ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου της δικτυωτὸν

Εἰκ. 72. Παράθυρον οἰκίας Β μετὰ πλινθίνων σταυρῶν.

Εἰκ. 73. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Υ κατὰ τὸν Couchaud.

πλίθινον κόσμημα (εἰκ. 74, κάτω) οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ Μυστρᾶ [1]. Εἰς ἄλλην πάλιν οἰκίαν, κειμένην ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Γ, ἐν τῇ Ἄνω Χώρα, μία παρειὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐκοσμήθη διὰ συνθέσεως τριῶν πλινθίνων τόξων, ὧν τὸ μὲν μέσον εἶναι ἡμικυκλικόν, τὰ δὲ ἄκρα τέταρτα κύκλου (εἰκ. 74 ἄνω). Εἰς τὸ ἀριστερὸν μάλιστα τόξον σώζεται εἰσέτι καὶ ἡ κοιλότης ἑνὸς ἀποσπασθέντος ῥοδίου πινακίου [2]. Τέλος ὁλόκληρον τὸ νότιον ἀέτωμα τοῦ σπιτιοῦ Υ τῆς Μεσοχώρας ἐκοσμεῖτο μὲ μίαν πλινθίνην τοξοστοιχίαν, ἀποτελουμένην ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τόξον βαῖνον ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβάλλον δίλοβον ἄνοιγμα καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τυφλὰς ἁψῖδας, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὧν αἱ δύο μεγαλύτεραι ἔβαινον ἐπὶ κιονίσκων. Ἡ διακόσμησις αὕτη διετηρεῖτο ἀκεραία μέχρι τοῦ 1840, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν Μυστρᾶν ὁ Couchaud, ὅστις καὶ τὴν εἰκόνισε εἰς τὸ περὶ βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν

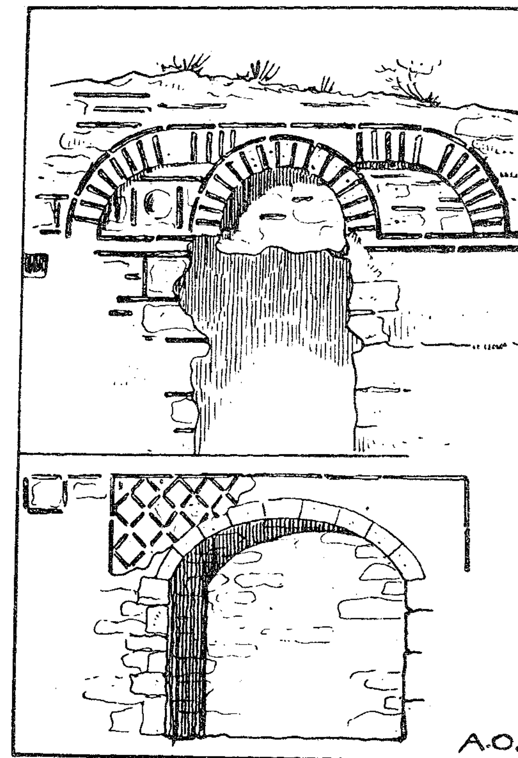
[1] Ἁγ. Παρασκευή, Millet, Monum. byz. de Mistra πίν. 11, 1.

[2] Ὅμοια πλίνθινα διακοσμητικὰ τόξα ἔχουσι καὶ οἱ ναοὶ ἐν Μυστρᾷ ὡς π. χ. ἡ Περίβλεπτος Millet, byz. Mon. de Mistra πίν. 30, 2.

ἔργον του [1] (εἰκ. 73)· ἀργότερον τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ἀετώματος κατέπεσε, τοῦ ὑπολοίπου διατηρηθέντος μέχρι τοῦ 1930, ὅτε καὶ τοῦτο κατεστράφη [2].

ΠΛΑΣΤΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ

Ἡ ἐξωτερικὴ διάπλασις τῶν τοίχων τῶν σπιτιῶν ποικίλλει. Εἰς μερικὰ παλαιὰ ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ μεταγενέστερα σπίτια, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι κατασκευάζονται ὁλόσωμοι, ἡ πρόσοψις μᾶς παρουσιάζεται ὡς μία μονότονος, ἐπίπεδος καὶ βαρεῖα ἐπιφάνεια διατρυπωμένη μόνον ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῶν παραθύρων μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πώρινα πλαίσια (εἰκ. 75). Εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν παλαιὰ σπίτια τὸ μὲν ἰσόγειον διατηρεῖ τὸν ἀδιόρθωτον, μαζώδη χαρακτῆρά του, ὁ δὲ ὄροφος ἀναλύεται εἰς μεγάλας τυφλὰς ἁψῖδας, αἵτινες οὐ μόνον τὴν μᾶζαν τοῦ τοίχου ἐλαφρύνουσι ἀλλὰ καὶ σχηματίζουσι μεγαλοπρεπῆ ἐξωτερικὰ πλαίσια τῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 76 καὶ 77).

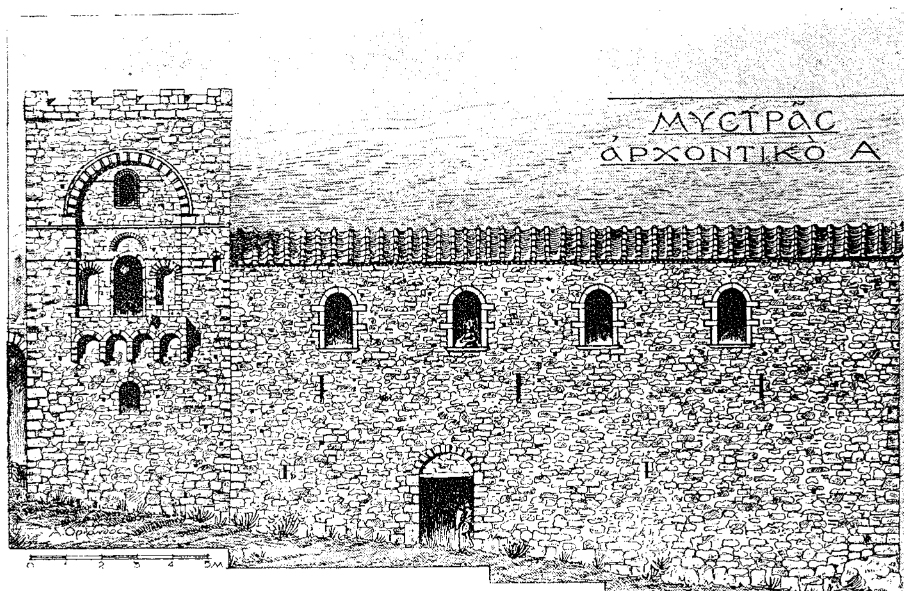
Εἰκ. 74. Πλίνθιναι διακοσμήσεις.

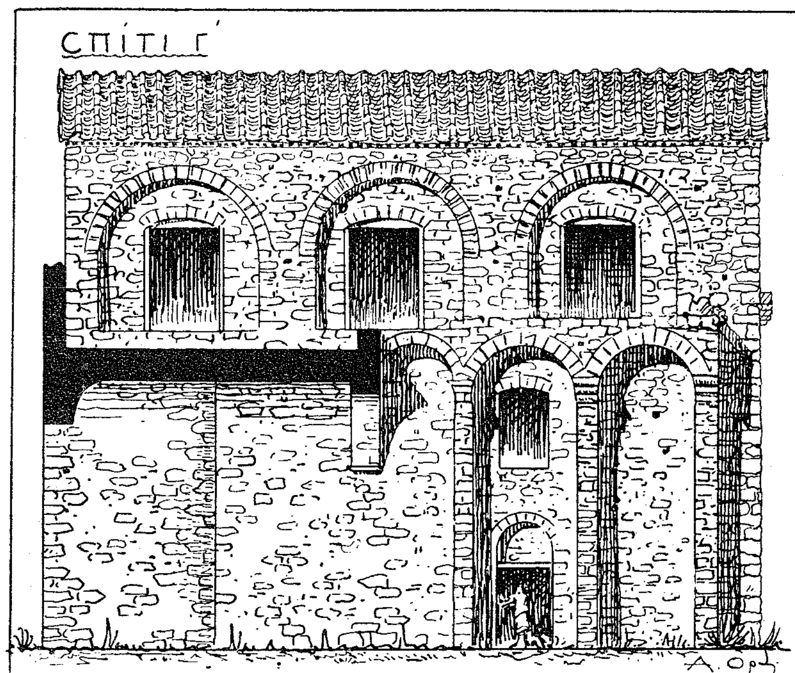
Αἱ τυφλαὶ αὗται ἁψῖδες ἔχουσι συνήθως μικρὰν ἐξοχὴν (0.10 - 0.15) τὰ δὲ τόξα των, πάντοτε ἡμικυκλικά, σχηματίζονται συνήθως μὲν διὰ κοινῶν λίθων καὶ πλίνθων (εἰκ. 76, 77) ἐνίοτε δ' ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων αἵτινες μάλιστα καὶ περιβάλλονται ὑπὸ ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας (σπίτι εἰκ. 78).

Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ τυφλαὶ ἁψῖδες τίθενται χωρὶς νὰ συνδέωνται πρὸς ἀλλήλας (εἰκ. 76) ἄλλοτε δὲ πάλιν συνενοῦνται μεταξύ των δι' ὁριζοντίων,

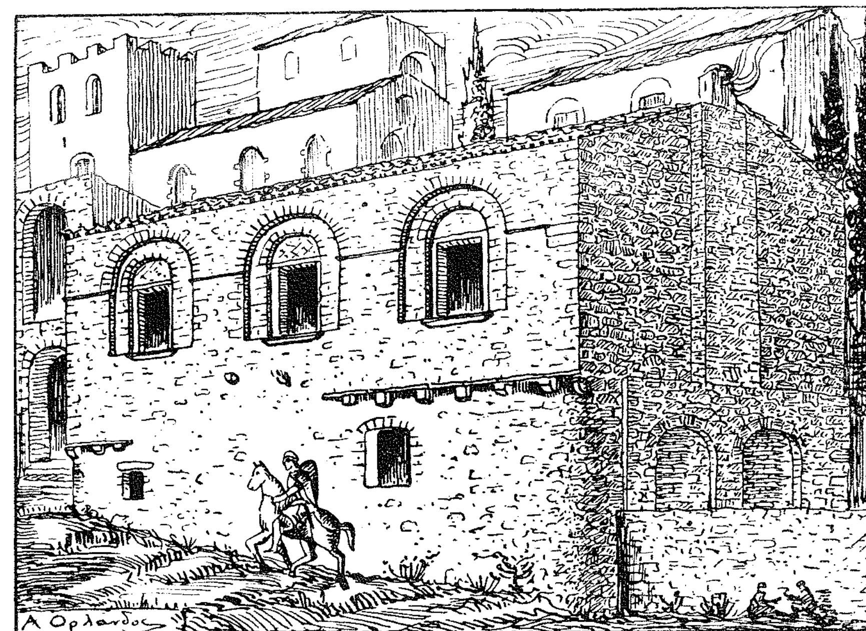
[1] Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842 πίν. 30, 1. Τὰ κεντρικὰ τοξύλλια νομίζω ὅτι παρέστησεν ὁ Couchaud ὑπερβολικῶς ὀξυκόρυφα.

[2] Ὅρα εἰκόνα τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος παρὰ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 13, 4. καὶ παρὰ De Beylié, L'habitation byzantine (πίν. ἄνευ ἀριθμοῦ).

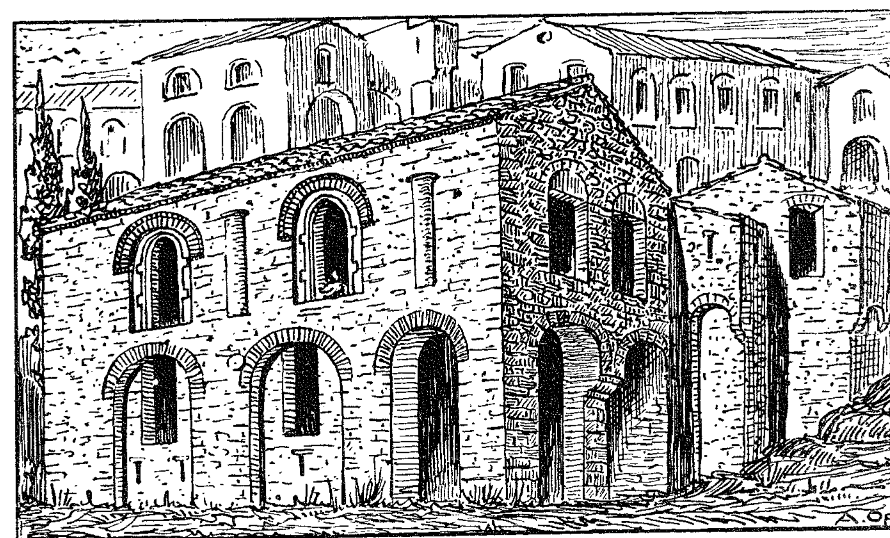

Εἰκ. 75. Βορεία ὄψις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α. Εἰκ. 76. Νοτία ὄψις τοῦ σπιτιοῦ Γ.

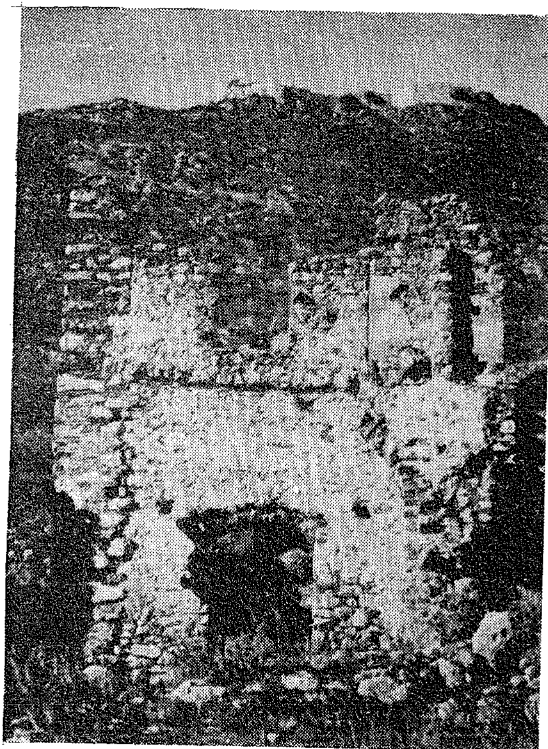

Εἰκ. 77. Ἀναπαράστασις τοῦ παρὰ τὴν ἁγ. Σοφίαν σπιτιοῦ Δ.

Εἰκ. 78. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως σπιτιοῦ Ξ.

πλινθίνων, ζωηρῶς ἐρυθρῶν λοξοτμήτων ταινιῶν, πάχους 0.05, τοποθετουμένων εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν τόξων (εἰκ. 77). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ὄροφος παρουσιάζει ἕνα φανταστικὸν μὲν ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον ὀργανικὸν ἀρχιτεκτονικὸν σκελετὸν ἐν μορφῇ πεσσοστοιχίας ἀντιστοιχούσης ἐνίοτε πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου. Παρὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ὅμως λογικὴν ταύτην διάταξιν, ἐφηρμόσθη ἐνίοτε καὶ ἄλλη, ἥτις πρέπει νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παράλογος· διότι τοποθετεῖ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀψίδων διαστήματα κτιστοὺς ἡμικίονας ἐξέχοντας τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου καὶ ἱσταμένους ὅλως ἀνοργάνως ἀφ᾽ οὗ οὐδὲν τόξον ἢ εὐθὺ ἐπιστύλιον βαστάζουσι[1] (εἰκ. 78 καὶ 79).

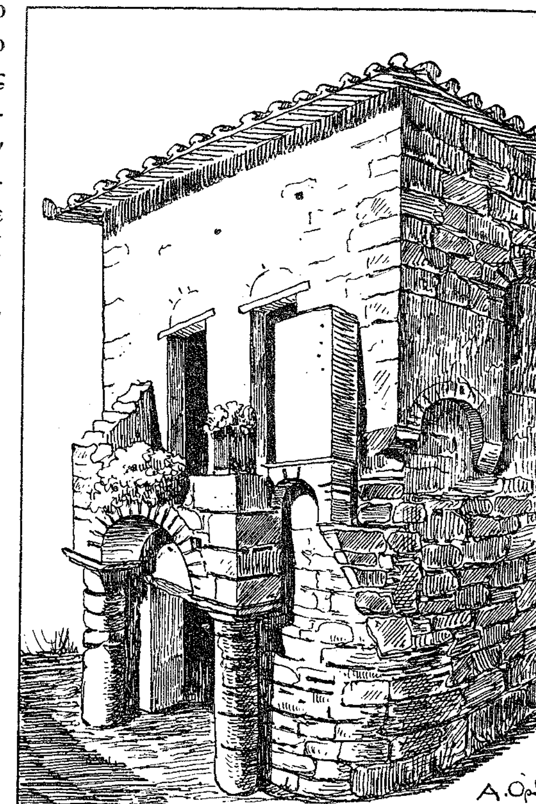

Εἰκ. 79. Πρόσοψις τοῦ μετὰ διακοσμητικῶν ἡμικιόνων ἠρειπωμένου σπιτιοῦ Ι.

Ὅτι ἐλέχθη περὶ τῶν σπιτιῶν ἰσχύει καὶ διὰ τοὺς προσκεκολλημένους εἰς αὐτὰ πύργους, ὧν ἄλλοι μὲν εἶναι βαρεῖς καὶ ἀδιάρθρωτοι μὲ πολεμίστρες καὶ μικρὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα προσδίδοντα εἰς αὐτοὺς φρουριακὸν χαρακτῆρα (εἰκ. 93) ἄλλοι δὲ πάλιν κομψότεροι καὶ ἐλαφρότεροι λόγῳ τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἁψίδων, ἃς φέρουσιν εἰς τὸν ὄροφον. Ὡραῖον παράδειγμα τοῦ δευτέρου τούτου, εἴδους παρέχει ὁ πύργος τοῦ ἀρχοντικοῦ Α (εἰκ. 75) τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς τὰ παλάτια ὄψις τοῦ ὀρόφου φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν, ὑψηλὴν ἀλλ᾽ ἀπολύτως σύμμετρον πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν μᾶζαν τοῦ πύργου τυφλὴν ἁψῖδα, ἥτις ἐπιτυχέστατα πλαισιώνει οὐ μόνον τὸ παράθυρον ἀλλὰ καὶ τὴν κάτωθεν αὐτοῦ θύραν καὶ τὰς ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο μικρὰς διακοσμητικὰς κόγχας. Ἡ ἁψὶς αὕτη εἶναι

[1] Παρομοίαν παράλογον χρῆσιν ἡμικιόνων συναντῶμεν καὶ εἰς προσόψεις βυζαντινῶν ναῶν ὡς π. χ. εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Παναγίαν τῶν Χαλκέων (Καζαντζιλάρ). Diehl-Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LII.

ἀπολύτως ὀργανική· διότι ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν, οἱ ἀπαρτίζοντες δ᾽ αὐτὴν θολῖται εἶναι πώρινοι ἐπιμελῶς λαξευμένοι χωριζόμενοι ἀπ᾽ ἀλλήλων διὰ διδύμων πλίνθων (εἰκ. 75).

Τὰ περισσότερα σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εὑρίσκοντο ἐπάνω εἰς στενοὺς δρομίσκους. Εἰς τὴν ἄνω Χώραν ἰδίως, ἡ ὁποία ἦτο πυκνότερον τῆς Μεσοχώρας κατῳκημένη, ὁ διὰ τὴν διάβασιν τῶν πεζῶν καὶ τῶν ὑποζυγίων ἀφιέμενος ἐλεύθερος χῶρος δὲν ὑπερέβαινε συνήθως τὰ δύο μέτρα[1]. Ἡ στενότης ὅμως αὕτη τῶν δρόμων συνεπήγετο ἕνα σοβαρὸν κίνδυνον: τὸν τῆς καταστροφῆς τῶν γωνιῶν τῶν ἰσογείων ἐκ τοῦ ἐπ᾽ αὐτῶν προσκρούοντος φορτίου τῶν ὑποζυγίων. Πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κακοῦ τούτου οἱ τοῖχοι τῶν ἰσογείων δὲν κατεσκευάζοντο μὲ ὀξείας ἀκμὰς ἀλλ᾽ ἐκαμπυλοῦντο (εἰκ. 77) ἢ ἐγίνοντο πολυγωνικοὶ διὰ λοξῆς ἀποτμήσεως τῆς γωνίας (σπίτι Ι εἰκ. 79). Ἐπειδὴ ὅμως ἡ εἰρημένη καμπυλότης ἢ λοξὴ τμῆσις περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον, ὁ δὲ ὄροφος διετήρει τὴν ὀξεῖαν ἀκμὴν τῆς γωνίας του, προέκυπτε κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κτηρίου μία κρέμασις τοῦ ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον, ἥτις δὲν ἦτο βέβαια μεγάλη, ἀλλὰ παρουσίαζεν ἐν τούτοις τὸν ὄροφον ἐν ἐξοχῇ κατὰ τὰς γωνίας καὶ προσέδιδεν ἀναμφισβητήτως γραφικότητα εἰς τὴν πρόσοψιν (εἰκ. 77). Οἱ στηρίζοντες τὸ κρεμάμενον τμῆμα κιλλίβαντες ἦσαν λίθινοι, τὸ δὲ ὕψος των ἠλαττοῦτο ἀπὸ τὰς γωνίας πρὸς τὸ μέσον (εἰκ. 77). Τὰ μεταξὺ τῶν κιλλιβάντων κενὰ ἄλλοτε μὲν ἐγεφυροῦντο δι᾽ ὁριζοντίων σχιστολιθικῶν πλακῶν (σπίτι Δ εἰκ. 77) ἄλλοτε δὲ διὰ πωρίνων τοξυλλίων (σπίτι Σ εἰκ. 81).

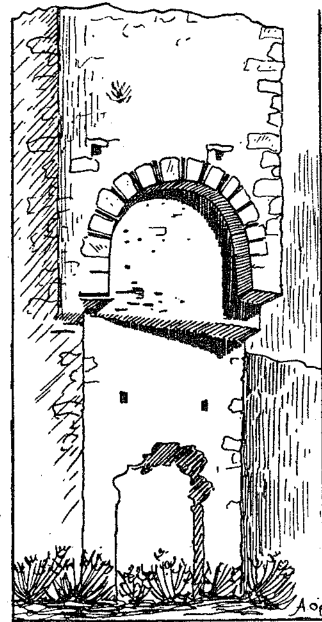
Εἰκ. 81. Σπίτι Σ μὲ καμπύλην γωνίαν εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τοξύλλια εἰς τὸν ὄροφον.

[1] Οἱ στενοὶ οὗτοι δρομίσκοι ὀνομάζονται *στενόρυμοι* ἐν τῇ Βακτηρίᾳ τῶν ἀρχιερέων φ. 231β.

Εἰς μίαν μάλιστα περίπτωσιν οἰκίας παρὰ τὴν ἁγ. Σοφίαν ἔχομεν διπλῆν ἐξοχὴν τοῦ ὀρόφου τὴν μίαν τριγωνικὴν καὶ τὴν δευτέραν τοξωτὴν (εἰκ. 82).

ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΙΑΙ

Ἐλέχθη ἀνωτέρω (σελ. 54) ὅτι τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἔχουν κατὰ κανόνα ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον ἢ τραπεζοειδές. Ὁ κανὼν ὅμως οὗτος ἔχει, ὅπως ὅλοι οἱ κανόνες, τὰς ἐξαιρέσεις του. Ὑπάρχουσι πράγματι οἰκήματα ἔχοντα κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου των σχῆμα καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν (εἰκ. 83 αβγδ). Ἡ ἀκανονιστία των ὅμως αὕτη, ἐπιβληθεῖσα προφανῶς ἐκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν, περιορίζεται συνήθως μόνον εἰς τὸ ἰσόγειον· διότι ὁ ὄροφός των εἴτε κατασκευάζεται ἐν εὐθυγράμμῳ ἐσοχῇ, καταλείπων πρὸ αὐτοῦ καμπύλον ἢ πολυγωνικὸν ἡλιακόν, στηριζόμενον, ὡς συνήθως, ἐπὶ τοξυλλίων (εἰκ. 48) εἴτε κτίζεται μὲ ὀρθογωνισμένα τμήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τριγωνικοὶ ἡλιακοὶ (εἰκ. 83). Παράδειγμα τῆς μὲν πρώτης περιπτώσεως παρέχει οἰκία τῆς Μεσοχώρας ἐν τῇ συνοικίᾳ Μητροπόλεως, ἔχουσα καμπύλην τὴν πρόσοψιν τοῦ ἰσογείου καὶ διατρυπωμένην ὑπὸ τεθλασμένου τόξου (διαβατικοῦ) (εἰκ. 48), τῆς δὲ δευτέρας διώροφον σπίτι, ὀρθούμενον ἀκριβῶς ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας ἐπὶ πολυγωνικοῦ ἰσογείου (εἰκ. 83) διαλελυμένου εἰς σειρὰν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 84), ὑπεράνω τῶν ὁποίων ἐκτείνεται, καθ᾽ ὅλον τὸ ἀνάπτυγμα τῆς προσόψεως, ἐξώστης, μακρυνὸς πρόδρομος τῆς *ἀλτάνας* τῶν μεταγενεστέρων λαϊκῶν σπιτιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος [1].

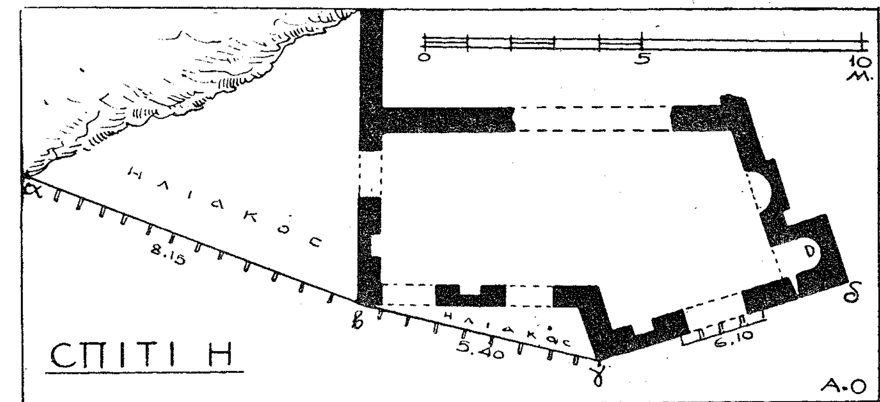
Εἰκ. 82. Διπλῆ κρέμασις ὀρόφου ὑπὲρ τὸ ἰσόγειον.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Συνοψίζοντες τὰ γενικὰ τῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τόσον ἡ συνολικὴ μορφὴ τῶν οἰκιῶν ὅσον καὶ αἱ καθ᾽ ἕκαστον αὐτῶν διατάξεις ἀπέρρευσαν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν ἐδαφικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν τοῦ τόπου, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τῶν συνθηκῶν ἀσφαλείας τῆς ἐποχῆς. Εἰς ἕνα τόπον μὲ ἔδαφος ἰσχυρῶς κεκλιμένον καὶ

[1] Πβλ. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. 2 σ. 181 εἰκ. 1 καὶ σ. 189 εἰκ. 12.

βραχῶδες, ὡς εἶναι τὸ τοῦ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ταϋγέτου ὑψουμένου προβούνου τοῦ Μυστρᾶ, καὶ δὴ ἐπὶ ἐκτάσεως περιωρισμένης, οἵαν ἐπέβαλλεν ὁ φρουριακὸς χαρακτὴρ τῆς πόλεως, ἡ φυσικωτέρα μορφή, ἥτις ἦτο δυνατὸν νὰ δοθῇ εἰς τὰς οἰκίας ἦτο ἡ ἔχουσα τοὺς χώρους συγκεντρωμένους εἰς ἕνα πολυώροφον παραλληλεπίπεδον κτήριον, οὐχὶ δ᾽ ἁπλωμένους ἰσογείως πέριξ μιᾶς κεντρικῆς αὐλῆς, διάταξις ἥτις προσαρμόζεται εἰς ὁριζοντίους ἐκτάσεις. Τρανὴ ἀπόδειξις ὅτι ἡ ὀρθογώνιος παραλληλεπίπεδος μορφὴ εἶναι ἡ πρακτικωτέρα δι᾽ ἐδάφη κεκλιμένα εἶναι ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς· διότι καὶ σήμερον ἀκόμη μὲ παραλληλεπίπεδον ἀκριβῶς μορφὴν κατασκευάζουσι τὰ σπίτια των οἱ χωρικοὶ

Εἰκ. 83. Κάτοψις τοῦ ὑπὲρ τὴν πύλην τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

τῶν ὀρεινῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Εὑρίσκω διὰ τοῦτο ἀτυχῆ—τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ—τὴν γνώμην, ἣν ἐξέφρασεν ὁ Gerland [1], καθ᾽ ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς—εἶχε δ᾽ ὁ εἰρημένος σοφὸς τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ὑπ᾽ ὄψιν του κυρίως—εἶχον στενὴν μὲν πρὸς τὰ νεώτερα ἀνατολικὰ συγγένειαν, ἀπωτέραν δὲ πρὸς τὰς παλαιὰς ἑλληνιστικὰς οἰκίας [2]. Εἰς τὸν Μυστρᾶν οὐδεμία οἰκία ἔχει τοὺς χώρους της διατεταγμένους ὅπως ἔχουσιν αὐτοὺς τὰ νεώτερα ἀνατολικὰ σπίτια. Ὁ Βυζαντινὸς ἀστὸς τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔζη ἰσογείως, κατῴκει εἰς τὸν ἄνω ὄροφον· δὲν ἀπέφευγε τὸν ἔξω κόσμον ἀλλὰ τοὐναντίον ἐνδιεφέρετο διὰ τὰ πέριξ του ἢ ἐν τῇ ὁδῷ συμβαίνοντα· ἔκτιζε λοιπὸν τὴν πρόσοψιν τῆς οἰκίας του πρὸς τὴν ὁδόν, ἤνοιγεν εἰς τὸν ὄροφον παράθυρα πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις καὶ κατεσκεύαζε πλατεῖς, ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς βλέποντας πρὸς τὴν ἀπέραντον κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Δὲν ἐλησμόνει ὅμως ὅτι ἦτο δυνατὸν καὶ νὰ ὑποστῇ ποτὲ ἐπίθεσιν τῶν πτωχῶν στοιχείων καὶ κτίζων τὴν οἰκίαν του ἐλάμβανε σχετικὰ μέτρα προνοίας, ὥστε ἐν δεδομένῃ στιγμῇ νὰ δύναται νὰ ἀμυνθῇ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ εἴτε ἀπὸ τοῦ πύργου του εἴτε ἀπὸ τῶν στενῶν

[1] Der Burgwart, Jahrg. XVI σ. 12.
[2] Gerland, ἔ. ἀ. σ. 19.

ἐκείνων τοξικῶν θυρίδων, αἵτινες ἐν καιρῷ γαλήνης ἐφώτιζον μὲ τὸ ἀμυδρόν των φῶς τοὺς ὑποθόλους ἰσογείους χώρους, ἔνθα συνήθως ἐφυλάσσοντο τὰ εἰσοδήματα καὶ οἱ καρποί. Ἔχων ἐπίσης μακρὰν πεῖραν τῶν πυκνῶν βροχῶν καὶ τῶν χιόνων τοῦ Ταϋγέτου οὐδέποτε κατεσκεύαζεν ὁριζοντίαν τὴν στέγην τῆς

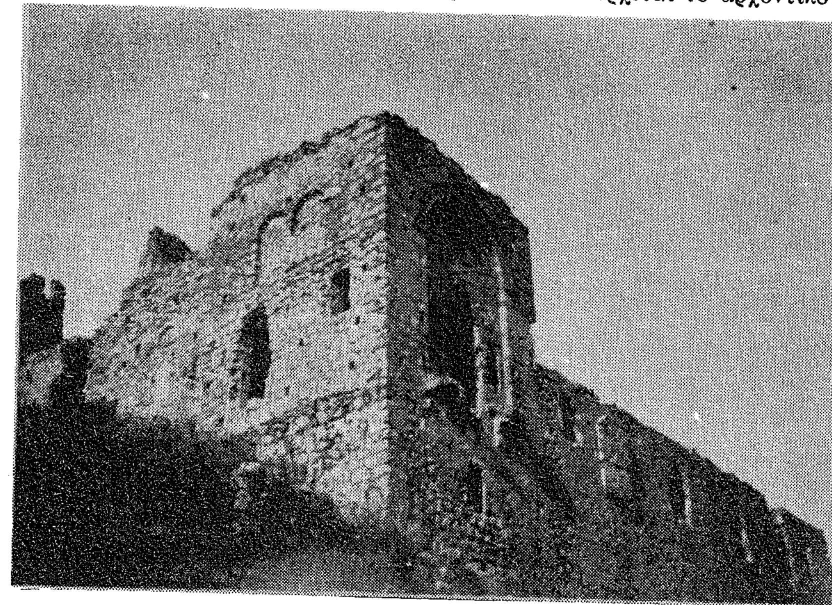

Εἰκ. 84. Ἄποψις τοῦ ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς Μονεμβασίας σπιτιοῦ Η.

οἰκίας του ἀλλὰ πάντοτε δικλινῆ, κεραμωτήν. Ὅλη ἡ οἰκογένειά του διέτριβεν, ἔτρωγε καὶ ἐκοιμᾶτο εἰς τὸν εὐρύχωρον τρίκλινον τοῦ ὀρόφου συγκεντρουμένη τὸν μὲν χειμῶνα περὶ τὴν ἑστίαν, ἥτις ἔκαιε τὰ ἐκ τῶν πυκνῶν δασῶν τοῦ Ταϋγέτου κομιζόμενα ξύλα, τὸ δὲ θέρος ἐξαπλουμένη κατὰ τὰς θερμὰς νύκτας εἰς τοὺς δροσεροὺς ἀσκεπεῖς ἡλιακοὺς ἢ τὰ περιαύλια. Ἰδιαίτερα δωμάτια διαμονῆς φαγητοῦ ἢ ὕπνου δὲν προέβλεπεν· ἂν δὲ συνέβαινε νὰ ὑπανδρεύσῃ τὸν υἱόν του ἢ τὴν θυγατέρα του ἔκτιζε σύγκολλα πρὸς τὸ σπίτι του τὴν κατοικίαν τοῦ νέου ζεύγους (ἀρχοντικὸν Α, σπίτι «Λάσκαρη» κλπ.).

ΕΙΔΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΤΕΡΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν γενικῶν γνωρισμάτων τῶν σπιτιῶν ὑπολείπεται ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν ἐξ αὐτῶν κυριωτέρων καὶ μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικῶν τύπων. Πρῶτον ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν ἔρχεται τὸ ἀρχοντικὸν Α,

Εἰκ. 85. Ἄποψις τοῦ ἀρχοντικοῦ Α ἀπ' ἀνατολῶν.

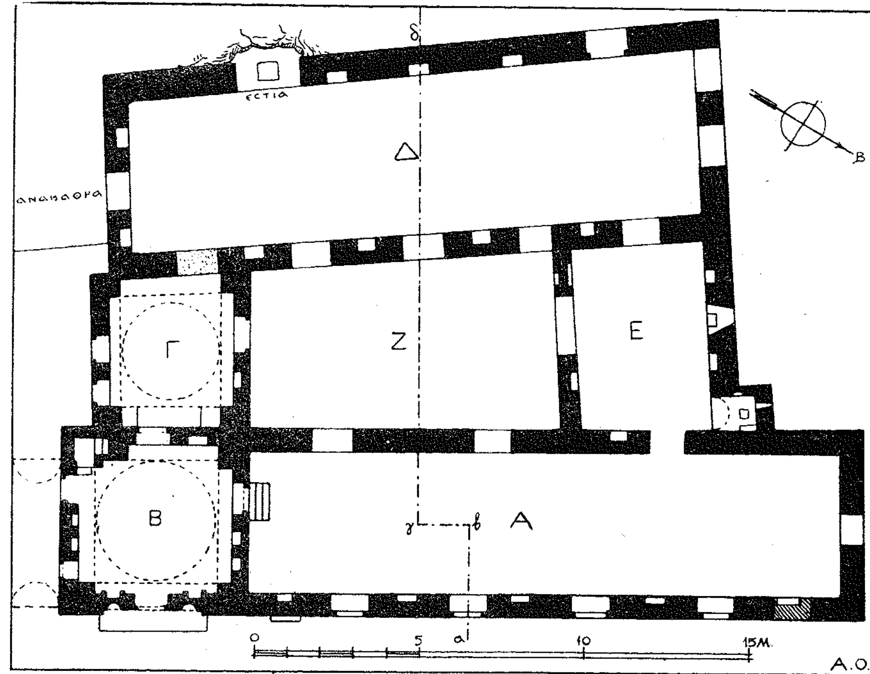
ὅπερ καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους του καὶ λόγῳ τῆς σχετικῶς πλουσίας ἐμφανίσεώς του ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Millet *μικρὸν παλάτι*.

ΤΟ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ Α'

Εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τῶν παλατίων κλιτὺν τὰ σπίτια εἶναι σχεδὸν ὅλα τοποθετημένα οὕτως, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου των ὄγκου νὰ βαίνῃ κατά τινα ἰσοϋψῆ γραμμὴν τοῦ λόφου καὶ ν' ἀντικρύζῃ τὴν κατοικίαν τοῦ δεσπότου (πβλ. σ. 11). Σύμφωνα πρὸς τὸν κανόνα αὐτὸν εἶναι τοποθετημένον καὶ τὸ ἀρχοντικὸν Α ὑψούμενον πρὸς δυσμὰς καὶ ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 4 καὶ 85).

Ὅταν βλέπῃ τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ (εἰκ. 86), χωρὶς νὰ τὸ ἐξετάσῃ ἐκ τοῦ σύνεγγυς, ἔχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι ὅλον συγχρόνως

κατεσκευασμένον καὶ δὴ μὲ τοὺς χώρους του διατεταγμένους πέριξ ἑνὸς ὀρθογωνίου διαμερίσματος ἢ αὐλῆς Ζ (εἰκ. 86). Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὸν μακαρίτην Gerland, ὅστις μελετήσας εἰς τὸ γραφεῖον του μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἣν παρέσχεν ὁ Millet[1], ἐζήτησε νὰ ὑπαγάγῃ καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ εἰς τὴν θεωρίαν του, καθ' ἣν τὰ βυζαντινὰ σπίτια γενικῶς ἔχουσι

Εἰκ. 86. Κάτοψις ἀρχοντικοῦ Α.

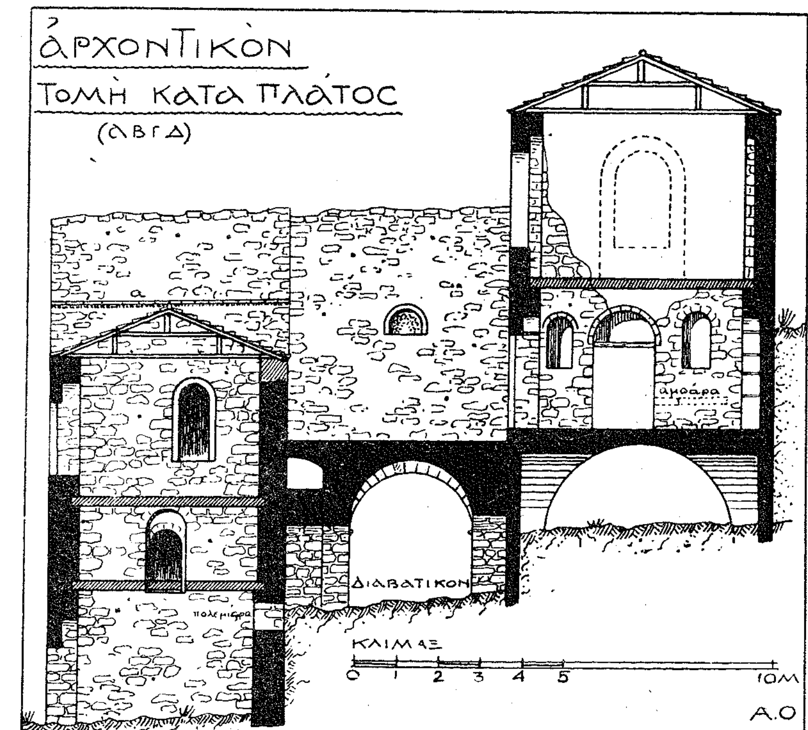
τὴν κλειστὴν διάταξιν τῶν νεωτέρων ἀνατολικῶν σπιτιῶν καὶ τῶν παλαιοτέρων ἑλληνιστικῶν[2]. Ὅπως ὅμως θὰ ἐξηγήσωμεν κατωτέρω τὸ ἀρχοντικὸν Α, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι τὸ μόνον ἐν Μυστρᾷ, ὅπερ παρέχει τὴν περίκεντρον διάταξιν, δὲν κατεσκευάσθη ἐξ ἀρχῆς ὡς ἓν μόνον οἴκημα, ἀλλ' ἀπετελέσθη ἐκ τῆς συνενώσεως δύο σπιτιῶν, ἑκάτερον τῶν ὁποίων εἶχε τὸ σχῆμα γάμμα ἤτοι τοῦ Α-Β-Γ καὶ τοῦ Δ-Ε (εἰκ. 86). Τὰ δύο αὐτὰ σπίτια εἶναι οὕτω πως τοποθετημένα, ὥστε ἡ βραχεῖα κεραία τοῦ ἑνὸς νὰ ἐφάπτεται τῆς μακρᾶς τοῦ ἄλλου, δημιουργουμένης οὕτω συμπτωματικῶς μεταξὺ τῶν δύο μιᾶς μικρᾶς καὶ στενοχώρου αὐλῆς Ζ.

[1] Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 6, 7.

[2] E. Gerland, Der Burgwart ἔτ. XVI σ. 19. Ἡ ἀνωτέρω θεωρία τοῦ Gerland δύναται νὰ ἰσχύῃ μόνον διὰ τὰς παλαιοχριστιανικὰς οἰκίας καὶ δὴ τὰς ἱδρυμένας εἰς μέρη μᾶλλον πεδινά.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη διὰ ποίους λόγους τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ ἀρχοντικὸν Α διαμερίσματα δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀρχῆς μὲ περίκεντρον διάταξιν κατασκευασθὲν συγκρότημα.

Ἂν ρίψωμεν ἓν βλέμμα ἐπὶ τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τοῦ κτηρίου (εἰκ. 87) θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ ἤτοι τὸ σπίτι Δ-Ε εὑρίσκεται εἰς πολὺ

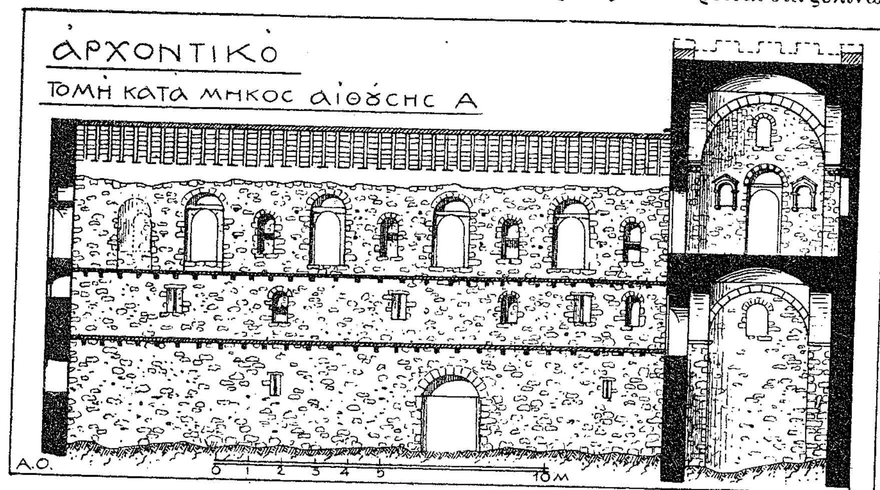
Εἰκ. 87. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

ὑψηλοτέραν στάθμην ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιον, ἡ δὲ μετὰ διαβατικοῦ αὐλὴ Ζ καὶ τὸ διαμέρισμα Ε ἔχουσι τὸ δάπεδόν των εἰς τοιαύτην στάθμην, ὥστε νὰ φράσσωσι κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των τὰ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τοῦ τρικλίνου Α παράθυρα. Πρόδηλον ἐκ τούτων καθίσταται ὅτι τὸ ὀπίσθιον σπίτι κατεσκευάσθη ἀργότερον τοῦ ἐμπροσθίου. Τοῦτο ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ διαφόρου τρόπου καθ' ὃν εἶναι κατεσκευασμένον ἑκάτερον τῶν δύο τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ. Πράγματι τὸ μὲν ἐμπρόσθιον (Α Β Γ), ἀποτελούμενον ἐξ ἑνὸς μακροῦ σώματος (Α) καὶ ἑνὸς πύργου (Β) μετὰ προθαλάμου (Γ) ἔχει τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα διώροφον[1] μετὰ ξυλίνων πάτων καὶ μὲ παράθυρα σχετικῶς μικρὰ ἄνευ τυφλῶν ἀψίδων. Τοὐναντίον τὸ ὀπίσθιον οἴκημα ἔχει τὴν μεγάλην αὐτοῦ

[1] Οὐχὶ μονώροφον ὡς λέγει ὁ Gerland ἔ. ἀ. σ. 17.

αἴθουσαν (Δ) ὑπόθολον καὶ φέρει εἰς τὸν ὄροφον παράθυρα παριβαλλόμενα ὑπὸ τυφλῶν ἁψίδων (εἰκ. 91). Μεταξὺ δὲ τῶν δύο σπιτιῶν ὑπάρχει κοινόχρηστον διαβατικόν, ὅπερ διασχίζει τὸ ἀρχοντικὸν κατὰ μῆκος.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ἐκ τοῦ πλησίον τὸ ἐμπρόσθιον οἴκημα. Τὸ κύριον αὐτοῦ σῶμα ἐξωτερικῶς μὲν παρουσιάζει ἕνα βαρὺν ἀδιάρθρωτον ὄγκον διατρυπώμενον μόνον ἀπὸ τὰ φωτιστικὰ παράθυρα, ἐσωτερικῶς δὲ διαιρεῖται διὰ ξυλίνων

Εἰκ. 88. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς αἰθούσης Α τοῦ ἀρχοντικοῦ.

πάτων εἰς τρία καθ᾽ ὕψος μέρη (εἰκ. 88). Ἐκ τούτων τὸ ἰσόγειον εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, ἐφωτίζετο ὅμως μόνον ἀπὸ ὀλίγας τοξικὰς θυρίδας ἤτοι δύο κατὰ τὴν πρόσοψιν καὶ ἀνὰ μίαν κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν. Ἡ τελευταία ὅμως αὕτη ἐκλείσθη, ὅταν κατεσκευάσθη ἀργότερον τὸ διαβατικόν. Τὸ ἰσόγειον φέρει πρὸς τὴν στενὴν (2.00 μ.), ἀνωφερῆ ὁδὸν μίαν καὶ μόνην θύραν.

Ὁ ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ ἰσογείου ὄροφος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήρχοντο δι᾽ ἐσωτερικῆς ξυλόσκαλας, εἶχεν ὕψος μόλις 1.80, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἀποστάσεως τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων ὀπῶν τῶν δοκῶν τῶν πατωμάτων (εἰκ. 88). Ἀπετέλει λοιπὸν ἕνα *μεσόπατον*. Ὡς δὲ τὸ ἰσόγειον οὕτω καὶ ὁ μεσόπατος ἐφωτίζετο μόνον διὰ τοξικῶν, ὧν τρεῖς ἀνοίγονται ἐπὶ τῆς προσόψεως καὶ μία κατὰ τὴν στενὴν βόρειον πλευρὰν (εἰκ. 88). Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὸ ἰσόγειον ὁ μεσόπατος ἦτο ἐφωδιασμένος καὶ μὲ τρία τοιχαρμάρια τοξωτά, ἀνοιγόμενα ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῆς προσόψεως. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἠδύνατο ἴσως νὰ εἶναι κατοικήσιμος· χρησιμοποιούμενος πιθανῶς ἵνα κοιμᾶται ἐν αὐτῷ ἡ οἰκογένεια κατὰ τὸν χειμῶνα.

Τέλος ὁ ἄνω ὄροφος, ὁ καθ᾽ αὐτὸ τρίκλινος, ἔφερε κατὰ μὲν τὴν πρόσοψιν τέσσαρα μετὰ πωρίνων πλαισίων καὶ ἐλαφρῶς τεθλασμένων τοξωτῶν ὑπερθύ-

ρων παράθυρα, τοῦ τύπου ὃν ἤδη περιεγράψαμεν ἐν σελ. 68. Ἓν ὅμοιον παράθυρον ἠνοίγετο καὶ κατὰ τὴν βόρειον πλευράν. Ἐκ τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως τὸ παρὰ τὸν πύργον ἐφράχθη ἀργότερον μετατραπὲν εἰς ἑστίαν (εἰκ. 85), ἧς ἐστερεῖτο ὁ τρίκλινος οὗτος. Μεταξὺ τῶν παραθύρων ἠνοίγοντο τοιχαρμάρια δίπατα, ὧν τὸ μὲν τελευταῖον πρὸς βορρᾶν μετεβλήθη ἀργότερον εἰς νεροχύτην (εἰκ. 88), τὸ δὲ πρὸς τὸν πύργον, διατρυπηθέν, ἀπετέλεσε μικρὸν παράθυρον, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς ἑστίαν μεταβληθέντος μεγάλου γειτονικοῦ του (εἰκ. 88).

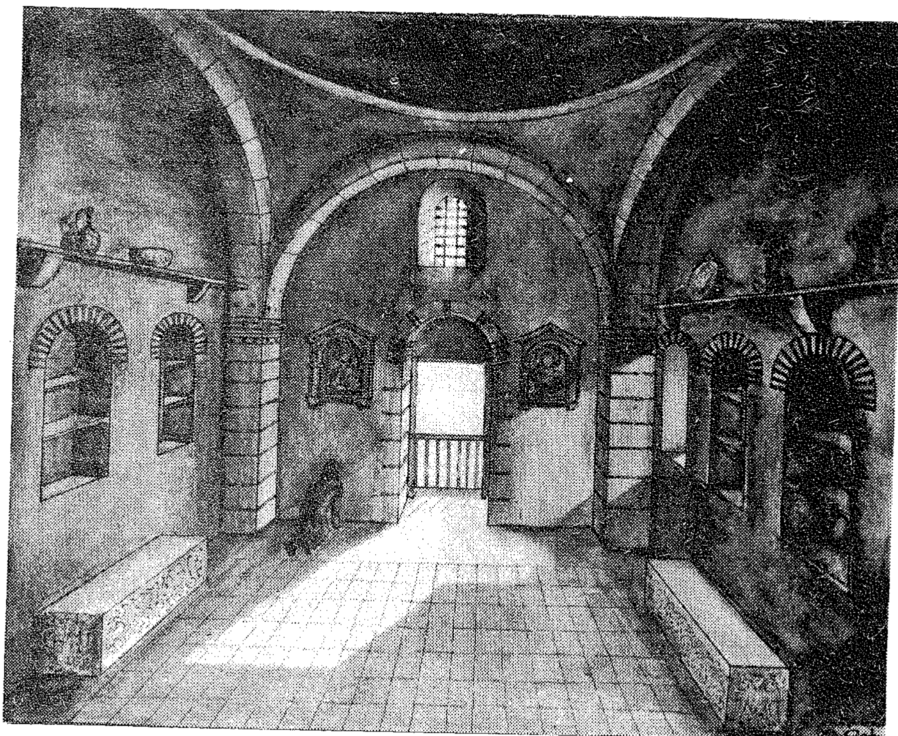
Ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ τρικλίνου οὐδὲν ἀπολύτως ἴχνος διατηρεῖται ὅπερ νὰ δικαιολογῇ τὴν ποτὲ ὕπαρξιν κτιστῶν χωρισμάτων. Ὁλόκληρος λοιπὸν ὁ στενοεπιμήκης χῶρος τῆς αἰθούσης (17.80×4.10) ἦτο ἀδιαίρετος, θὰ ἐκαλύπτετο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ ξυλίνης ὁριζοντίας ὀροφῆς ὑπεράνω τῆς ὁποίας ὑψοῦτο ἡ δικλινὴς κεραμωτὴ στέγη, ὡς μαρτυρεῖ ὁ πρὸς δυσμὰς τριγωνικὸς τοῖχος. Πρὸς πρόληψιν δὲ μάλιστα διαρροῆς τῶν ἐπὶ τῆς στέγης αὐτῆς καταρρεόντων ἀπὸ τοῦ συνεχομένου πύργου ὑδάτων κατεσκευάσθη, ὀλίγον ὑπεράνω τῆς στάθμης τοῦ κορυφαίου ξύλου, προστατευτικόν τι ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν γεισίδιον ἔχον ἐλαφρὰν πρὸς τὸν δρόμον κλίσιν. Σήμερον ἡ μὲν ξυλίνη στέγη δὲν ὑφίσταται βεβαίως, σώζεται ὅμως τὸ ῥηθὲν γεισίδιον, ὅπερ δύναται ν᾽ ἀπατήσῃ τὸν προσβλέποντα, ὅστις δυνατὸν νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸ ὡς λείψανον ὁριζοντίου δώματος. (εἰκ. 87) Ἀλλ᾽ ὡς ἤδη εἴπομεν, δώματα αἱ παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ ὑδροχαροῦς Ταϋγέτου οἰκίαι τοῦ Μυστρᾶ δὲν ἔφερον.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ πύργου. Οὗτος ἔχει σχῆμα τετράγωνον ἀποτελεῖται δ᾽ ἐξ ἑνὸς ἰσογείου καὶ ἑνὸς ὀρόφου, ἀμφοτέρων καλυπτομένων δι᾽ ἀσπίδων ἤτοι σφαιρικῶν τμημάτων (calottes) φερομένων τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων πωρίνων τόξων ἐπὶ ἰσαρίθμων ποδαρικῶν (εἰκ. 88 καὶ 89).

Τὸ ἰσόγειον τοῦ πύργου ἦτο ὑψηλόν, ἐφωτίζετο δὲ μόνον ὑφ᾽ ἑνὸς ὑψηλὰ τοποθετημένου μικροῦ παραθύρου βλέποντος πρὸς τὸν δρόμον, ἐν ᾧ δι᾽ ἄλλου μεγαλυτέρου τοξωτοῦ ἀνοίγματος συνεκοινώνει πρὸς τὸν μεσόπατον τοῦ κυρίου σώματος τῇ βοηθείᾳ κινητῆς ξυλίνης κλίμακος· φαίνεται διὰ τοῦτο ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη. Τοὐναντίον ὁ ὑπεράνω αὐτοῦ ὄροφος ἦτο κατοικήσιμος. Τὸ δάπεδόν του ὅμως εὑρίσκετο κατὰ 1 περίπου μέτρον ὑψηλότερον τοῦ πατώματος τοῦ τρικλίνου· συνάγω τούτου ἕνεκα ὅτι οἱ δύο χῶροι ἐπεκοινώνουν διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ πύργου ἀνοιγομένης τοξωτῆς θύρας τῇ βοηθείᾳ ξυλίνης κλίμακος (εἰκ. 86). Τρεῖς ἄλλας ὁμοίας θύρας μὲ ἱμαντώματα[1] ἔφερεν ὁ πύργος ἀνὰ μίαν ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν ὑπολοίπων αὐτοῦ πλευρῶν. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὴν ὁδὸν βλέπουσα ἔφερεν εἰς κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), ἡ δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἕτερον ἡλιακόν, δωματηρὸν ὅμως αὐτόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει ἀλλὰ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται αἱ γεννήσεις τῆς καταπεσούσης καμάρας, ἥτις τὸν ὑπεβάσταζε· (εἰκ. 90) τέλος ἡ πρὸς νότον θύρα ἐπετέλει τὴν μεταξὺ τοῦ πύργου Β καὶ τοῦ γειτονικοῦ διαμερίσματος Γ συγκοινωνίαν.

[1] Ὅρα περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως τὰ ἐν σελ. 69 εἰρημένα.

Παράθυρα ὁ ὄροφος τοῦ πύργου ἔφερε μόνον δύο· ἓν ἐπὶ τῆς κυρίας προσόψεως, ὑψηλὰ τοποθετημένον (εἰκ. 88), καὶ ἓν στενὸν κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν ὅπερ ἴσως θὰ ἠνοίχθη καὶ ἀργότερον. Ἑκατέρωθεν τῆς πρὸς τὸν ἡλιακὸν θύρας ὑπῆρχεν ἀνὰ ἓν κτιστὸν προσκυνητάριον (εἰκ. 89) σχηματιζό-

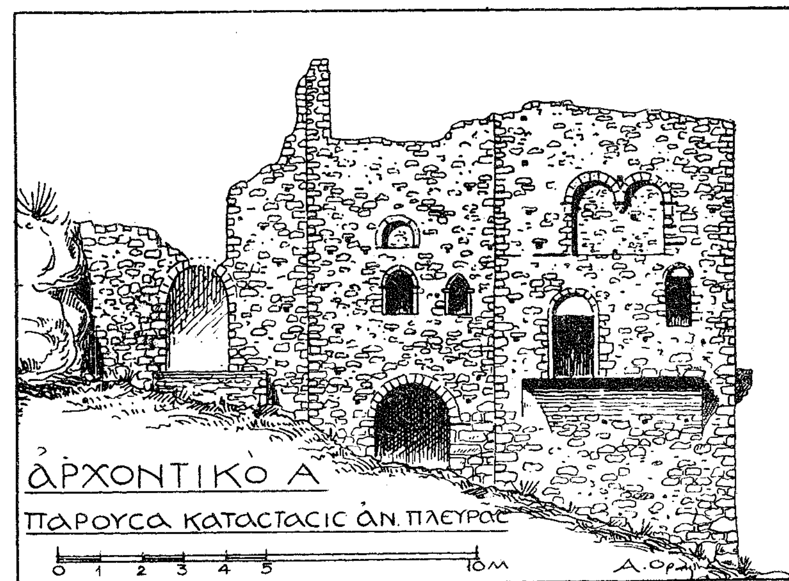

Εἰκ. 89. Ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

μενον διὰ δύο κιονίσκων ἀνεχόντων ἡμικυκλικὸν τόξον πλαισιούμενον ὑπὸ ἀετώματος (εἰκ. 60). Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν, θὰ ἐχρησίμευον ὡς πλαίσια λατρευτικῶν εἰκόνων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ εἶναι κατεσκευασμένα ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου. Ἐπὶ δὲ τῶν δύο συνεχομένων τοίχων ἔφερεν ὁ πύργος ἀρμάρια τοξωτὰ τρίπατα (εἰκ. 89) ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑπῆρχε ράφι, οὗτινος σώζονται ἀκόμη οἱ παραβολικῆς μορφῆς μαρμάρινοι κιλλίβαντες (εἰκ. 89). Τέλος ἐντὸς τοῦ ἀπέναντι πρὸς τὰ προσκυνητάρια τοίχου ὑπῆρχε κρυπτή, στενὴ καὶ ἀπότομος κτιστὴ κλῖμαξ (εἰκ. 52), δι᾽ ἧς ἀνήρχοντο εἰς τὸ δῶμα τοῦ πύργου, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν εἴτε ὡς σκοπιὰ εἴτε ὡς ὑπνωτήριον κατὰ τὰς θερμὰς θερινὰς νύκτας.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ κυρίου σώματος ὁ πύργος τοῦ ἀρχοντικοῦ παρεῖχε μίαν πολὺ ἐπιμελημένην ἀρχιτεκτονικὴν ἐμφάνισιν, ἥτις

ὑπερέχει πάσης ἄλλης προσόψεως ἀστικοῦ κτηρίου τοῦ Μυστρᾶ· διότι οὐ μόνον εἶναι κτισμένη κατ᾽ ἰσόδομον περίπου σύστημα (εἰκ. 75) ἀλλὰ καὶ ζωογονεῖται ἀπὸ τὸν παλμὸν μιᾶς τυφλῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν, ἁρμονικώτατα δὲ πλαισιούσης, μετὰ τοῦ κάτωθεν ὁριζοντίου ἐπὶ τοξυλλίων ἐξώστου, τὸ συγκρότημα τοῦ παραθύρου, τῆς θύρας καὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς διακοσμητικῶν κογχῶν.

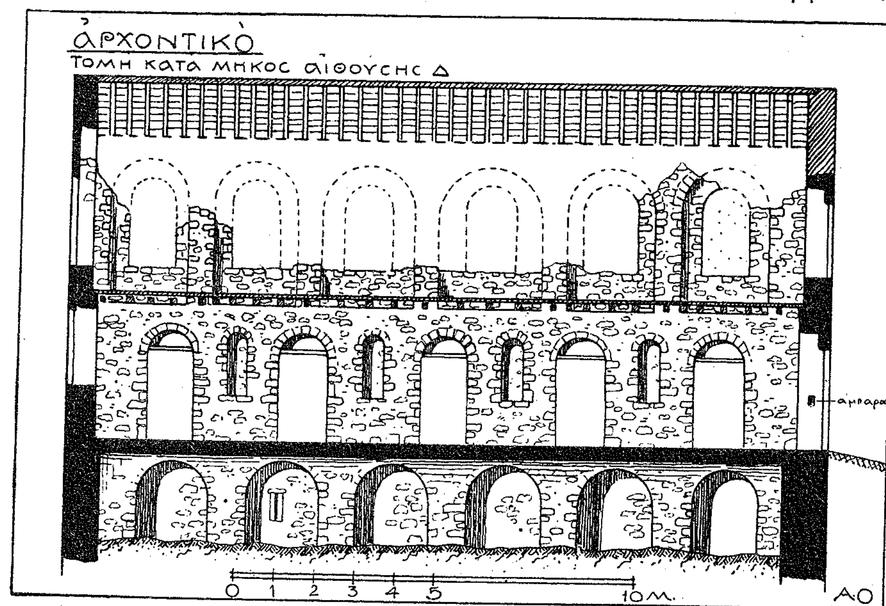

Εἰκ. 90. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀρχοντικοῦ Α.

Ὀλιγώτερον πλαστικὴ τῆς ἐμπροσθίας εἶναι ἡ πλαγία πρόσοψις τοῦ πύργου, ἥτις, ἀντὶ μιᾶς μεγάλης τυφλῆς ἁψῖδος, φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος μίαν δίλοβον στηριζομένην εἰς τὸ μέσον ἐπὶ πωρίνου ὑφαψιδίου, ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζεται κεφαλὴ ἐξωτικοῦ ζῴου (εἰκ. 90). Πρέπει δ᾽ ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι τόσον τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων τοῦ πύργου ὅσον καὶ τὰ τόξα τῶν τυφλῶν αὐτοῦ ἁψίδων εἶναι πάντα ἡμικυκλικὰ ἤτοι διαφέρουσι τῶν τοξωτῶν ὑπερθύρων τῶν παραθύρων τοῦ κυρίου σώματος τοῦ κτηρίου, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, εἶναι τόξα ἐλαφρῶς τεθλασμένα (εἰκ. 75). Φέρεταί τις τούτου ἕνεκα πρὸς τὴν βάσιμον ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ πύργος δὲν κατεσκευάσθη συγχρόνως πρὸς τὸ σῶμα ἀλλ᾽ ὅτι θὰ εἶναι πιθανῶς κατά τι προγενέστερος ἐκείνου. Ἐντεῦθεν δ᾽ ἐξηγεῖται καὶ ἡ διαφορὰ στάθμης, ἣν παρουσιάζει τὸ δάπεδον τοῦ ὀρόφου τοῦ πύργου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ξύλινον πάτωμα τοῦ γειτονικοῦ τρικλίνου.

Τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸν πύργον Β τετράγωνον περίπου διαμέρισμα Γ (εἰκ. 86), ἐκτισμένον ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ διαβατικοῦ, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τοῦ ἐμπροσθίου καὶ τοῦ ὀπισθίου οἰκήματος·

διότι ἐπεκοινώνει πρὸς ἀμφότερα διὰ τοξωτῶν θυρῶν ἀκόμη δὲ διὰ τρίτης καὶ πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ. Ἐκ τῶν θυρῶν τούτων σήμερον αἱ πρὸς τὸ Δ καὶ Ζ εἶναι ἐντειχισμέναι, ἡ δὲ τοιχοποιία τῆς ἐντειχίσεως τῆς πρὸς τὸ Δ θύρας φαίνεται πολὺ παλαιά. Ἐπειδὴ δὲ τὸ διαμέρισμα Γ χρησιμοποιεῖ ὡς νότιόν του τοίχωμα τὸν τοῖχον τοῦ Δ, συμπεραίνω ὅτι θὰ κατεσκευάσθη μετὰ τὸ

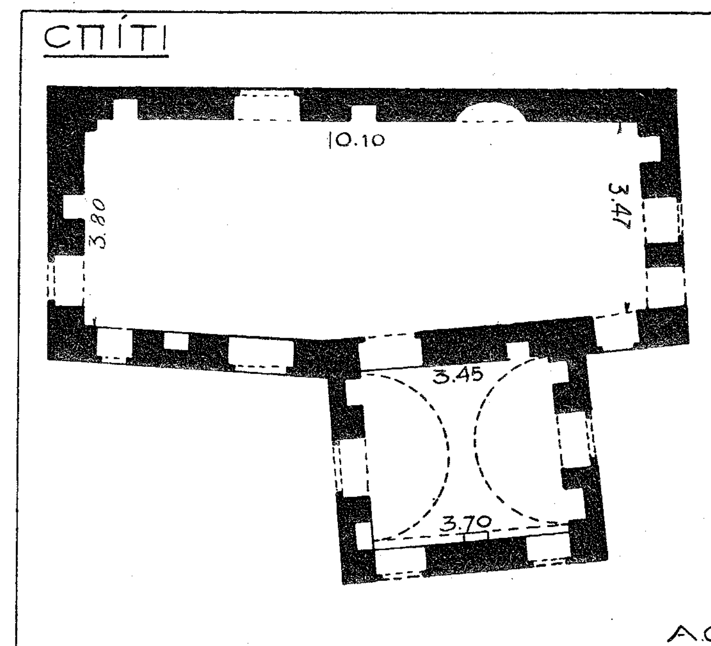
Εἰκ. 91. Κατὰ μῆκος τομὴ τῆς πτέρυγος Δ.

ὀπίσθιον οἴκημα, ὅπερ πιθανῶς ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία στενοῦ τινος συγγενοῦς (γαμβροῦ) τοῦ ἐν τῷ ἐμπροσθίῳ οἰκοῦντος.

Τὸ διαμέρισμα Γ ἐκαλύπτετο καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ ὁ πύργος Β ἤτοι διὰ κτιστῆς ἀσπίδος φερομένης ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν. (Εἰκ. 86) Ἐφωτίζετο δὲ διὰ δύο μικρῶν παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ παράθυρα ταῦτα εἶχον πώρινα πλαίσια καὶ τοξωτὰ ὑπέρθυρα μὲ τεθλασμένα τόξα. Ὑπεράνω τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν σώζεται ἡμικυκλικὴ κόγχη, ὁμοία τῆς ὁποίας εὕρηται καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου. Ἡ τελευταία δ᾽ αὕτη φέρει ἐν τῷ τυμπάνῳ της ἐζωγραφημένα πολύχρωμα ὁμόκεντρα κοσμήματα, πιθανῶς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰκ. 87).

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὀπισθίου οἰκήματος, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ κυρίου σώματος Δ καὶ τοῦ προσηρτημένου διαμερίσματος Ε. Τὸ Δ ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου μήκους 17.40 καὶ πλάτους 5.00 μ. Τὸ ὑπόγειόν του, ὑγρὸν καὶ σκοτεινόν, ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικοῦ θόλου φερομένου ὑπὸ τόξων (εἰκ. 91) ἐφωτίζετο δὲ ὑπὸ ἑνὸς καὶ μόνου

παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν καὶ μιᾶς τοξικῆς βλεπούσης πρὸς τὸ διαβατικὸν (εἰκ. 91)· θὰ ἐχρησίμευε λοιπὸν ὡς ἀποθήκη. Ὁ ὑπεράνω ὅμως αὐτοῦ ἰσόγειος περίπου ὄροφος θὰ κατῳκεῖτο, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ πολλὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια (εἰκ. 91), ἡ μεγάλη ἑστία καὶ αἱ πολυάριθμοι θύραι ἐπικοινωνίας πρός τε τὴν αὐλὴν καὶ τοὺς ἑκατέρωθεν

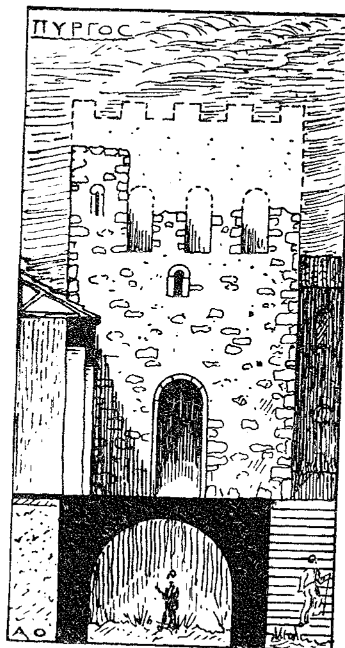

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ σπιτιοῦ Β.

δρόμους. Ἐκ τούτων ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον, πρὸς ἣν ἦγε κτιστὴ κεκλιμένη ἀναβάθρα βαίνουσα ἐπὶ θόλου. Ἡ θύρα δ᾽ αὕτη φέρει κατὰ τοὺς σταθμοὺς αὐτῆς τὰς διὰ τὸ ρωμανήσιον (ἀμπάραν) προωρισμένας ὀπὰς (εἰκ. 91). Τὸ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἰσογείου προσκεκολλημένον διαμέρισμα Ε ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανώτατα ὡς μαγειρεῖον· διότι φέρει ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς νεροχύτην. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ δωματίου τούτου ὑπάρχει τὸ ἀποχωρητήριον, οὗτινος λεπτομέρειαν παρέχει ἡ εἰκὼν 66. Τὸ μαγειρεῖον συνεκοινώνει πρὸς τὴν αὐλὴν Ζ διὰ θύρας, ἔφερε δὲ εἰς τοὺς τοίχους του καὶ ἀρμάρια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος τοῦ Δ ἀποτελῶν ξυλόπατον τρίκλινον ἦτο ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ ἔφερε κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς παράθυρα, ὧν τὰ πρὸς βορρᾶν, ὡς εὑρισκόμενα εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῆς στέγης τοῦ τρικλίνου Α, (εἰκ. 87) θὰ εἶχον ἐλευθέραν τὴν πρὸς τὴν πεδιάδα θέαν. Ἡ στέγη τοῦ τρικλίνου τούτου ἦτο ξυλίνη δικλινής.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἀρχοντικοῦ Α σημειοῦμεν, ὅτι ὁ μὲν πύργος Β θὰ κατεσκευάσθη πιθανῶς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13ου αἰῶνος, τὸ δὲ διαμέρισμα Α περὶ τὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ τέλος τὸ Δ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος.

Εἰκ. 93. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ πύργου τοῦ σπιτιοῦ Β.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Β

Εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ ἀρχοντικοῦ Α εὑρίσκεται, ἀρκετὰ ἠρειπωμένον, τὸ σπίτι Β, ὅπερ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα δρομικὸν σῶμα καὶ ἕνα καθέτως πρὸς αὐτὸ προβάλλοντα πύργον (εἰκ. 92). Τὸ σπίτι Β ἦτο ὑπόθολον, φέρον εἰς τὸν ὄροφον τὸν κάπως ἀκανονίστου ὀρθογωνικοῦ σχήματος τρίκλινον, στεγαζόμενον διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ὁ πύργος τοὐναντίον (εἰκ. 93) ἦτο δίπατος εἶχε δὲ τὰς ὀροφάς του θολωτὰς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία ἅμα καὶ ὡς ἀμυντήριον. Τοῦτο τοὐλάχιστον πιστοποιοῦσι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων του ἀρμάρια καὶ τὰ παράθυρα ἀφ' ἑτέρου ὅμως καὶ αἱ εἰς διάφορα ὕψη τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς ἀνοιγόμεναι τοξικαὶ θυρίδες, αἵτινες, εὑρισκόμεναι παραπλεύρως τῶν παραθύρων, δὲν θὰ εἶχον βεβαίως φωτιστικὸν σκοπὸν (εἰκ. 93).

Ἡ μεταξὺ τοῦ τρικλίνου καὶ τοῦ πύργου γωνιώδης ἐπιφάνεια ἀπετέλει ἕνα δωματηρόν, ἀσκεπῆ ἡλιακόν, ὅστις σήμερον ἔχει καταπέσει μετὰ τῆς ὑποβασταζούσης αὐτὸν καμάρας. Ὁ ἡλιακὸς οὗτος προεξετείνετο πρὸς βορρᾶν καὶ ὀλίγον ἔξω τοῦ πύργου, θὰ ἐστηρίζετο δ' ἐπὶ τοξυλλίων, ὡς συνάγομεν ἐκ τῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν σῳζομένων κιλλιβάντων. Μικρὰ τεμάχια μαρμαρίνων πλακῶν διατηρηθέντα κατὰ τὴν βάσιν τοῦ πύργου μαρτυροῦσιν ὅτι ὁ ἡλιακὸς ἦτο μαρμαρόστρωτος. Ἀπετέλει δ' οὗτος τὸ προαύλιον τῆς οἰκίας· διότι συνεκοινώνει διὰ τοξωτῶν θυρῶν πρός τε τὸν τρίκλινον καὶ τὸν πύργον. Ἡ εἰς αὐτὸν ἄνοδος θὰ ἐγίνετο διὰ κλίμακος κατεσκευασμένης κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, παραπλεύρως τῆς βασταζούσης τὸν ἡλιακὸν καμάρας (εἰκ. 93). Ἡ οἰκία Β θὰ κατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Γ

Εἰς τὸ μέρος ὅπου ἡ κάτωθεν τῆς Ἁγ. Σοφίας κλιτὺς συναντᾷ τὸ πλάτωμα τῶν παλατίων, ἤτοι ὀλίγα μέτρα νοτιοδυτικῶς τῆς πτέρυγος τῶν

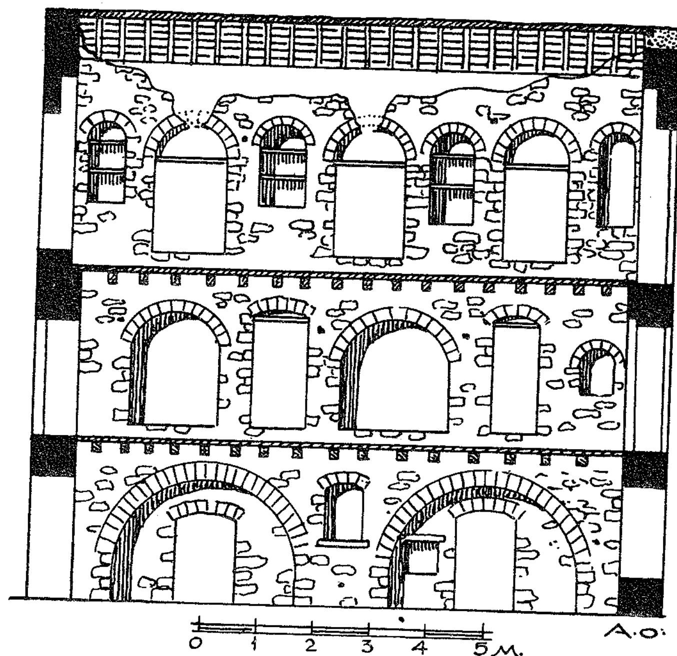
Εἰκ. 94. Σπίτι Γ. Ἄποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Παλαιολόγων, ὀρθοῦται, εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν, τὸ σπίτι Γ (εἰκ. 94). Σχήματος ἀκριβῶς ὀρθογωνίου, διαιρεῖται τὸ σπίτι αὐτὸ καθ' ὕψος εἰς τρία· εἶναι δηλονότι δίπατον· (εἰκ. 95) ὡς κείμενον δ' ἐπὶ ἐδάφους σχεδὸν ὁριζοντίου, δὲν εἶχε μόνον τοὺς δύο ξυλοπάτους αὐτοῦ ὀρόφους κατοικησίμους ἀλλὰ καὶ τὸ ἰσόγειον αὐτοῦ. Διδακτικὴ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς του διὰ τοξωτῶν σκελετῶν εἶναι ἡ παρατιθεμένη κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ κτηρίου (εἰκ. 95), ἐν τῇ ὁποίᾳ διακρίνει τις τὸ τοξωτὸν σύστημα κατὰ διάφορον τρόπον εἰς ἕκαστον ὄροφον ἐφηρμοσμένον.

Τὸ ἰσόγειον ἔχει κυρίως μόνον θύρας, φέρει ὅμως καὶ τοιχαρμάρια. Ὁ μεσόροφος εἶναι ἐνταῦθα ἀρκούντως ὑψηλός, φέρει δὲ παράθυρα ὀλίγα καὶ μικρά, ἀλλὰ μεγάλα τοιχαρμάρια. Τοὐναντίον ὁ ἄνω ὄροφος φέρει μὲν μεγάλα καὶ πολλὰ παράθυρα, ἔχει ὅμως μικρότερα ἀρμάρια (εἰκ. 95). Μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν ὀρόφων οὐδεμία ὑφίσταται ἀντιστοιχία ἀξόνων· ὑπάρχει ὅμως τουλάχιστον ὁμοιότης εἰς τὸ σχέδιον· διότι καὶ τὰ τοῦ μεσορόφου καὶ τὰ τοῦ

ἄνω ὀρόφου ἔφερον ὑπέρθυρα σχήματος χαμηλωμένου τόξου, τὰ πώρινα ὅμως πλαίσια τῶν ἄνω ἔχουσιν ἀφαιρεθῆ ὑπὸ τῶν κτιστῶν τῆς νέας Σπάρτης (εἰκ. 94).

Ἐκ τῶν ὀκτὼ ἀνοιγμάτων τοῦ ἄνω ὀρόφου τὸ μὲν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς

Εἰκ. 95. Σπίτι Γ. Τομὴ κατακόρυφος.

πλευρᾶς εἶχε πρὸ αὐτοῦ μικρὸν κρεμαστὸν ἐξώστην (ἡλιακόν), οὗτινος σώζεται λείψανον ἑνὸς κιλλίβαντος καὶ αἱ ὀπαὶ πακτώσεως τῶν ὑπολοίπων (εἰκ. 94), τὰ δὲ δύο ἀνατολικὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἔφερον πρὸς συνεχῆ ἡλιακὸν στηριζόμενον, τῇ μεσολαβήσει κρεμαστῶν τόξων, ἐπὶ ποδαρικῶν διηκόντων μέχρι τοῦ ἐδάφους, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 96 καὶ ἡ σχετικὴ προοπτικὴ ἀναπαράστασις (εἰκ. 76). Τέλος τὸ τρίτον πρὸς δυσμὰς ἄνοιγμα τῆς νοτίας πλευρᾶς ἤνοιγε πρὸς δωματηρὸν ἡλιακὸν ἐκτισμένον ὑπεράνω θολωτοῦ δρόμου (διαβατικοῦ). Ἡ πρὸς τὸν ἄνω ὄροφον ἄγουσα κλῖμαξ θὰ εὑρίσκετο παραπλεύρως τοῦ διαβατικοῦ πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 76). Τοὐναντίον ἡ εἰς τὸν α΄ ὄροφον ὁδηγοῦσα κλῖμαξ ἦτο ἐσωτερική, ἧς τὸ μὲν κάτω λίθινον ἥμισυ διετηρήθη ἐν τῷ ἰσογείῳ, τὸ δὲ ἄνω θὰ ἦτο ξύλινον. Ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων παρατηρῶ, ὅτι ἐν ᾧ πᾶσαι αἱ πλευραὶ τοῦ κτηρίου ἔμειναν ἀδιάρθρωτοι μόνον ἡ νοτία διεμορφώθη μὲ τρεῖς τυφλὰς ἁψῖδας, αἵτινες ἀποτελοῦσι μεγαλοπρεπῆ πλαίσια τῶν ἐν αὐταῖς ἀνοιγομένων παραθύρων.

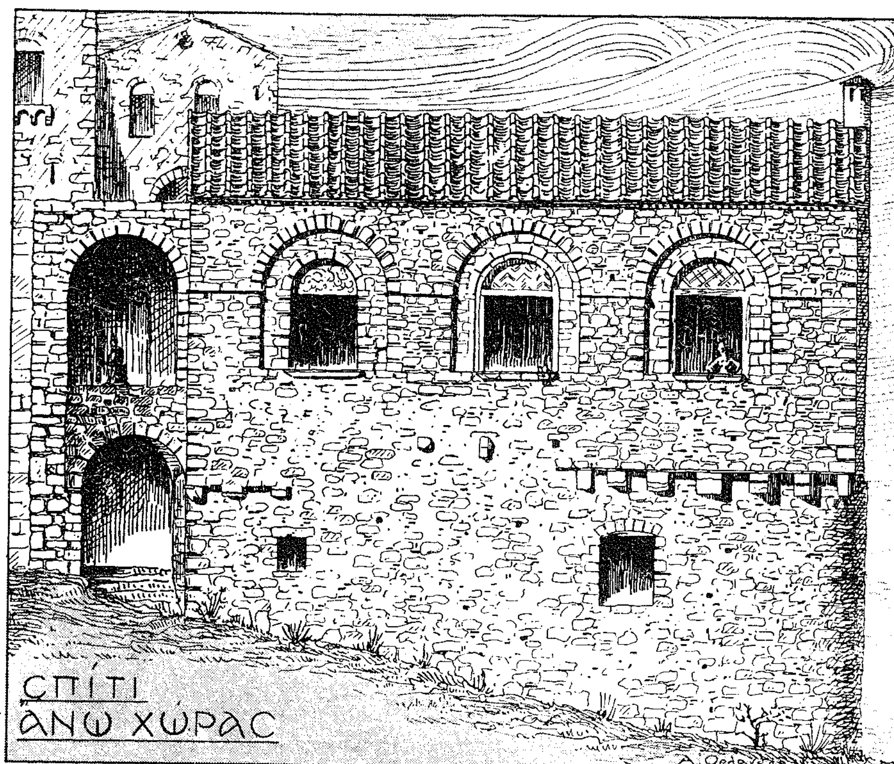
Εἰκ. 96. Σπίτι Γ. Ποδαρικὰ τοῦ τοξωτοῦ ἡλιακοῦ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Δ

Εἰς τὸ ἑλικοειδὲς στενόρυμον, ὅπερ ἀπὸ τοῦ πλατώματος τῶν παλατίων φέρει ἄνω εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, εὑρίσκετο τὸ ἀνωγοκάτωγον σπίτι Δ (εἰκ. 97). Σχήματος καὶ αὐτὸ ὀρθογωνίου, ἔχει τὴν μακρὰν πλευράν του ἐστραμμένην πρὸς τὰ παλάτια. Τὸ ἰσόγειόν του, βαρὺ καὶ ἀδιάρθρωτον, ἔχει στρογγυλευμένας τὰς γωνίας καὶ φέρει πρὸς τὸν δρόμον δύο μόνον μικρὰ ἀνοίγματα. Ὁ ὄροφός του τοὐναντίον, φέρων τρία μεγάλα ἁψιδώματα κατὰ τὴν πρὸς τὴν ὁδὸν μακρὰν πλευράν, παρουσιάζει τὴν μορφὴν μιᾶς τυφλῆς πεσσοστοιχίας, ἕκαστον ἄνοιγμα τῆς ὁποίας διατρυπᾶται ἀπὸ ἓν τοξωτὸν παράθυρον. Λεπτὴ πλινθίνη, λοξότμητος ταινία, τεθειμένη εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν ἁψίδων, χρησιμεύει ὡς ἐπίκρανον τῶν παραστάδων.

Ἕνεκα τῶν στρογγυλευμένων γωνιῶν τοῦ ἰσογείου ὁ ὄροφος κρέμαται πρὸς τὰ ἔξω κατὰ τὰς γωνίας, τὸ δὲ ἐξέχον τμῆμά του στηρίζεται ἐπὶ λιθίνων κιλλιβάντων. Εἰς τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ Δ σώζεται παράθυρον μὲ χρωματιστὴν ἀπομίμησιν πωρίνου μετὰ πλινθίνων ταινιῶν πλαισίου (εἰκ. 71, δεξιά).

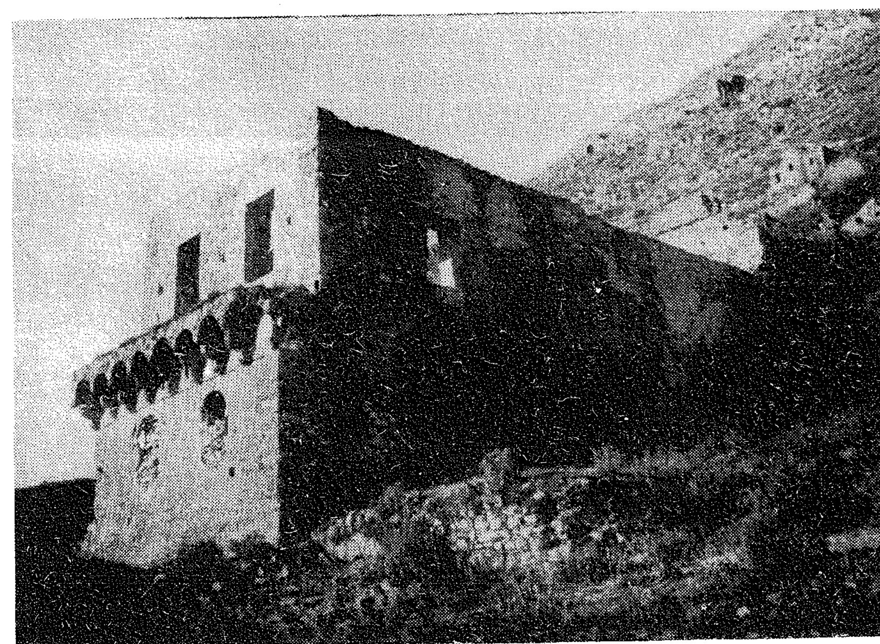
Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ξυλοπάτου τρικλίνου πλὴν τῶν ἀρμαρίων ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ τῆς στενῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρόσγειος ἑστία, ἐξέχουσα ὀρθογωνίως καὶ στηριζομένη ἐξωτερικῶς κάτωθεν ἐπὶ διδύμου τόξου (εἰκ. 77).

Εἰκ. 97. Σπίτι Δ. Πρόσοψις ἐν προβολῇ.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ "ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ„ (Θ)

Ἓν τῶν πλέον χαρακτηριστικῶν σπιτιῶν τοῦ Μυστρᾶ εἶναι τὸ σπίτι τὸ κείμενον ὀλίγον ὑπεράνω τῆς Περιβλέπτου, παρὰ τὸν λιθόστρωτον ἑλικοειδῆ δρόμον, ὅστις φέρει εἰς τὴν Παντάνασσαν (εἰκ. 98). Τὸ σπίτι αὐτὸ ὀνομάζεται σήμερον «τοῦ Φραγκοπούλου», ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ γράμματος Φ, ὅπερ σχηματίζεται διὰ μικρῶν πηλίνων ψηφίδων ἐπὶ ἑνὸς ἀγκωναρίου τῆς βορείου του πλευρᾶς, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ πρωτοστράτωρ τοῦ Κωνστ. Παλαιολόγου Ἰωάννης Φραγκόπουλος εἶχεν ἀνακαινίσει τὴν γειτονικὴν Παντάνασσαν. Τὸ σχῆμά του εἶναι ἓν λίαν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον παραλληλεπίπεδον, ὅπερ εἶναι τοποθετημένον κατὰ τὴν μεγίστην κλίσιν τῆς κλιτύος, οὕτως ὥστε τὸ ὀπίσθιον αὐτοῦ τμῆμα εἰσδύει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν βράχον (εἰκ. 98). Τὸ ἰσόγειόν του, ἐκτισμένον ὡς τοξωτὸς σκελετὸς μὲ γεμίσματα, καλύπτεται διὰ τριῶν συνεχῶν σταυροθολίων, ἔχει δὲ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου του πρὸς νότον παρὰ τὴν γωνίαν. Παραπλεύρως τῆς θύρας ταύτης ἀνοίγεται παράθυρον

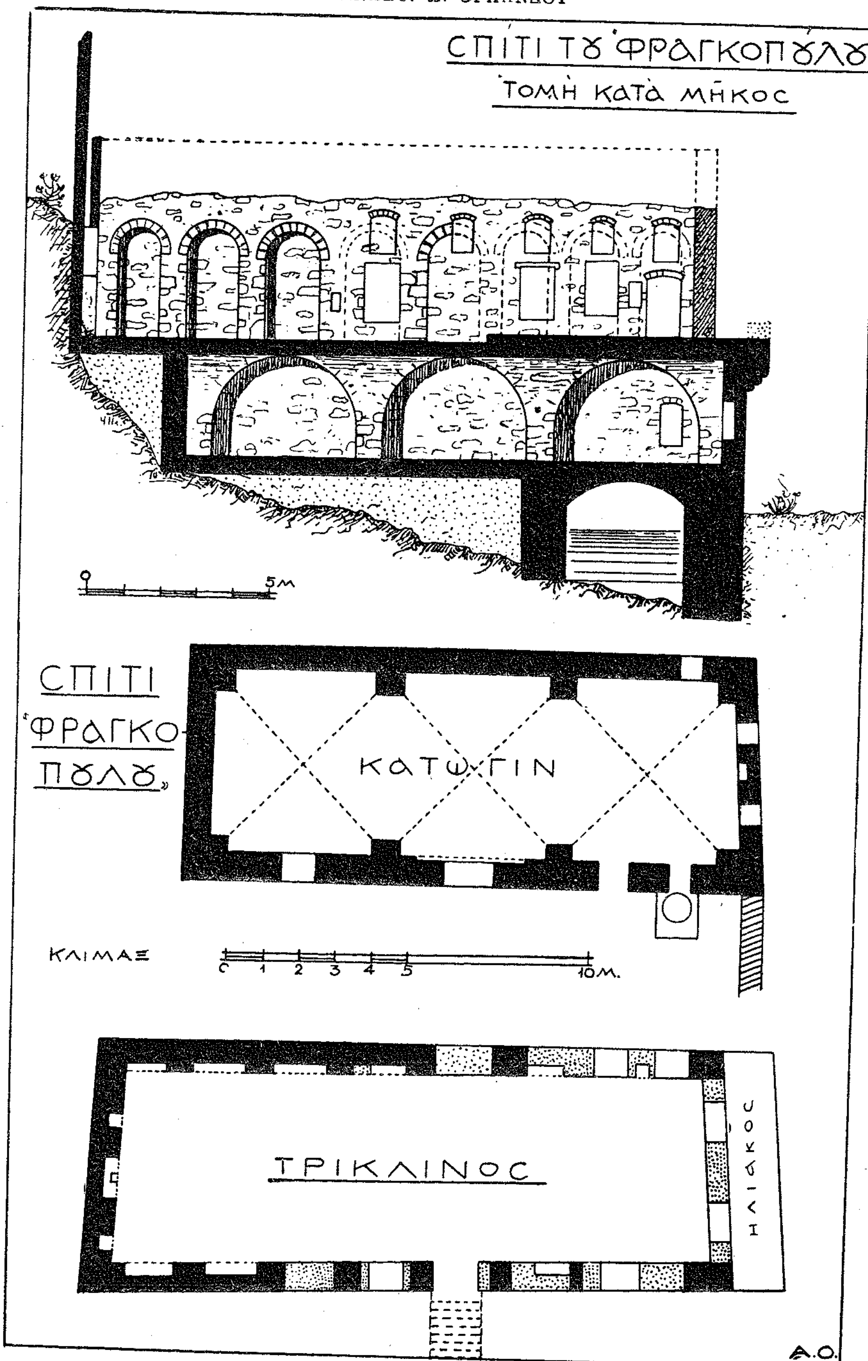

Εἰκ. 98. Τὸ σπίτι τοῦ «Φραγκοπούλου» (Θ).

κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει περιστομίς, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἤντλουν τὸ ἐν τῇ κάτωθεν τοῦ ἐμπροσθίου τμήματος τοῦ ἰσογείου δεξαμενῇ συλλεγόμενον ὄμβριον ὕδωρ (εἰκ. 99). Ὁ χῶρος τοῦ ἰσογείου ἦτο μᾶλλον σκοτεινός, φωτιζόμενος ἀρχικῶς ὑπὸ δύο μόνον μικρῶν καὶ ὑψηλὰ τοποθετημένων στρογγύλων φεγγιτῶν (εἰκ. 98), εἰς οὓς ἀργότερον προσετέθησαν δύο μεγαλύτερα παράθυρα ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς καὶ ἀνὰ ἓν κατὰ τὰς μακρὰς παρὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 98).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ ὀρόφου, ὅστις ἦτο καὶ αὐτὸς ἐκτισμένος μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, δὲν εἶχεν ὅμως τὰς στενὰς πλευράς του κατὰ κατακόρυφον προέκτασιν τῶν ἀντιστοίχων πλευρῶν τοῦ ἰσογείου ἀλλ᾽ ὀπισθοχωρημένας οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργῆται ἐμπρὸς δωματηρὸς ἡλιακός, βλέπων πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Εὐρώτα. Ὁ ἐξώστης οὗτος φέρει ἐξωτερικῶς 8 πλίνθινα τοξύλλια βαίνοντα ἐπὶ τριμερῶν λιθίνων κιλλιβάντων, ὧν τινὲς κοσμοῦνται δι᾽ ἐξωτικῶν κεφαλῶν καὶ κοσμημάτων (εἰκ. 61).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τοῦ τρικλίνου ἡ μὲν πρὸς τὸ βάθος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἑστίαν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον, αἱ δὲ μακραὶ διεμορφοῦντο ὡς σειρὰ τυφλῶν ἀψίδων μὲ γεμίσματα, εἴς τινα τῶν ὁποίων ἠνοίγοντο παράθυρα (εἰκ. 99). Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὸ ἐμπρόσθιον ἥμισυ τοῦ ὀρόφου ἐτροποποιήθη ὑψωθέντος κατά τι τοῦ δαπέδου του καὶ ἀντικατασταθέντων τῶν τόξων τοῦ σκελετοῦ διὰ σειρᾶς ὀρθογωνίων παραθύρων, ὑπεράνω

Εἰκ. 99. Κατόψεις καὶ τομὴ τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Φραγκοπούλου».

τῶν ὁποίων ἠνοίχθησαν μικροὶ ὀρθογώνιοι φεγγίται μὲ ὑπέρθυρα μορφῆς χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 99). Τέλος ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν τοῖχος τοῦ τρικλίνου ἔφερε μέγα τοξωτὸν ἄνοιγμα καὶ παρ' αὐτὸ μικρότερον παράθυρον μὲ χαμηλωμένον τοξωτὸν ὑπέρθυρον (εἰκ. 61). Ὁ τοῖχος οὗτος διετηρεῖτο μέχρι τοῦ 1907, ὡς συνάγομεν ἐκ σχετικοῦ σχεδιάσματος τοῦ Struck[1]. Κατὰ τὴν γενομένην ὅμως τὸ 1908 ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ δὲν ἐτηρήθη δυστυχῶς τὸ παλαιὸν σχέδιον, ἀλλὰ κατεσκευάσθησαν δύο νεωτερικὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα, ἅτινα φαίνονται ἐπὶ τῆς εἰκόνος 98.

Ἡ στέγη τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Φραγκοπούλου ἦτο δικλινής, τοῦ ἐσωτερικοῦ της φωτιζομένου πιθανῶς διὰ στρογγύλου φεγγίτου, οἷον βλέπομεν ὑπάρχοντα εἰσέτι εἰς τὸ γειτονικὸν σπίτι Κ. Τέλος ἡ πρὸς τὸν τρίκλινον ἄγουσα κλῖμαξ, κατεστραμμένη ὁλοσχερῶς σήμερον, θὰ ἦτο τοποθετημένη κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ κτηρίου, ἔνθα παρατηροῦνται εἰσέτι λείψανα λοξῶς τοποθετημένων τοίχων.

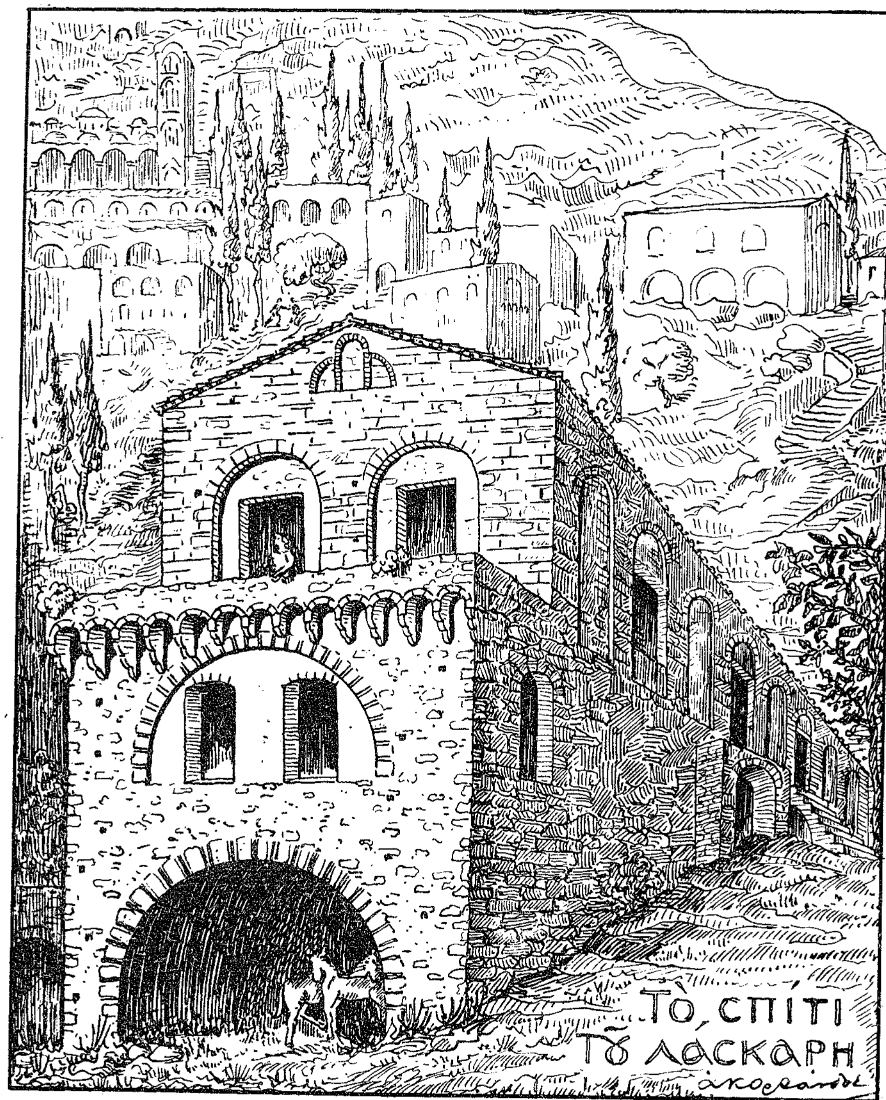
Τὸ σπίτι τοῦ Φραγκοπούλου κατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ "ΤΟΥ ΛΑΣΚΑΡΗ„ (Λ)

Ὁμοίας περίπου μορφῆς πρὸς τὸ σπίτι τοῦ Φραγκοπούλου εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Μαρμάρας, ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν Μητρόπολιν ὁδοῦ, εὑρισκόμενον σπίτι, ὅπερ ὅλως αὐθαιρέτως ἡ παράδοσις ὀνομάζει σπίτι τοῦ Λάσκαρη ἢ τῶν Λασκάρεων (εἰκ. 100). Τὸ σπίτι αὐτὸ εἶναι διώροφον, κατοικήσιμος ὅμως φαίνεται ὅτι ἦτο μόνον ὁ ἄνω αὐτοῦ ὄροφος. Τὸ ἰσόγειον, χρησιμοποιούμενον πιθανώτατα ὡς στάβλος, ἔχει μικρὸν βάθος ἀλλ' εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλόν, καλυπτόμενον ὑπὸ κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν ὡς μία ὡραία καὶ ἰσχυρὰ καμάρα, ἥτις πολὺ ἐλαφρύνει τὴν ὄψιν τοῦ κτηρίου. Μὲ ὁμοίαν καμάραν ἐμφανίζεται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ ὁ θόλος τοῦ χαμηλοῦ πρώτου ὀρόφου (εἰκ. 100, 102). Τῆς καμάρας αὐτῆς τὸ τύμπανον φράσσεται σήμερον ὑπὸ τοίχου διατρυπωμένου ἀπὸ δύο ὀρθογώνια παράθυρα μὲ χαμηλωμένα τόξα (εἰκ. 100)· ἄλλοτε ἀντὶ τοίχου ὑπῆρχεν ἐνταῦθα πιθανῶς κιγκλιδωτόν τι φράγμα, οἷον εἰκονίζει ἡ ἐν προβολῇ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως (εἰκ. 102). Πάντως ὁ πρῶτος ὄροφος, λόγῳ τοῦ μικροῦ ὕψους του καὶ τοῦ ἀσθενοῦς φωτισμοῦ του. Θὰ ἐχρησίμευε μᾶλλον ὡς ἀποθήκη. Ἡ ὀροφή του ἀποτελεῖται ἀπὸ συνεχῆ σταυροθόλια, τὸ δὲ βάθος του εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἰσογείου, τὸ βάθος δὲ τοῦτο περιλαμβάνει καὶ δύο ἀγνώστου προορισμοῦ ὀρθογώνια κτήρια (εἰκ. 101).

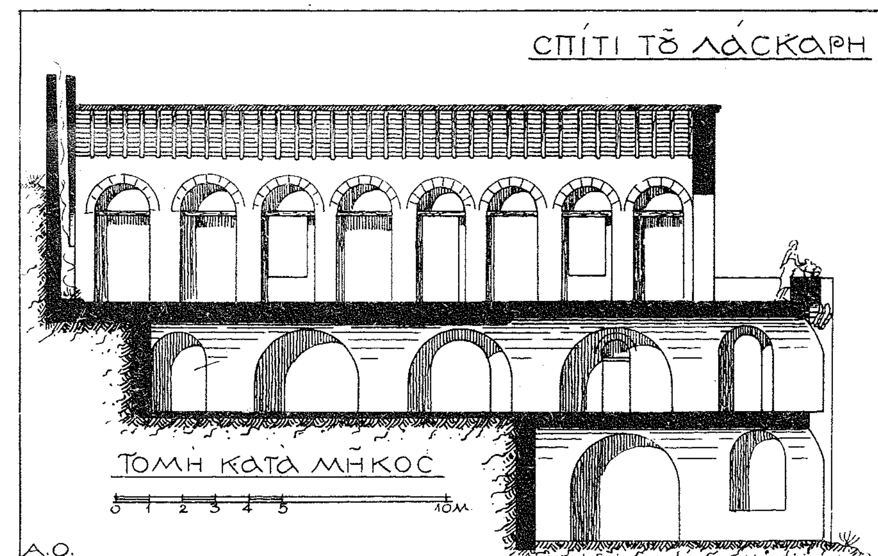
Ἔτι περισσότερον εἰσχωρεῖ εἰς τὴν ὄπισθεν κλιτὺν ὁ ἀνώτατος ὄροφος, ὅστις ἀπετέλει τὴν καθ' αὐτὸ κατοικίαν, τὸν τρίκλινον. Οὗτος ὅμως ἔχει τὸν

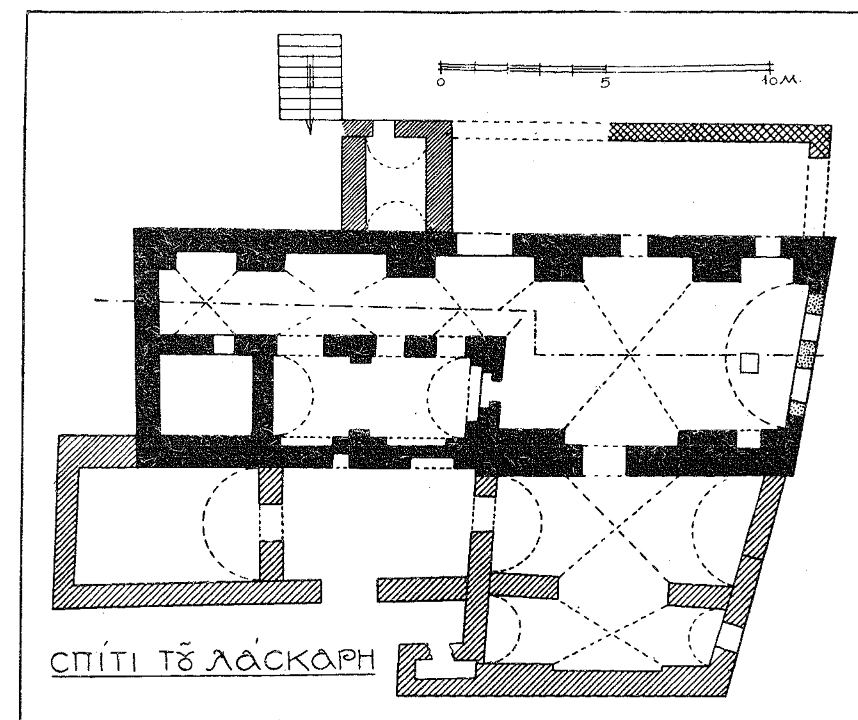
[1] Mistra σελ. 111 εἰκ. 49.

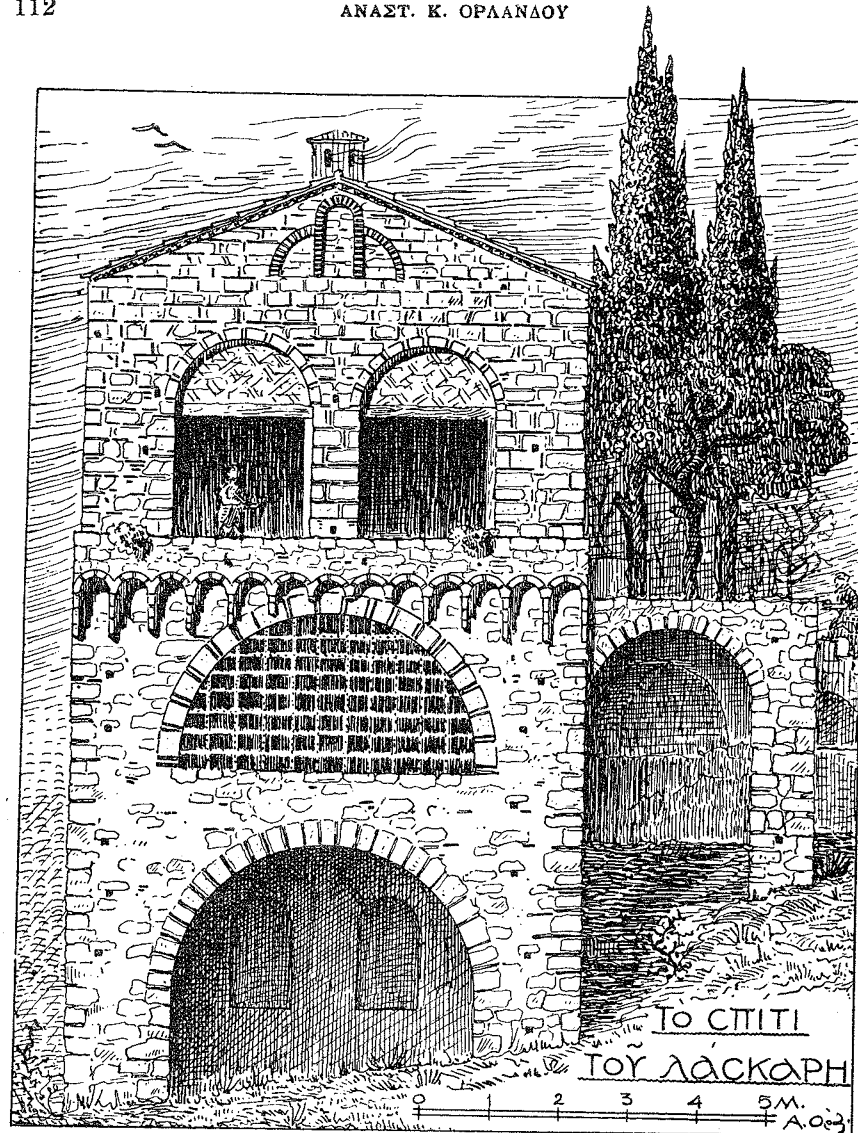
Εἰκ. 100. Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη» προοπτικὴ ἀναπαράστασις.

ἐμπρόσθιον τοῖχόν του ὀπισθοχωρημένον καὶ δὴ οὐχὶ παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως τοῦ ἰσογείου ἀλλὰ λοξῶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῆται ἐμπρὸς εἰς ἀσκεπὴς δωματηρὸς ἡλιακὸς σχήματος τραπεζίου. Ποῖος ὁ λόγος τῆς λοξῆς ταύτης τοποθετήσεως τοῦ ἄνω ὀρόφου; Πιθανῶς ἡ στροφὴ αὕτη νὰ παρουσίαζε μεγαλύτερον μέτωπον πρὸς τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης τοῦ

Εἰκ. 101. Τομὴ κατακόρυφος καὶ κάτοψις α΄ ὀρόφου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ «Λάσκαρη».

Εἰκ. 102. Τὸ σπίτι τοῦ «Λάσκαρη». Ἀναπαράστασις τῆς προσόψεως ἐν προβολῇ.

Λακωνικοῦ κόλπου ἐρχομένην αὔραν. Πάντως εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁμοίαν στροφὴν παρουσιάζει καὶ ἄλλος ἡλιακὸς γειτονικῆς οἰκίας Ν (εἰκ. 62). Ὁ ἡλιακὸς τῆς οἰκίας Λάσκαρη βαίνει, ὡς οἱ λοιποί, ἐπὶ πωρίνων τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ ὑψηλῶν λιθίνων κιλλιβάντων, ὧν τὸ ὕψος εἰς τὸ μέσον τοῦ ἐξώστου ἐλαττοῦται λόγῳ τοποθετήσεως τῆς κλειδὸς τῆς κάτωθεν καμάρας εἰς ὑψηλὴν στάθμην (εἰκ. 102).

Ὁ τρίκλινος εἶναι κατεσκευασμένος ὁμοίως πρὸς τοὺς κάτω ἤτοι μὲ τοξωτὸν σκελετὸν καὶ γεμίσματα, εἴς τινα τῶν ὁποίων θὰ ἠνοίγοντο παράθυρα, ἅτινα σήμερον εἶναι πεφραγμένα. Τὸ μῆκός του (18.40) εἶναι δυσαναλόγως μέγα πρὸς τὸ πλάτος καὶ ἴσως νὰ ἐχωρίζετο εἰς τὸ μέσον. Ἡ στέγη του ἦτο ξυλίνη. Ὁ πρὸς δυσμὰς στενὸς τοῖχος ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἑστίαν, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓν ἀρμάριον. Τοὐναντίον ὁ πρὸς τὸν ἡλιακὸν στενὸς τοῖχος διετρυπᾶτο ἀπὸ δύο μεγάλα τοξωτὰ ἀνοίγματα (εἰκ. 100). Ἡ πρόσοψις τοῦ τοίχου τούτου εἶναι ἐκτισμένη ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πωρολίθων κατ' ἰσόδομον περίπου, πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος. Ὀπαί τινες παρουσιαζόμεναι ἐπ' αὐτῆς κατὰ κανονικὰς ἀποστάσεις ἐθεωρήθησαν ὑπὸ τοῦ Gerland ὡς προερχόμεναι ἀπὸ τὴν πάκτωσιν τῶν δοκῶν ξυλίνου τοίχου περιβάλλοντος τὸν ἡλιακόν[1]. Ἀλλ' εὐκόλως βλέπει τις, ὅτι αἱ εἰρημέναι ὀπαὶ προέρχονται ἀπὸ τὰς σκαλώσεις. Ἡ εἰς τὸν τρίκλινον ἄνοδος ἐγίνετο διὰ κτιστῆς κλίμακος τοποθετημένης εἰς τὸ ὄπισθεν τμῆμα τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κτηρίου, ἔνθα, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, δὲν ἀπητοῦντο ἢ ὀλίγα μόνον σκαλία.

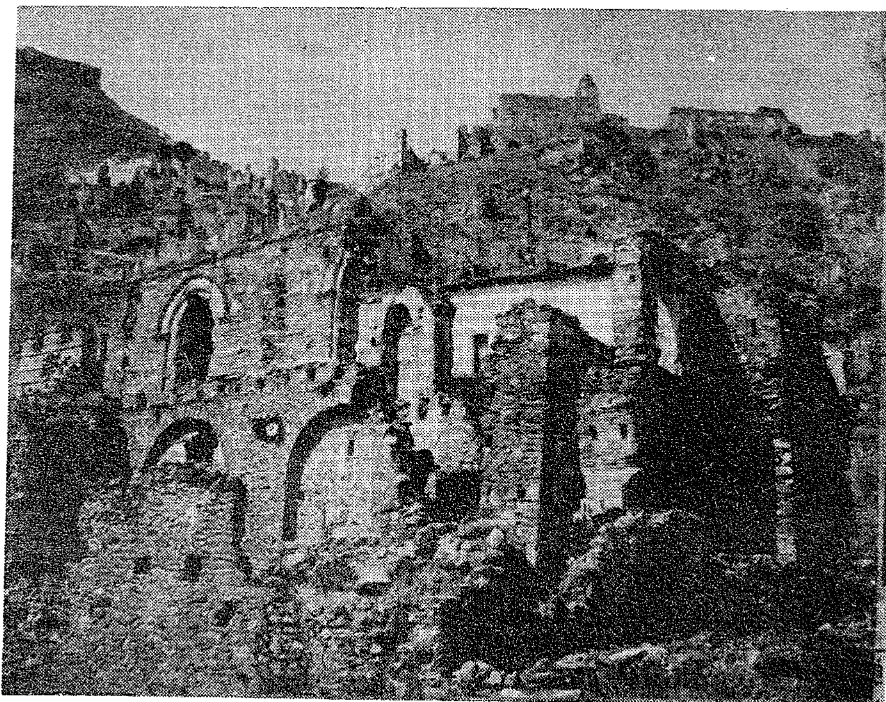
Κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Λάσκαρη προσεκολλήθη ἀργότερον ἄλλο ὀρθογώνιον σπίτι (εἰκ. 70) πιθανώτατα στενοῦ τινος συγγενοῦς. Ἔφερε δὲ καὶ τοῦτο πρὸς ἀνατολὰς ἡλιακὸν στηριζόμενον ἐπὶ κιλλιβάντων, ὧν σώζονταί τινες κατὰ χώραν.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ Ξ

Τὸ σπίτι Ξ εὑρίσκεται εἰς τὴν συνοικίαν Μητροπόλεως εἶναι δὲ μονώροφον καὶ ἐν μέρει ἠρειπωμένον (εἰκ. 103). Ἔχει καὶ αὐτὸ σχῆμα ὀρθογώνιον, ὅπερ ὅμως διευθύνεται ἀντιθέτως πρὸς τὰ δύο προηγουμένως περιγραφέντα ἤτοι μὲ τὴν μακρὰν πλευρὰν βλέπουσαν πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Τὸ ἰσόγειόν του ἐσχηματίζετο διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὰ μὲν πρὸς βορρᾶν ἔχουσι τὰ τόξα των ἐστηριγμένα ἐν ἐξοχῇ ἐπὶ παραβολομόρφων προβόλων (εἰκ. 103) τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐφράχθησαν ἀργότερον διὰ τοίχων, ἐφ' ὧν ἠνοίχθησαν παράθυρα καὶ τοξικαὶ (εἰκ. 103).

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόσοψις τοῦ ὀρόφου, ἥτις φέρει κατὰ τὸ διατηρούμενον ἀριστερὸν τμῆμά της δύο τυφλὰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας ἀσυνδέτους, ἐκτισμένας δι' ὀπτοπλίνθων, αἵτινες ἀργότερον ἐκαλύφθησαν δι' ἀλοιφῆς. Αἱ ἁψῖδες αὗται ἐχρησίμευον ὡς ἐξωτερικὰ πλαίσια παραθύρων μὲ πώρινα περιθώρια καὶ ὑπέρθυρα τοξωτά, σχήματος ἐλαφρῶς τεθλασμένου τόξου. Εἰς τὴν μεταξὺ τῶν δύο ἁψίδων ἐπιφάνειαν παρατηροῦνται τὰ ἴχνη ἡμικίονος, τοποθετημένου ἐντελῶς ἀνοργάνως, ὡς ὁ τῆς οἰκίας Ι.

[1] Der Burgwart XVI σ. 17.

Εἰκ. 103. Τὸ σπίτι Ξ. Ἄποψις ἀπ' ἀνατολῶν.

Εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου τοῦ ὀρόφου παρατηροῦνται σήμερον ἐπὶ τῆς προσόψεως τετράγωνοι ὀπαὶ πακτώσεως δοκῶν ξυλίνου πατώματος (εἰκ. 103). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἀργότερον προσεκολλήθη εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἄλλη αἴθουσα ξυλόπατος. Ὅταν δ' αὕτη κατεσκευάσθη κατηδαφίσθη καὶ ὁ ἡμικίων τῆς παλαιᾶς προσόψεως καὶ δι' αὐτὸ βλέπομεν σήμερον μόνον τὰ ἴχνη του.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 29. Εἰς τὰ περὶ τοῦ μαγικοῦ τετραγώνου Σάτωρ κλπ. γραφέντα προσθετέα καὶ ὅσα ἐσχάτως (1937) ἔγραψεν ὁ π. De Jerphanion ἐν Orientalia Christiana periodica III, 614, καθ' ἃ τὸ εἰρημένον τετράγωνον ἔχει μᾶλλον ἰουδαϊκὴν τὴν προέλευσιν.

Σελ. 49. Ἐὰν τὸ ἀκιδογράφημα *ἔτους ϛϡογ' ἤρτεν*... ἐγράφη μετὰ τὴν 1ην Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους ϛϡογ, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος 1464, ὁπότε δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται εἰς τὴν εἰς Μυστρᾶν ἔλευσιν τοῦ Σιγισμούνδου Πανδούλφου Μαλατέστα, ὅστις κατέλαβε τὴν πόλιν πλὴν τοῦ κάστρου. Πβλ. *Ces. Clementini*, Racconto istorico della fondazione di Rimino, Rimino 1616 τ. II σ. 448-451 παρὰ Κ. Σάθα, Μνημ. Ἑλλ. Ἱστορίας VI, 93.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΡΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΧΑΛΙΝΑΔΟΥ ΛΕΣΒΟΥ

Ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι τοῦδε τὰ περισσότερα καὶ πλουσιώτερα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, μαρτυροῦντα περὶ μιᾶς ἀνθήσεως τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸν 5ον καὶ 6ον μ. Χ. αἰῶνα, ἀνταξίας τῆς μεγάλης ἀκμῆς, εἰς ἣν ἔφθασε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πατρὶς τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Ἀλκαίου. Εἰς τὸν ἤδη ἀρκετὰ μακρὸν κατάλογον τῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς μεγαλονήσου[1] ἔρχεται νῦν νὰ προστεθῇ καὶ νέον μνημεῖον, ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου.

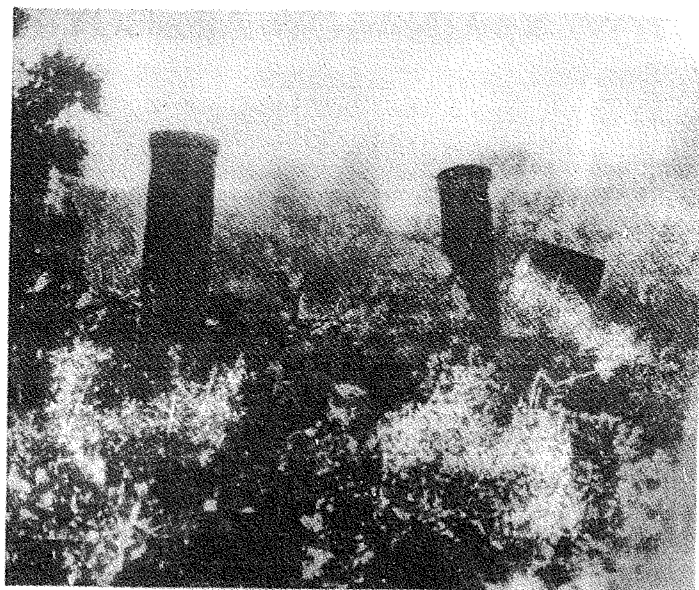
Ὁ Χαλινάδος εἶναι μία ἀκατοίκητος, ἐλαιόσπαρτος καὶ ρωμαντικὴ τοποθεσία προστατευομένη ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ μιᾶς μακρᾶς, πετρώδους ράχεως, ἀπέχουσα δὲ μίαν περίπου ὥραν πρὸς ἀνατολὰς τῆς κωμοπόλεως Ἁγ. Παρασκευῆς, ἥτις κεῖται εἰς τὴν καρδίαν τῆς νήσου, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐπισκοπῆς Μηθύμνης.

Εἰς τὸ ἔρημον τοῦτο μέρος ὑπῆρχεν ἠρειπωμένον ἐκκλησίδιον, τιμώμενον ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, περιβαλλόμενον δὲ ὑπὸ σωροῦ πετρῶν καὶ ἀγρίων θάμνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέβαλλον οἱ κορμοὶ δύο μεγάλων ἐξ ἐρυθρωποῦ λίθου κιόνων, (εἰκ. 1), μαρτυροῦντες τρανῶς, ὅτι ἐν τῇ θέσει ταύτῃ προϋπῆρξε ναὸς μέγας, ὅν, καταστραφέντα, τὶς οἶδε πῶς καὶ πότε, ἀντικατέστησε τὸ σημερινὸν πενιχρὸν ὕπαιθρον ἐκκλησίδιον. Τὴν εἰς τὸ μέρος τοῦτο προΰπαρξιν χριστιανικοῦ ναοῦ εἶχε πιστοποιήσει πρῶτος ὁ ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ἀρχιπελάγους κ. Ε. Παρασκευαΐδης, ὅστις, ὁδηγηθεὶς πρὸ τριετίας εἰς Χαλινάδον ὑπὸ εὐλαβῶν κατοίκων τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς, παρέσχεν ἔπειτα εἰς ἐντοπίαν ἐφημερίδα πληροφορίας περὶ τῶν λειψάνων τῆς τε βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ ἄλλων ἀκόμη μερῶν. Ὁδηγηθεὶς ἐκ τοῦ δημοσιεύματος τούτου, ὅπερ μοὶ ἐπέδειξε φιλοφρόνως, κατά τινα εἰς Λέσβον μετάβασίν μου, ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Κοντῆς, ἔσπευσα νὰ ἐπισκεφθῶ, μὲ τὴν πρόθυμον συνοδείαν τοῦ

[1] Βασιλικαὶ α) δημοσιευθεῖσαι: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ, Ἀφεντέλλη, Ἀργάλων (Ὀρλάνδος, Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 3, (1928) σ. 322, Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 (1929) 1-72, Εὐαγγελίδης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 13, (1930-31) 1-40 β) ἐπισημανθεῖσαι: Λουτρῶν, Κλαπάδου, Πολιχνίτου, Λισβορίου, Ἀχλαδερῆς, Κλειοῦς, Γέρας, περιοχῆς Ἀντίσσης κλπ.

κ. Κοντῆ, τὸν Χαλινάδον ἡ δὲ ἐπίσκεψις μου αὕτη ὄχι μόνον μὲ ἔπεισεν ὅτι ὑπὸ τὸν ἄμορφον σωρὸν πετρῶν καὶ θάμνων ἐκρύπτετο μεγάλη χριστιανικὴ βασιλικὴ ἀλλὰ καὶ μοὶ ἐγέννησεν εὐθὺς μεγάλας ἐλπίδας, ὅτι ὅλοι οἱ κίονες τοῦ ναοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ κιονίσκοι τοῦ τέμπλου, θὰ ἦσαν κεχωσμένοι ἀκέραιοι ὑπὸ τοὺς σωροὺς τῶν λίθων. Καὶ δὲν διεψεύσθησάν αἱ ἐλπίδες μου αὗται

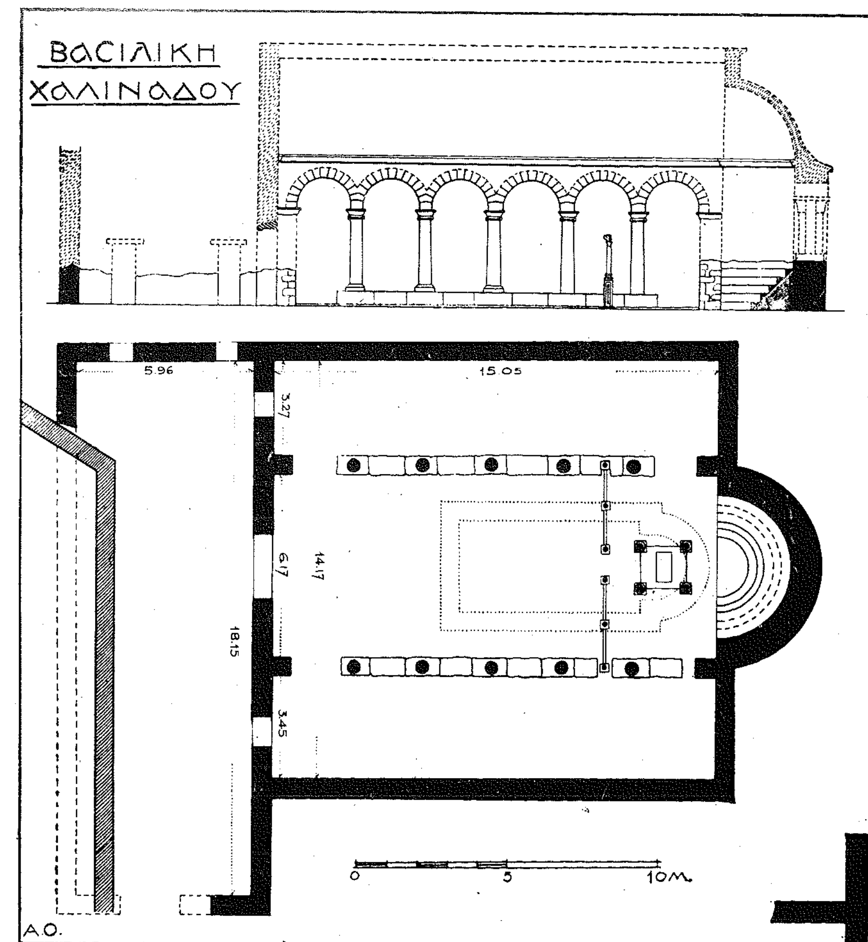

Εἰκ. 1. Δύο κίονες τῆς βασιλικῆς κεκρυμμένοι ἐντὸς ἀγρίων θάμνων

ὅταν ὀλίγους μῆνας ἀργότερον (Ὀκτώβριον τοῦ 1937), ἐπεχείρησα τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μνημείου, ἣν ἐπηκολούθησε μερικὴ αὐτοῦ ἀναστήλωσις, γενομένη δαπάνῃ τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τῆς κοινότητος Ἁγ. Παρασκευῆς ἀφ᾽ ἑτέρου [1]. Ταύτης δ᾽ ἀκριβῶς τῆς ἐργασίας τὰ εὑρήματα καὶ τὰ πορίσματα θὰ ἐκθέσω ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ.

[1] Ὀφείλω ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν φιλάρχαιον σεβασμιώτατον μητροπολίτην Μηθύμνης κύριον Διονύσιον, διὰ τὸ ζωηρὸν ὑπὲρ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ μνημείου ἐνδιαφέρον, ὅπερ καὶ ἐμπράκτως ἐξεδήλωσε προτείνας εἰς τὴν κοινότητα Ἁγ. Παρασκευῆς τὴν ψήφισιν σχετικοῦ κονδυλίου, ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ εἰς τὴν κοινότητα Ἁγ. Παρασκευῆς, προθύμως παρασχοῦσαν κονδύλιον, ἐκ δρχ. 10 χιλιάδων χάριν τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ μνημείου καὶ μετὰ στοργῆς διὰ τοῦ ρέκτου αὐτῆς προέδρου ἰατροῦ κ. Κράλη παρακολουθήσασαν τὸ ἡμέτερον ἔργον. Χάριτας ἐπίσης ὁμολογῶ εἴς τε τὸν φίλον ἔφορον ἀρχαιοτήτων κ. Ε. Παρασκευαΐδην καὶ τὸν ἀγαπητόν μου ἐπιμελητὴν κ. Ἰ. Κοντῆν, οἵτινες, οὐ μόνον λίαν φιλοφρόνως μοὶ παρεχώρησαν τὸ δικαίωμα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου, ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς ὑπεβοήθησαν τὸ ἔργον μου.

Γενικὴ διάταξις. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Χαλινάδου ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν: τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρτημένου νάρθηκος (Εἰκ. 2). Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα περίπου τετράγωνον, ὁμοιάζει λοιπὸν κατὰ τοῦτο

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

πρός τινας βασιλικὰς τῆς βορείου Συρίας[1] ὡς καὶ πρὸς τὴν τῆς Γλυφάδας[2]. Εἰς τὸ τετράγωνον εἶναι πρὸς ἀνατολὰς προσκεκολλημένη μία καὶ μόνη ἡμικυκλικὴ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, ἔχουσα παχὺν τὸν τοῖχον (1.15), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τοίχους

[1] H. Glück, Der Breit und Langhausbau in Syrien (Zeitschrift für Geschichte der Architektur Beiheft 14, Heidelberg 1926) πίν. III, 1, 2, 5.

[2] A. Orlandos, La basilique paléochrétienne de Glyphada, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 5 (1930) σ. 259.

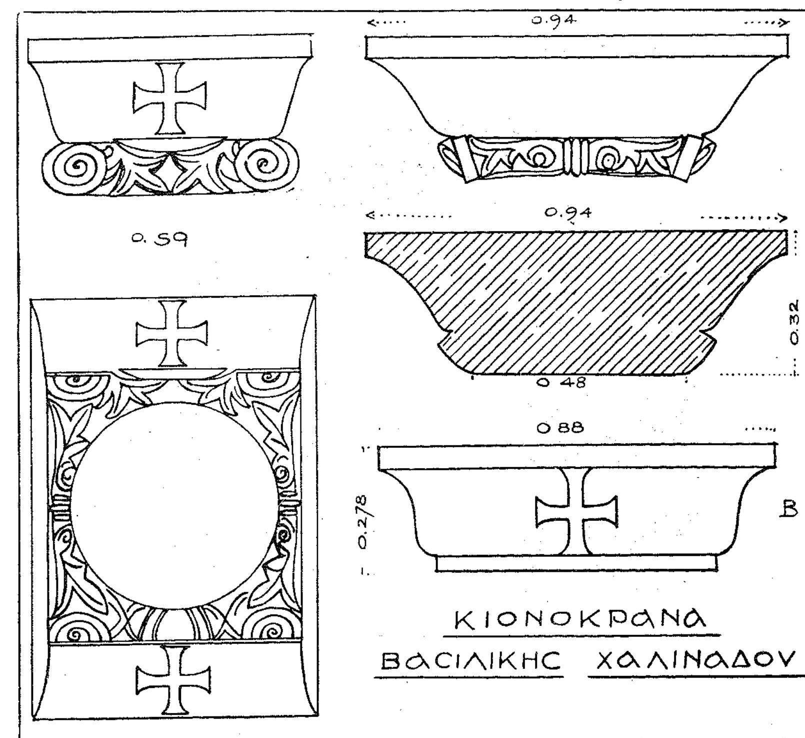
τοῦ λοιποῦ κτηρίου, οἵτινες εἶναι ἰσχνοὶ (0.60-0.70). Ἡ διαφορὰ αὕτη τοῦ πάχους μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ μὲν ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου σχήματος τετάρτου σφαίρας, ὁ δὲ ναὸς ἦτο ξυλόστεγος.

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου καὶ τμῆμα καμπύλου θωρακίου τοῦ ἄμβωνος αὐτῆς

Ὁ τετράγωνος χῶρος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς διὰ δύο κιονοστοιχιῶν εἰς τρεῖς δρόμους ἢ κλίτη, ὧν ἕκαστον συνεκοινώνει διὰ θύρας μετὰ τοῦ νάρθηκος. Ἐκ τῶν κλιτῶν τὸ μέσον ἦτο, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν πλαγίων (ἀναλογία εὔρους μέσου κλίτους πρὸς τ' ἄκρα 1:1,85).

Ἑκάστη κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραστάδων καὶ πέντε κιόνων, οἵτινες βαίνουσιν ἐπὶ ὑψηλοῦ (0.50) στυλοβάτου, ἀπαρτιζομένου ἐκ μεγάλων κανονικῶν λίθων διακοπτομένου δὲ κατὰ τὰ ἄκρα μετακιόνια, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία. Τοιοῦτοι ὑψηλοὶ στυλοβάται μεθ' ὁμοίων διακοπῶν ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Λέσβου[1]. Οἱ κίονες

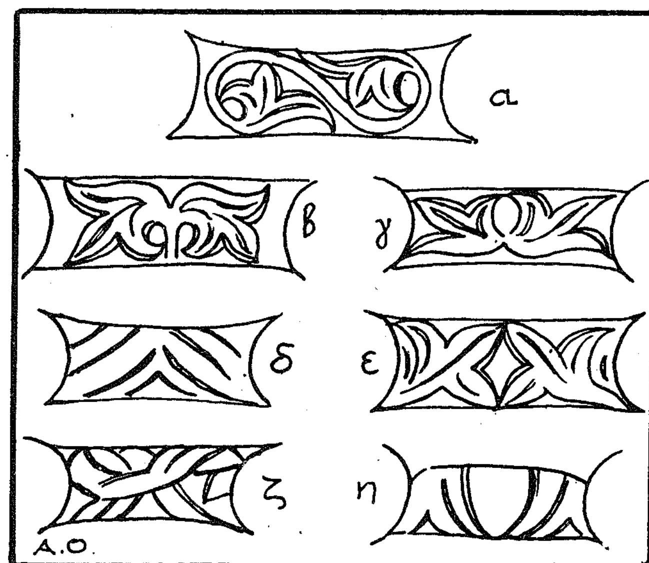
Εἰκ. 4. Λεπτομέρειαι κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

ἀπετελοῦντο ἐκ βάσεως κορμοῦ καὶ κιονοκράνου· τινὲς ἐξ αὐτῶν στεροῦνται βάσεως, οἱ πλεῖστοι ὅμως ἔχουσι τοιαύτας ἀπαρτιζομένας ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου καὶ ἑνὸς λοξοτμήτου μέλους, ἀντικαθιστῶντος τὴν ἀρχαίαν σπεῖραν[2]. Οἱ κορμοί, κατεσκευασμένοι ἐξ ἐγχωρίου σκληροῦ, ἐρυθρωποῦ ἀσβεστολίθου, εἶναι μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι, ἔχουσι δ' ἐλαφρὰν μείωσιν καὶ ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς τὴν γνωστὴν κλασσικὴν ἀπόφυσιν. Ἡ κάτω διάμετρός των εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὕψος των 2.32. Ἐπὶ τῶν βάσεων προσηλοῦντο διὰ στρογγύλων γόμφων,

[1] Ὑψηλομετώπου Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 11 εἰκ. 7, Ἀφεντέλλη ἔ.ἀ. σ. 45.

[2] Ὁμοίας βάσεις εἶχον καὶ οἱ κίονες τῆς ἐν Χίῳ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἰσιδώρου Orlandos, Monuments byzantins de Chios, Ἀθῆναι 1930 II πίν. 2.

δι' ὁμοίων δὲ γόμφων συνεδέοντο καὶ πρὸς τὸ κιονόκρανον. Τοῦτο ἔχει τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφὴν ἤτοι ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς χαμηλοῦ ἰωνικοῦ συνηνωμένου πρὸς βαρὺ κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα. Αἱ ἕλικες τοῦ ἰωνικοῦ, ἐστραμμέναι πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, στεροῦνται τῆς κλασσικῆς ἐλαστικότητος (εἰκ. 3 καὶ 4)· εἶναι ἄτεχνοι καὶ πλαδαραί, ὁ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχων ἐχῖνος κοσμεῖται διὰ διαφόρων εἰς ἕκαστον κιονόκρανον συνδυασμῶν φύλλων καὶ τριφύλλων (εἰκ. 5) μόνον δ' ἐν μιᾷ περιπτώσει εὑρίσκομεν τὸ κλασσικὸν ᾠὸν

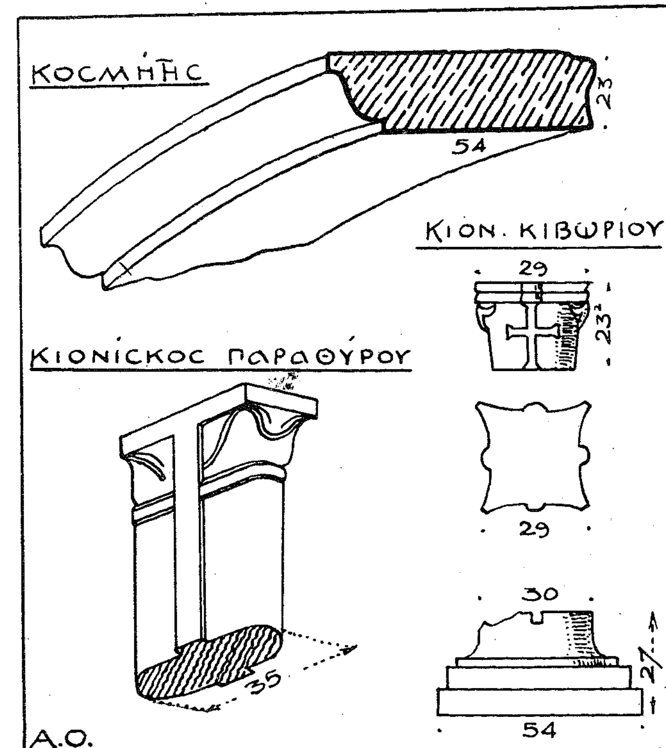
Εἰκ. 5. Κοσμήματα τῶν ἐχίνων τῶν κιονοκράνων

ἐκφυλλισμένον (εἰκ. 5, η). Ὅμοια κοσμήματα φέρουσι καὶ οἱ ἐχῖνοι τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ὑψηλομετώπου[1], ὡς καὶ οἱ τῶν ὑπερῴων τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[2] καὶ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως[3]. Μὲ φυλλώματα ἐπίσης εἶναι κεκοσμημένα — κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν συνήθειαν — καὶ τὰ κάπως συμπεπιεσμένα προσκεφάλαια (εἰκ. 3 καὶ 4). Τοὐναντίον τὰ ὑψηλά, βαρέα ἐπιθήματα οὐδεμίαν διακόσμησιν φέρουσι πλὴν ἁπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ ἐν τῷ μέσῳ τῶν πρὸς τὰ κλίτη βλεπουσῶν παρειῶν. Ἡ κατατομὴ τῶν ἐπιθημάτων παρουσιάζει τὴν καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα συναντωμένην κοιλόκυρτον μορφὴν (εἰκ. 4), ἣν

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 13 εἰκ. 9 καὶ σ. 14 εἰκ. 10.
[2] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτ. 1922 σ. 144 εἰκ. 19.
[3] W. S. George, The church St Eirene at C/pel. London πίν. 12 καὶ 23 Millingen, Byz. Churches in Constantinopel, London 1912 πίν. XXIII.

ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ ἐπίκρανον τῆς παραστάδος, (εἰκ. 4), ὅπερ, μονόλιθον, ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ κορμοῦ ἄνευ τῆς παρεμβολῆς ἄλλου μέλους.

Ἐπὶ τῶν κιόνων ἔβαινον ἡμικυκλικὰ τόξα ἐκτισμένα διὰ σφηνοειδῶν πωρολίθων, ὧν εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἱκανοί, ἐξ ὧν δυνάμεθα

Εἰκ. 6. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου

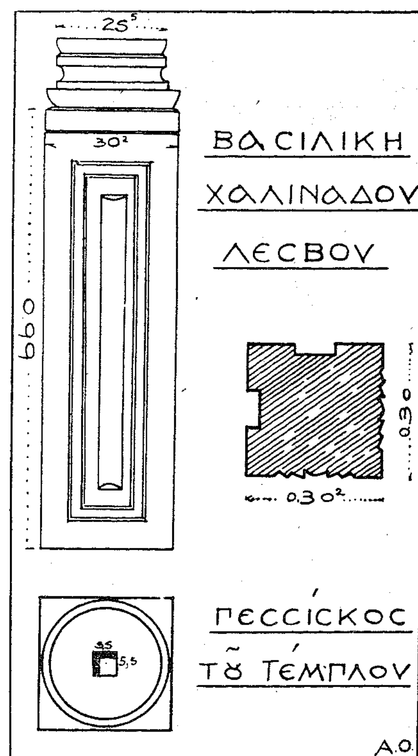
νὰ ὑπολογίσωμεν τὴν διάμετρον τῶν τόξων εἰς 2 περίπου μέτρα (εἰκ. 2).

Ὑπεράνω τῶν κιόνων ὑπῆρχε λίθινος κοσμήτης, ὅστις περιέθεε καὶ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τοῦ κοσμήτου τούτου εὑρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, ἅτινα, λόγῳ τῆς καμπυλότητός των (εἰκ. 6), μαρτυροῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ διατομὴ τοῦ κοσμήτου εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Τίτου τῆς Γορτύνης[1] καὶ τοῦ Ὑψηλομετώπου[2].

Ἱερόν. Τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἀψῖδος φέρει ἐσωτερικῶς σειρὰν κτιστῶν ὁμοκέντρων ἑδωλίων, ἅτινα ἀπήρτιζον τὸ σύνθρονον (εἰκ. 2). Ἐν τῷ εὐθὺς πρὸ τοῦ ἡμικυκλίου χώρῳ τοῦ μέσου κλίτους εὑρίσκετο ἡ Ἁγία τράπεζα περιβαλ-

[1] Th. Fyfe, The Architectural Review τ. XXII (1907) σ. 66 εἰκ. 8.
[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12 (1929) σ. 15 εἰκ. 12.

λομένη καὶ στεγαζομένη ὑπὸ τοῦ κιβωρίου. Καὶ ἡ μὲν Ἁγία τράπεζα δὲν εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, διότι παρεμερίσθη, ὅταν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ καταστραφέντος, ὑπὸ σεισμῶν πιθανώτατα, ἀρχικοῦ ναοῦ, κατεσκευάσθη ἡ ἁψὶς τοῦ μικροῦ, μονοκλίτου μεταγενεστέρου ναΐσκου (εἰκ. 2)· ἀνευρέθησαν ὅμως τρεῖς ἐκ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου, — ἀποτελούμεναι ἐκ τετραγώνου πλίνθου μετὰ συμφυοῦς τεμαχίου τοῦ κορμοῦ—, (εἰκ. 6) τεμάχιον κορμοῦ ἀρραβδώτου ἐκ λευκοῦ λίθου καὶ τέλος ἓν τῶν κιονοκράνων, κοσμούμενον κατὰ μὲν τὰς παρειὰς διὰ σταυρῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας, ὑπὸ τὸν κορινθιακὸν ἄβακα, διὰ ζωηρῶς ἀναγλύφων τριφύλλων (εἰκ. 6).

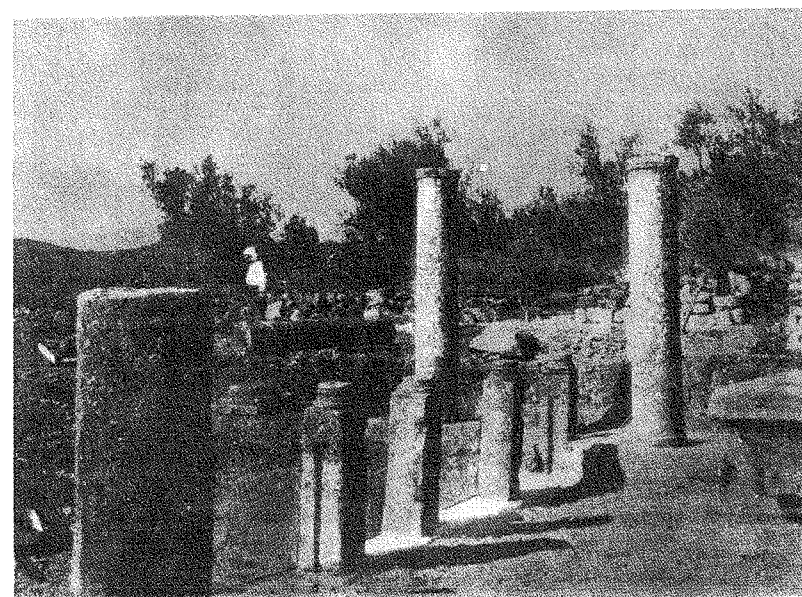
Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι ἄκρων πεσσίσκων.

Μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἀπ᾽ ἀνατολῶν κίονος ἀπεκαλύφθη ἐν τῷ μέσῳ κλίτει στυλοβάτης πλάτους 0.44, κατὰ προέκτασιν δ᾽ αὐτοῦ εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν κιόνων κατὰ χώραν ἤτοι ὄρθιοι, τετράγωνοι πεσσίσκοι μετὰ συμφυῶν κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν αὐτῶν ἰωνικῶν βάσεων (εἰκ. 7). Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ εἰρημένοι πεσσίσκοι ἀνῆκον εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἐξετείνετο ἐγκαρσίως τοῦ μέσου κλίτους, ὅπως καὶ εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν τοῦ Torcello[1]. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου διατηροῦνται αἱ στρογγύλαι ὀπαὶ γομφώσεως τῶν λοιπῶν πεσσίσκων, οἵτινες ἀπεμακρύνθησαν μετὰ τὴν κτίσιν τοῦ μεταγενεστέρου ναΐσκου. Ἔχομεν λοιπὸν ἀκριβῶς τὰς θέσεις, ἐφ᾽ ὧν ἵσταντο ὅλοι οἱ πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου, οἵτινες καὶ εὑρέθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἀνεστηλώθησαν δὲ καὶ εἰς τὰς οἰκείας θέσεις, ὡς δεικνύουσιν αἱ εἰκόνες 8 καὶ 9. Οἱ πεσσίσκοι εἶναι τετράγωνοι 0.30 × 0,30 ἔχουν δ᾽ ὕψος 0.99, ἄνευ τῆς βάσεως τοῦ ἐπικαθημένου κιονίσκου, περὶ οὗ τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἦτο ἀρράβδωτος. Ποῖον ὅμως ἦτο τὸ ὕψος του καὶ ποία ἡ μορφὴ τοῦ κιονοκράνου του ἀγνοοῦμεν· διότι δὲν ἀνεύρομεν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς οὐδὲν τοιοῦτον. Ἀγνοοῦμεν ἐπίσης καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἐπιστυλίου, ὅπερ ἐζεύγνυε τοὺς κιονίσκους· τοῦτο δὲ μόνον γνωρίζομεν, ὅτι τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ τέμπλου ἦτο 2.01· συνάγομεν δ᾽ αὐτὸ

[1] Holtzinger, Die altchristliche Architektur, Stuttgart 1889 σ. 159 εἰκ. 107.

ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἀπ᾽ ἀνατολῶν κίονος τῆς βορείου πλευρᾶς διατηρηθείσης ὀπῆς πακτώσεως τοῦ ἐπιστυλίου· διότι τὸ τέμπλον ἐκάμπτετο εἰς τὰ ἄκρα κατ᾽ ὀρθὰς γωνίας καὶ προσέκρουε ἐπὶ τῶν δευτέρων ἀπ᾽ ἀνατολῶν κιόνων, ὡς πιστοποιεῖ καὶ ἡ κατὰ δύο συνεχομένας παρειὰς τῶν ἄκρων πεσσίσκων ὕπαρξις ἐγκοπῆς διὰ θωράκια. (εἰκ. 7).

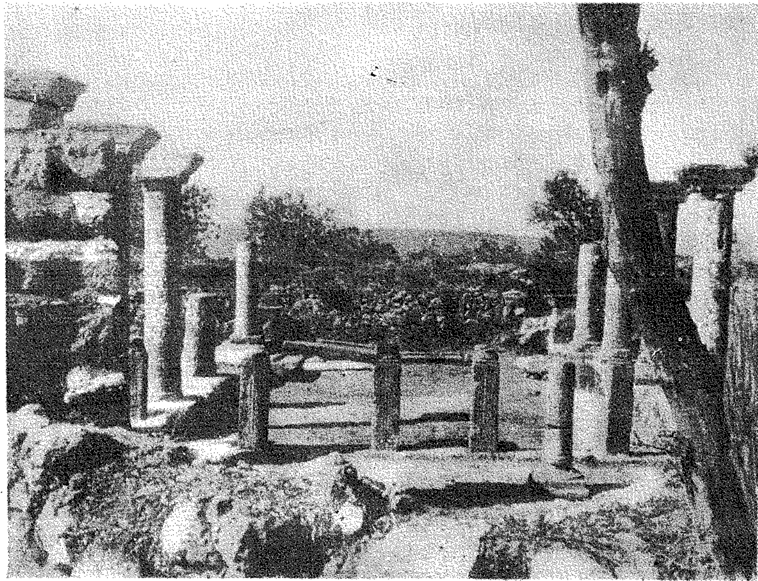
Τὸ τέμπλον ἀπετελεῖτο ἐξ ἓξ κιονίσκων τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστή-

Εἰκ. 8. Πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου ἀνεστηλωμένοι. Ὄψις ἀπὸ Ν. Α.

ματα, πλὴν τοῦ μέσου, ἐφράσσοντο διὰ θωρακίων ἤτοι ἀναγλύπτων πλακῶν, ὧν εὑρέθησάν τινες κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, εἶναι δὲ πᾶσαι κατεσκευασμέναι ἐκ σκληροῦ λίθου, ἀκαταλλήλου διὰ γλυπτὰ κοσμήματα. Ἐπὶ μιᾶς ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 10) εἰκονίζεται ἀνάγλυπτος σταυρὸς ἐντὸς ἐλαφρῶς ἐξέχοντος κυκλικοῦ δίσκου περιβαλλομένου ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου, ἐπὶ ἄλλης δὲ ῥόμβος ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τετραγώνου καὶ περιβάλλων ἰσοσκελῆ σταυρόν. Τὰ θωράκια ἐστέφοντο διὰ γείσου ἔχοντος τὴν μορφήν, ἣν παριστᾷ ἡ εἰκὼν 12.

Ὁ ἄμβων. Ἄλλα γλυπτὰ τεμάχια εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνήκουσιν εἰς τὸν ἄμβωνα. Τούτου δὲν εὑρέθησαν τὰ θεμέλια, παραμερισθέντα προφανῶς λόγῳ τῆς κατασκευῆς τοῦ μεταγενεστέρου ναϋδρίου· ἐκ τοῦ σχήματος ὅμως τῶν εὑρεθέντων τεμαχίων συνάγεται, ὅτι ὁ ἄμβων θὰ εἶχε τὴν συνήθη εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα μορφήν· θ᾽ ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ κυκλοτεροῦς σώματος, ὑψωμένου κατὰ ἓν περίπου μέτρον ὑπὲρ τὸ ἔδα-

φος, καὶ ἐκ δύο διαμετρικῶς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τοποθετημένων κλιμάκων[1]. Ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τούτων εὑρέθησαν τεμάχια καὶ δὴ ἐκ μὲν τοῦ κεντρικοῦ ἔχομεν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τμῆμα τοῦ δαπέδου μετὰ κοίλης σφαιρικῆς ἐπιφανείας κάτωθεν, (εἰκ. 12), οἷα ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους παλαιοχριστιανικοὺς ἄμβωνας[2], ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ θωράκιον καμπύλον, ὕψους 0.65, ἐφ᾽ οὗ εἰκονίζεται ὑψηλὸς σταυρὸς ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου (εἰκ. 3). Ἐκ δὲ τῶν κλιμάκων εὑρέθησαν

Εἰκ. 9. Οἱ ἀναστηλωθέντες πεσσίσκοι τοῦ τέμπλου. Ἐμπρὸς δύο τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου

τεμάχια τῶν τραπεζιοσχήμων θωρακίων, ἅτινα ἀπήρτιζον τὰς παρειὰς αὐτῶν. Φέρουσι δὲ ταῦτα (εἰκ. 11) πολλαπλᾶ ὁμόλογα πλαίσια περιβάλλοντα κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἑξάφυλλος ῥόδαξ. Τὰ μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τῶν πλαισίων δημιουργούμενα κενὰ ἐπληρώθησαν διὰ τριφύλλων καὶ τριγωνικῶν θεμάτων. Ἐκ τῆς ἀκτῖνος καμπυλότητος τοῦ τεμαχίου τῆς βάσεως τοῦ μέσου τμήματος προκύπτει ὅτι τοῦτο εἶχε διάμετρον 1.52 μ.

[1] Ἄμβωνες: ἁγ. Τίτου Γορτύνης Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. σπουδῶν Γ′ (1926) σ. 313, Νοτίου Macridy-bey, Österr. Jahr. 1912 σ. 38, Δήλου Orlandos, Bull. Corr. Hellénique LX (1936) σ. 14, Μύρων Λυκίας H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 εἰκ. 123.

[2] Ἄμβωνες: Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ νέου ἐν Ῥαβέννῃ. Ἁγ. Τίτου Γορτύνης Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Γ′ (1926) σ. 312 εἰκ. 8.

Ὡς τελευταῖα εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἀναφέρομεν 1) τεμάχιον κιονίσκου διλόβου παραθύρου μετὰ συμφυοῦς κιονοκράνου (εἰκ. 6) καὶ 2) τὸ τεμαχισμένον εἰς δύο ὑπέρθυρον τῆς βασιλείου πύλης, δι᾽ ἧς τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ συνεκοινώνει πρὸς τὸν νάρθηκα. Εἰς τὰ ἄκρα τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ὑπερθύρου τούτου, ἔχοντος ὁλικὸν μῆκος 2.21, σώζονται εἰσέτι αἱ διὰ τὰς στρόφιγγας τῶν θυροφύλλων ἀνοιχθεῖσαι βαθεῖαι κυλινδρικαὶ ὀπαί, ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα ἐμπροσθίας αὐτοῦ ὄψεως εἶναι ἐν τῷ μέσῳ γεγλυμμένος ἀνάγλυπτος σταυρός. Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένον διὰ μεγάλων πλακῶν, ὧν αἱ τοῦ νοτίου κλίτους διετηρήθησαν πᾶσαι (εἰκ. 14).

Εἰκ. 10. Θωράκιον τοῦ τέμπλου.

Νάρθηξ. Ὁ εἰς τὸν κυρίως ναὸν προσκεκολλημένος νάρθηξ ἔχει πλάτος 5.96 ἐξέχει δὲ τοῦ κυρίως ναοῦ μόνον πρὸς νότον. Ἐπὶ τῆς κατὰ προέκτασιν τῆς βορείου παρειᾶς τοῦ ναοῦ πλευρᾶς του φέρει δύο ἀνοίγματα, ἓν δὲ ἄλλο ἐπὶ τῆς ἐξεχούσης νοτίας (εἰκ. 2). Ἡ δυτική του πλευρὰ δὲν κατέστη δυνατὸν ν᾽ ἀποκαλυφθῇ ὁλόκληρος· διότι ἐπὶ τμήματος τοῦ νάρθηκος εἶναι κατεσκευασμένος διὰ ξηρολιθιᾶς νεώτερος στάβλος.

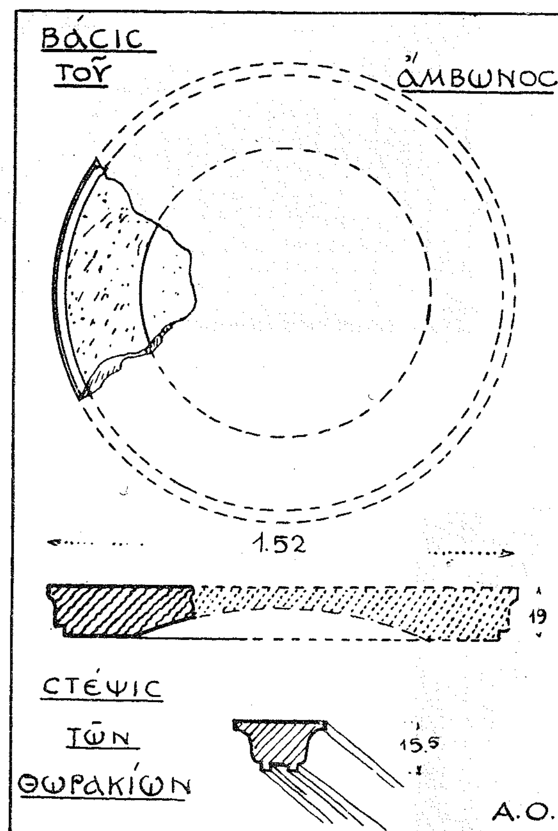
Εἰκ. 11. Τμῆμα θωρακίου τοῦ ἄμβωνος.

Χρονολογία κατασκευῆς. Ἡ βασιλικὴ φαίνεται ὅτι ἀπετέλεσε τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, ἧς διασώζονται, ἰδίᾳ κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, λείψανα τῶν τοίχων τῶν κελλίων. Πότε ἱδρύθη ἡ μονὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, ἂν ὅμως κρίνωμεν ἐκ τεχνικῶν τεκμηρίων — ὡς π.χ. τῆς μορφῆς καὶ διακοσμήσεως τῶν κιονοκράνων της[1] — δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ θέσωμεν τὴν κτίσιν αὐτῆς εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 6ου μ. Χ.

[1] Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 120) ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ τῶν ὑπερῴων τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου καὶ τὰ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης Κωνσταντινουπόλεως, ἅτινα εἶναι ἀμφότερα κτίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

αἰῶνος[1]. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ χαλκοῦν νόμισμα Μαυρικίου Τιβερίου (587-8) εὑρεθὲν πρό τινων ἐτῶν ἐν τῷ ναῷ ὑπὸ γείτονος χωρικοῦ (Wroth, Imperial byz. coins London 1908 τ. I. σ. 135 ἀρ. 78).

Παράδοσις. Ἀναγράφομεν ἐν τέλει καὶ τὴν περί τινος κίονος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Χαλινάδου κυκλοφοροῦσαν ἐν Λέσβῳ παράδοσιν, ὅπως ἠκούσαμεν αὐτὴν παρὰ κατοίκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον τῆς βάσεως τοῦ ἄμβωνος καὶ τομὴ τῆς στέψεως τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου.

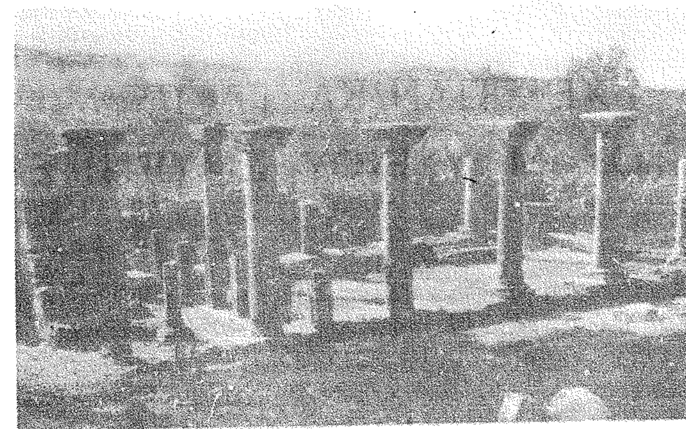
«Ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια, ἕνας Τοῦρκος ἀπὸ τὰ Μέσα[2], ὁ Ραχοὺτ μπέης, ἔστειλε ᾿στὸν ἅγιο Γιώργι ἕνα ζευγάρι ταυριὰ γιὰ νὰ πάρῃ μιὰ κολόννα νὰ τὴν κάνῃ μπενιὲκ τασί[3]. Ἔζεψε λοιπὸν τὰ βώδια του σὲ μιὰ κοζάκα[4], ἔβαλε ἀπάνω τὴν κολόννα καὶ τραυοῦσε γιὰ τὸ τσιφλίκι. Τὰ ταυριὰ ὅμως ἔσκασαν ᾿στὸ δρόμο καὶ τὰ δυό· ὁ Ραχοὺτ μπέης τότες φοβήθηκε τὸ θάμα καὶ ἄφησε τὴν πέτρα ἐκεῖ ποὺ ἔσκασαν τὰ βώδια. Τοῦ Σαπουναδέλλη ὁ γυιός, ὁ νερομυλωνᾶς, πῆγε τότες καὶ τὴν ἔκοψε σὲ δυό, γιὰ νὰ τὴν κάνῃ μυλόπετρα. Δὲν ἐπρόφταξε ὅμως νὰ τὴ βάλῃ ᾿στὸ μῦλο γιατὶ ἔγινε κατακλυσμὸς καὶ πνίγηκε. Σήμερα ἡ μισὴ κολόννα εἶναι ᾿στὸ μῦλο, καὶ ἡ ἄλλη μισὴ ᾿στὸ κτῆμα τοῦ Ἀρμάδα, κοντὰ ᾿στὸν ἅγιο Γιώργι».

[1] Πβλ. καὶ Rud. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936 σ. 178.

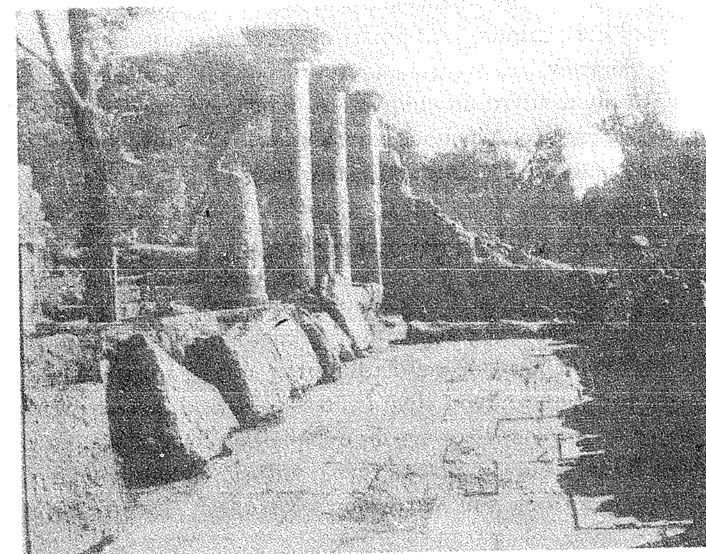
[2] Τὰ Μέσα εὑρίσκονται εἰς μιᾶς περίπου ὥρας ἀπόστασιν πρὸς τ' ἀνατολικὰ τοῦ Χαλινάδου. Ἦσαν ἄλλοτε τουρκικὸ τσιφλίκι εἶναι δὲ γνωστὰ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον λόγῳ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἀρχαίου ἰωνικοῦ ναοῦ, ὃν ἐδημοσίευσεν ὁ Koldewey (Die antiken Baureste der Insel Lesbos. Berlin 1890 σ. 47-59. Ὁ εἰρημένος ναὸς μετεσκευάσθη κατὰ τοὺς Χριστιανικοὺς χρόνους εἰς βασιλικὴν καὶ εἰς μικρότερον ναὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

[3] Ἀναβατῆρα.

[4] Χονδρὸν τριγωνικὸν ξύλον, χρησιμοποιούμενον εἰς τὴν μεταφορὰν βαρῶν.

Εἰκ. 13 Ἄποψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κιόνων.

Εἰκ. 14. Ἄποψις τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς Χαλινάδου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῶν κιόνων.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα γλυπτὰ ἀπόκεινται σήμερον ἐν τῇ ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ Σμύρνης συνελέγησαν δὲ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς εἰρημένης πόλεως ὑπὸ τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ, τῇ ἀμέσῳ ἐποπτείᾳ τοῦ τότε ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Μ. Ἀσίας κ. Κ. Κουρουνιώτη[1] καὶ τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Ν. Λάσκαρη. Προέρχονται ἐκ διαφόρων μερῶν, δὲν εἶναι ὅμως ὅλων γνωστὴ ἡ ἀκριβὴς προέλευσις, διότι, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης καταστροφῆς, δὲν διεσώθη ὁ σχετικὸς κατάλογος. Καὶ αἱ δημοσιευόμεναι δ' ἐνταῦθα φωτογραφίαι ὀφείλονται εἰς τὸν ἀργότερον ἐπιμεληθέντα τῆς ταξινομήσεως τοῦ Μουσείου Δ^ρα Harland, ὃν θερμῶς καὶ ἐνταῦθα εὐχαριστῶ διὰ τὴν προσφοράν, ὡς ἐπίσης εὐχαριστῶ καὶ τὸν κ. Κουρουνιώτην, προθύμως παρασχόντα μοι τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ συναχθέντων γλυπτῶν.

Τὰ γλυπτὰ εἶναι πάντα μαρμάρινα καὶ διαφόρων ἐποχῶν, δύνανται δὲ νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας κατηγορίας: 1ον κιονόκρανα 2ον πλαίσια θυρῶν 3ον θωράκια καὶ 4ον ἐπιστύλια τέμπλων.

Α΄. ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

1. (Εἰκ. 1) Κιονόκρανον ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ὀγκώδους ἐπιθήματος. Ἔχει ἀναγλύφους μόνον τὰς κυρίας ὄψεις, τὰς δὲ πλαγίας, ἤτοι τὰ προσκεφάλαια καὶ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ἐπιθήματος, ἁδρῶς εἰργασμένας.

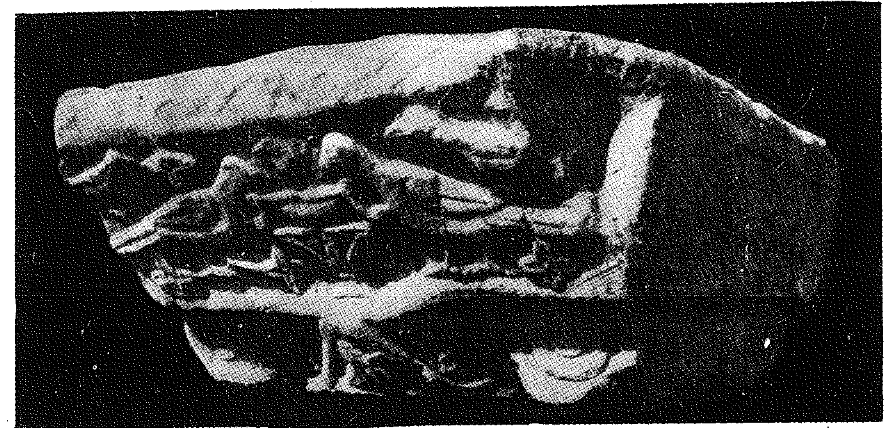
Αἱ ἕλικες τοῦ κιονοκράνου εἶναι ἐπίπεδοι καὶ πεπλατυσμέναι, ὁ δὲ μεταξὺ αὐτῶν προέχων ἐχῖνος κοσμεῖται ὄχι, ὡς συνήθως, δι' ᾠοῦ, ἀλλὰ διὰ κλιματίδος ἐκ τριφύλλων. Ὁμοία διακόσμησις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ κιονόκρανα τῆς νεωστὶ ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τοῦ Χαλινάδου ἐν Λέσβῳ[2]. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπι-

[1] Πλὴν τῶν χριστιανικῶν συνέλεξεν ὁ κ. Κουρουνιώτης καὶ ἀρχαῖα γλυπτὰ ἐκ Φρυγίας, περὶ ὧν ἔγραψεν εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1925 σ. 391-420. Πολλὰ γλυπτὰ ἀρχαῖα μετεκομίσθησαν μετὰ τῶν χριστιανικῶν εἰς Σμύρνην διὰ τοῦ Α΄ Σώματος Στρατοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ τὸ ἐπὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγραφόμενον διὰ μέλανος χρώματος σῆμα Α. Σ. Σ. (ὅρα εἰκ. 12, 13, 14, 15, 25).

[2] Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Γ΄ σ. 118 εἰκ. 3.

φανείας τοῦ ἐπιθήματος εἰκονίζεται τὸ λίαν ἀγαπητὸν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν θέμα τῶν ἀπὸ περιρραντηρίου πινόντων πτηνῶν, διατεταγμένων ἑκατέρωθεν κανθάρου[1], πρὸς ὃν ἐνταῦθα σπεύδουσι καὶ δύο ἄλλα πτηνὰ ὄπισθεν τῶν πρώτων ἱστάμενα. Τέλος ἐν τῷ πεδίῳ εἰκονίζονται καὶ ἱκανὰ τετράφυλλα πληροῦντα τὰ κενὰ τῆς παραστάσεως.

Τὰ ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἦσαν ἐν χρήσει μέχρι καὶ τοῦ 9ου ἀκόμη μ. Χ. αἰῶνος. Τοῦ ἐνταῦθα εἰκονιζομένου ἡ ἀμελὴς πως καὶ χονδρὴ

Εἰκ. 1. Ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον.

ἀλλ' ἀρκούντως ἀνάγλυφος ἐργασία, τάσσει αὐτὸ εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου μ. Χ. αἰῶνος. Ὑψηλὸν καὶ βαρὺ ἐπίθημα ἐπὶ μικρῶν ἑλίκων ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὰ ὑπερῷα τῆς Ἁγ. Σοφίας, παγώνια δ' ἑκατέρωθεν περιρραντηρίου ἐπὶ ἐπιθήματος τοῦ ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας[2].

2 καὶ 3. (Εἰκ. 2). Κιονόκρανα ἀποτελούμενα ἐξ ἑνὸς λεβητοειδοῦς σώματος (ἐχίνου) καὶ ἑνὸς παχέος ἄβακος συνισταμένου ἐξ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου καὶ στενῆς κάτωθεν αὐτοῦ ταινίας.

Τοῦ ἄνω κιονοκράνου ὁ λέβης κοσμεῖται διὰ δισχιδῶν ταινιῶν, αἵτινες περιβάλλουσι τὸν λέβητα σχηματίζουσαι ἀντινώτως βαινούσας ἕλικας, ὧν τὰ κενὰ πληροῦνται ἐναλλὰξ διὰ ροδάκων καὶ τριφύλλων. Καὶ οἱ μὲν ρόδακες ἔχουσι τὴν καὶ ἄλλοθεν γνωστὴν κυματοειδῆ διάπλασιν, τὰ δὲ τρίφυλλα ἔχουσι τὰ ἄκρα των φύλλα ζωηρῶς καμπυλωμένα.

Τοῦ κάτω κιονοκράνου ὁ λέβης φέρει ἐπιμελῆ πλεκτὴν διακόσμησιν ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας χιαστὶ κατ' ἀτέρμον σχῆμα διατεταγμένης.

[1] Ὁ σχηματισμὸς τῆς κοιλίας τοῦ κανθάρου εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς Θεοδώρας ἐν Ἁγ. Βιταλίῳ τῆς Ραβέννας.

[2] A. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 48, δεξιὰ κάτω.

Κατὰ τὸν Strzygowski ἡ λεβητοειδὴς ἢ κανιστροειδὴς μορφή, κιονοκράνου ἔχει τὴν προέλευσίν της ἐξ Ἰρὰν ἢ Μεσοποταμίας [1], ἔνθα εὑρέθησαν πράγματι τοιούτου τύπου κιονόκρανα (Ἀμίδα [2], Μιαφαρκὶν [3] κλπ.). Ἐπειδὴ δὲ μάλιστα τὸ κιονόκρανον τῆς Ἀμίδης φέρει πλεκτὴν διακόσμησιν μὲ κομβία μεταξὺ τῶν πλοχμῶν, κομβία δ' ὡσαύτως μεταξὺ τετραγώνου πλέγματος φέρει ὡς διακόσμησιν καὶ ὁ ξύλινος δράκων τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg (Νορβηγίας),

Εἰκ. 2. Κιονόκρανα κανιστροειδῆ.

συνεπέρανεν ὁ Strzygowski [4], ὅτι ἡ πλεκτὴ μετὰ κομβίων διακόσμησις προέρχεται καὶ ἐκ Βορρᾶ. Νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς ἓν μεταγενέστερον (8ου αἰ.) μνημεῖον, οἷον εἶναι τὸ πλοῖον τοῦ Oseberg, διὰ νὰ συναγάγωμεν τὴν καταγωγήν τοῦ μετὰ κομβίων χιαστοῦ πλέγματος, ἀφ' οὗ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διακοσμήσεως ὑπῆρχεν ἐπὶ ἀναλόγου μορφῆς στοιχείων

[1] Mélanges Charles Diehl, Paris 1930 τ. II σ. 203 Παλαιότερον ἐδέχετο αὐτὴν ἐξ Ἀσσυρίας. Ὁ Ginhart, (Das altchristliche Kapitell, Wien 1923 σ. 117) ἀναγράφει ὡς τόπον προελεύσεως τὴν ἀρμενο-μεσοποταμιακο-συριακὴν περιοχήν. Γενικῶς δεκτὴ ἐγένετο ἡ ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴ τοῦ λεβητοειδοῦς κιονοκράνου πβρ. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 277.

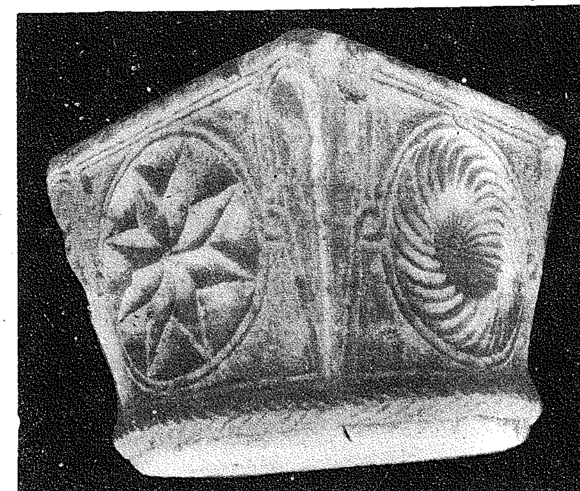
[2] Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 200 εἰκ. 4.

[3] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1923 εἰκ. 790.

[4] Mélanges Diehl σ. 203.

(σπείρας, ἐχίνου) ἤδη ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς [1] καὶ μάλιστα μὲ χιαστὴν πλοκὴν καὶ οὐχὶ ὀρθογώνιον, ὡς ἡ τοῦ πλοίου τοῦ Oseberg. Εἶναι ἄλλως τε πολὺ φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι μὲ τὴν μορφὴν τοῦ κανίστρου παρελήφθη ὡς διακόσμησίς του αὐτὸς οὗτος ὁ διακοσμητικὸς τρόπος τῆς πλοκῆς του.

Μεγάλην συγγένειαν παρουσιάζουσι τὰ ἐξεταζόμενα κιονόκρανα πρὸς τρία λεβητοειδῆ κοπτικὰ τοῦ ἐν Βερολίνῳ Μουσείου Kaiser Friedrich [2], τὰ ὁποῖα φέρουσι μὲν τὸν κορινθιακὸν ἄβακα ἀλλὰ τοῦτον παχὺν καὶ δὴ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ λέβητος βαίνοντα ἤτοι ἄνευ τῆς παρεμβολῆς τῶν γωνιαίων ἑλίκων. Ἓν τῶν κιονοκράνων τούτων φέρει ἐπὶ τοῦ λέβητος τὴν πλεκτὴν διακόσμησιν, τὰ δὲ λοιπὰ δύο κοσμοῦνται διὰ συμπλεκομένων ἀκανθωτῶν κλάδων. Κοινὸν δὲ χαρακτηριστικὸν πρὸς τὰ τῆς Σμύρνης ἔχουσι τὰ κοπτικὰ κιονόκρανα καὶ τὴν ἀπουσίαν τῆς κατὰ τὴν βάσιν μικρᾶς σπείρας, ἣν παρουσιάζουσι τὰ μεσοποταμιακά.

Εἰκ. 3. Τεκτονικὸν κιονόκρανον.

Τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης δύνανται νὰ χρονολογηθῶσιν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6ου ἢ τὸ πολὺ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου μ. Χ. αἰῶνος [3].

4. (Εἰκ. 3). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Φωκαίας· ἀνήκει εἰς τὰ λεγόμενα τεκτονικὰ (Kämpferkapitelle). Ἔχει δηλαδὴ τὸ καθαρῶς γεωμετρικὸν σχῆμα μιᾶς ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει σπεῖρα φυλλοφόρος τελοῦσα τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ κιονοκράνου πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμὸν τοῦ

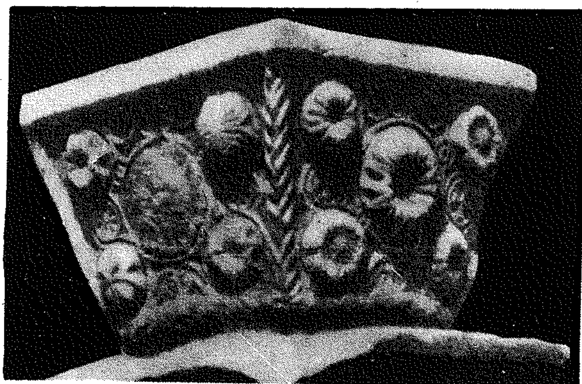
[1] Ἐρέχθειον F. Noack, Die Baukunst des Altertums, Berlin πίν. 42, c.

[2] O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke des Kaiser-Friedrich Museums, Berlin 1911 ἀριθ. 194-196 καὶ 205. J. Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903 εἰκ. 85-87. Von Alten, Geschichte des altchristlichen Kapitells, München - Leipzig (1913) πίν. IV εἰκ. 4.

[3] Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀναγράφει καὶ ὁ R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin und Leipzig 1936, 231, ὅστις καὶ εἰκονίζει τὰ κιονόκρανα τῆς Σμύρνης ἐν πίν. 47 εἰκ. 818.

κίονος. Ἄβακος τὸ κιονόκρανον στερεῖται· οὗτος θὰ ἦτο πιθανῶς ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου κατεσκευασμένος.

Ἑκάστη τῶν παρειῶν τῆς πυραμίδος φέρει ὡς διακόσμησιν μέγαν κύκλον συμπλεκόμενον διὰ κόμβων πρὸς τὸ περιγεγραμμένον εἰς αὐτὸν τραπέζιον. Ἐντὸς δὲ τῶν κύκλων εἰκονίζεται ἐναλλὰξ ὀκτάφυλλος ῥόδαξ καὶ πυροστρόβιλος, ἀμφότεροι οὐχὶ ἐν ἐπιπέδῳ ἀλλ' ἐπὶ κυματοειδοῦς ἐπιφανείας. Τὴν μορφὴν τῶν κιονοκράνων τούτων ὁ Strzygowski ἐθεώρει ἄλλοτε προελθοῦσαν ἐκ Περσίας [1], ἐσχάτως ὅμως δέχεται αὐτὴν μᾶλλον Μεσοποταμιακήν [2].

Εἰκ. 4. Κιονόκρανον μετὰ μαστοειδῶν ἀποφύσεων.

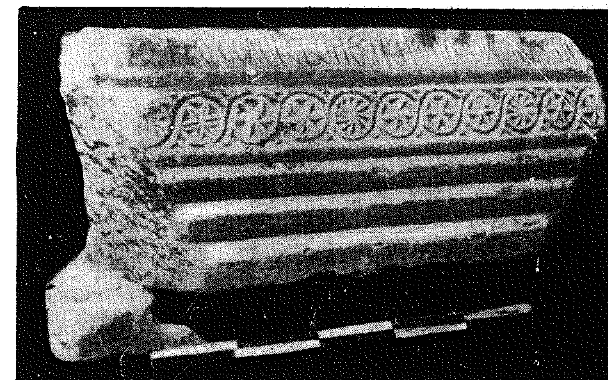
Εὑρίσκεται δὲ πράγματι εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν μεγάλως ἐξ αὐτῆς ἐπηρεαζομένην Ῥαβένναν, τὸ Parenzo καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ τύπος του διετηρήθη καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ κιονόκρανα τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων ἐν Θεσσαλονίκῃ [3], τοῦ Μαναστὶρ - τζαμίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [4], τῆς Βήρας [5] κλπ. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τῆς Σμύρνης διακοσμητικὰ θέματα εἶναι μᾶλλον παλαιοχριστιανικὰ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ ὑπ' ὄψει κιονόκρανον θὰ ἀνήκει εἰς τὸν 7ον ἢ τὸν 8ον μ. Χ. αἰῶνα.

5. (Εἰκ. 4). Κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ Μαγνησίας τῆς παρὰ τὸν Ἕρμον [6]. Εἶναι ὁμοίου τύπου πρὸς τὸ προηγούμενον, διαφέρει ὅμως ἐκείνου κατὰ τὴν διακόσμησιν, ἥτις ἐνταῦθα συνίσταται εἰς τὴν ἐφ' ἑκάστης

[1] J. Strzygowski, Kleinasien σ. 119, Mschatta σ. 256.
[2] Strzygowski, Altai - Iran uud Völkerwanderung, Leipzig 1917, 197.
[3] Diehl - Le Tourneau - Saladin, Les monuments Chrétiens de Salonique, Paris 1916 πίν. LIII.
[4] Ebersolt, Mission à Constantinople, Nouv. Archives des missions scientifiques Nouv. série, Fasc. 3 Paris 1911 πίν. X εἰκ. 13.
[5] Ὀρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικά, τ. Δ' (1933) σ. 21 εἰκ. 11.
[6] Strzygowski, Mélanges Diehl, Paris 1930 σ. 202 καὶ πίν. XVI εἰκ. 1.

πλευρᾶς ὕπαρξιν ἀνὰ πέντε μαστοειδῶν ἀποφύσεων (cabochons) καὶ τὴν πλήρωσιν τοῦ μεταξὺ αὐτῶν κενοῦ διὰ πλεγμάτων ἐκ ῥοδάκων καὶ φυλλωμάτων. Αἱ ζωηρῶς ἐξέχουσαι ἀποφύσεις κοσμοῦνται εἴτε διὰ ῥοδάκων διαφόρων μορφῶν εἴτε διὰ πλεγμάτων. Καὶ αὗται δ' αἱ ἀκμαὶ τῆς πυραμίδος φέρουσι τὴν ἐκ φύλλων δάφνης διακόσμησιν, ἣν φέρει καὶ ἡ κάτω στρογγύλη σπεῖρα.

Ὅμοια περίπου κατά τε τὴν μορφὴν καὶ τὴν διακόσμησιν κιονόκρανα εὑρίσκονται εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐν Bari τῆς Κάτω Ἰταλίας [1] ὡς καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ φρουρίου Καρυταίνης [2], ἅτινα ὁ δημοσιεύσας

Εἰκ. 5. Ὑπέρθυρον.

τοποθετεῖ, περιέργως, εἰς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐν ᾧ καὶ τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνοτροπία των τάσσουσιν αὐτὰ εἰς τὸ μεταξὺ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα, εἰς ὃ ἀνήκει καὶ τὸ κιονόκρανον τῆς Σμύρνης.

Β'. ΠΛΑΙΣΙΑ ΘΥΡΩΝ

6. (Εἰκ. 5). Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται ἓν καὶ μόνον τεμάχιον ὅπερ προέρχεται ἐξ ὑπερθύρου πλαισίου θύρας, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ 45° μοίρας τμῆσις ἀμφοτέρων τῶν ἄκρων του. Ἡ θύρα αὕτη θὰ ἦτο μικρά· τὸ ἄνοιγμά της ἦτο τόσον, ὅσον εἶναι τὸ φαινόμενον μῆκος τῆς κατωτάτης κατατομῆς. Τὸ πλαίσιον ἦτο σύνθετον ἀπαρτιζόμενον ἐκ μιᾶς ἐξωτερικῆς ταινίας καὶ μιᾶς μετ' αὐτὴν λοξοτμήτου, μεθ' ἣν ἀκολουθοῦσι τρεῖς ὑποτομαί.

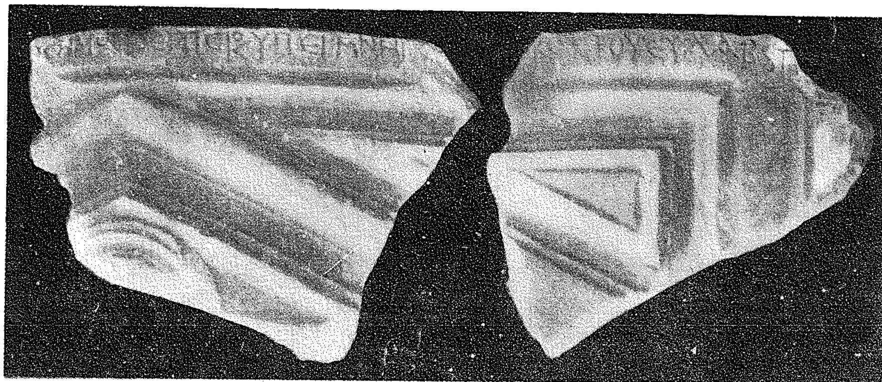
Ἐπὶ τῆς ἀνωτάτης ταινίας εὕρηται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

† Θεολόγε βοήθει Ἰσηδώρῳ οἰκονόμῳ . . .

[1] Rivoira, Le origini della architettura lombarda, Milano 1908 εἰκ. 257.
[2] Ἀριστ. Ζάχος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, Ἀρχ. Δελτ. 8 σ. 72 εἰκ. 9.

Ἐπὶ δὲ τῆς λοξοτμήτου ταινίας εἰκονίζονται οἱ λεγόμενοι συριακοὶ τροχοὶ ἤτοι σειρὰ ἐφαπτομένων κύκλων, ἐν οἷς εἰκονίζονται τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ θέματα: ἐξάφυλλοι ρόδακες καὶ πυροστρόβιλοι.

Τόσον τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἐπιμελὴς αὐτῶν χάραξις, ὅσον καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς λοξοτμήτου ταινίας, τάσσουσι τὸ γλυπτὸν εἰς τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα, ἡ δὲ μνεία τοῦ Θεολόγου ἐν τῇ ἐπιγραφῇ καθιστᾷ πιθανὴν

Εἰκ. 6. Θωράκια παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος.

τὴν ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς γειτονικῆς Ἐφέσου προέλευσιν τοῦ γλυπτοῦ.

Γ'. ΘΩΡΑΚΙΑ

7 - 8. (Εἰκ. 6). Τὰ ὑπ' ἀρ. 7 καὶ 8 τεμάχια θωρακίων προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κατασκευάσματος, ὅπερ, λόγῳ τῆς καμπυλότητος τοῦ ἑνὸς τεμαχίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ τριγωνικοῦ σχήματος τοῦ ἄλλου ἀφ' ἑτέρου, πρέπει νὰ ἦτο ἄμβων τοῦ γνωστοῦ παλαιοχριστιανικοῦ σχεδίου ἤτοι μετὰ κυκλικῆς ἐξέδρας ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὑπῆρχον δύο κλίμακες ἀνόδου.

Ἡ διακόσμησις τῶν θωρακίων ἀπετελεῖτο ἐκ ρόμβων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς ὀρθογωνίων καὶ τεσσάρων εἰς τὰς γωνίας τριγώνων. Ἐντὸς τοῦ ρόμβου ὑπῆρχε κόσμημα συντεθειμένον ἐκ τόξων κύκλου. Αἱ γλυφαὶ εἶναι ἁδραὶ καὶ βαθέως εἰργασμέναι, ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας συχνὰ συναντῶμεν εἰς θωράκια ὁμοίου σχεδίου τοῦ 5ου καὶ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας δύο ἐκ τῶν τεμαχίων εὑρίσκεται κεχαραγμένη ἡ ἑξῆς κολοβὴ ἐπιγραφή:

. . . ος ἡμῶν ἐπισκό(που) ὑπὲρ μνήμ[ης]
κου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) π[ρεσβυτέρου;]

Δυστυχῶς δὲν σῴζεται τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου. Ἐπιγραφαὶ μετ' ὀνομάτων ἐπισκόπων κεχαραγμέναι ἐπὶ ἀμβώνων ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι ὡς π. χ. ἐν Τεγέᾳ[1], Νοτίῳ[2], Στόβοις[3] κλπ.

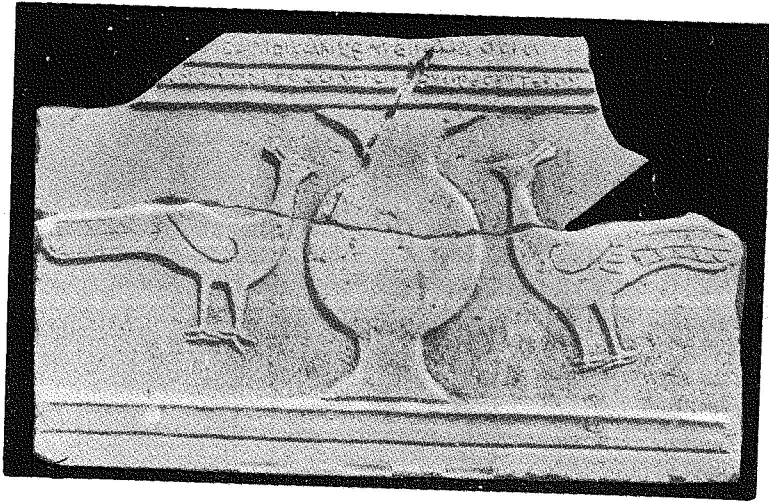
9. (Εἰκ. 7). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, τεθραυσμένον δεξιά. Εἰς τὸ ἄνω μέρος φέρει ταινίας, εἰς δὲ τὸ κάτω εἶναι ἀκόσμητον καὶ ἀνώμαλον καὶ φαίνεται ὅτι ἦτο ἐντειχισμένον. Εἰς τὸ μέσον, ἐντὸς βαθυσμένου ὀρθογωνίου εἰκονίζονται, δύο ἀντιμέτωπα παγώνια πίνοντα ἀπὸ περιρραντηρίου τὸ ὕδωρ τῆς ἀθανασίας[4]. Τὰ παγώνια ἔχουσι τὰς οὐράς των ἀνωρθωμένας εἰς τοιαύτην δὲ στάσιν τὰ συναντῶμεν κυρίως εἰς σασανιδικὰ ἔργα[5] καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς παραστάσεις ἐπὶ γλυπτῶν θωρακίων[6], ψηφιδωτῶν δαπέδων[7], χειρογράφων[8] κλπ. Τὰ παγώνια εἶναι ἐκτελεσμένα ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ καὶ μὲ ἐπίπεδον τεχνικὴν τὰ δὲ περιγράμματά των εἶναι κάθετα. Αἱ λεπτομέρειαι τῶν πτερύγων καὶ τῆς οὐρᾶς ἐδηλώθησαν κατ' ἐντελῶς γραμμικὸν τρόπον. Παρ' ὅλην τὴν διακοσμητικὴν ἁπλοποίησιν, ἣν δεικνύει τὸ ἔργον, λόγῳ τοῦ καλοῦ του σχεδίου δύναται ἀκόμη νὰ ταχθῇ εἰς τὸν 6ον μ. Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ παγωνίων.

[1] Mendel, Bull. Corr. Hellén. 1901, 281. N. Βέης, αὐτόθι 1907 σ. 381.
[2] Macridy - bey, Österr. Jahreshefte 8, 158.
[3] Saria, Österr. Jahreshefte 28, 132.
[4] Ὅρα περὶ τοῦ θέματος τούτου Von Spiess, Die Behälter des Unsterblichkeitstrankes ἐν Mitt. der anthropol. Ges. in Wien, XLIV (1904) σ. 17 ἑ.
[5] Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925 πίν. 94, 102, 121, 135.
[6] Ἀκυληία (Aquileia) Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. 78.
[7] Ἱερουσαλήμ. Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 426 εἰκ. 250.
[8] Soissons, Neuwirth, Frühchristliche Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919 σ. 114 εἰκ. 137.

10. (Εἰκ. 8). Θωράκιον σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου. Φέρει τρία πλαίσια, ὧν δύο ἐπίπεδα καὶ ἓν κυματιοφόρον. Εἰκονίζονται ἐπ' αὐτοῦ ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ δύο παγώνια βαίνοντα πρὸς μέγα ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον ἀγγεῖον (κάνθαρος;). Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος, τὰ δὲ διαγράμματα ἐντελῶς κάθετα. Ἐλάχισται λεπτομέρειαι τοῦ πτερώματος ἔχουν δηλωθῆ κατ' ἐντελῶς γραμμικὸν τρόπον. Ἡ σχηματοποίησις, ἣν δεικνύουν τὰ παγώνια καὶ τὸ ἀγγεῖον, διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὴν διακοσμητικὴν ἁπλοποίησιν τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων. Πρέπει δι' αὐτὸ τὸ ἐξεταζόμενον γλυπτὸν

Εἰκ. 8. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον.

νὰ ταχθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ $6^{ου}$ ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ $7^{ου}$ αἰῶνος. Πρὸς τοιαύτην δὲ χρονολόγησιν συμφωνεῖ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τῶν ἄνω ὁριζοντίων ταινιῶν κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς, ἥτις λέγει:

κατεσκευάσ]θησαν οἱ κάνκελυ ἐπὶ τοῦ ὁσιωτά[του ἐπισκόπου.....
οἰ]κονομοῦντος Ὀνησίμου πρεσβυτέρου.

Οἱ ἀναφερόμενοι ἐνταῦθα *κάνκελυ* (=κάγκελλοι) εἶναι τὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ἅτινα ὠνομάζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν *κιγκλίδες*[1] καὶ *κάγκελλοι*[2].

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐξετασθεῖσα πλὰξ προέρχεται ἐκ παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου. Τὸ ἐλλεῖπον δεξιὸν τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς θὰ μᾶς ἔδιδε τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου, ἐξ οὗ ἴσως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ἀσφαλέστερον τὸ ἀνάγλυφον.

[1] Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς Migne, Patr. Gr. 37, 1233. Θεοδώρητος ὁ Κύρου, Migne, Patr. Gr. 82, 1237.

[2] Ephesos III, 148 ἀρ. 65 στ. 12. Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 326, 330.

11 (Εἰκ. 9). Θωράκιον σχήματος ὀρθογωνίου, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλαισίου κοσμουμένου δι' ἑλικοειδοῦς πλέγματος ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται δύο ἀντιμέτωποι πτερωτοὶ γρύπες, διὰ μὲν τῶν ὀπισθίων ποδῶν πατοῦντες ἐπὶ ἀγγείου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνθέμιον, διὰ δὲ τῶν ἀνωρθωμένων ἐμπροσθίων σπεύδοντες πρὸς κλάδον ἀνθοφόρον (χόμ;). Αἱ πρὸς τὰ ἄνω ἀνωρθωμέναι οὐραὶ τῶν γρυπῶν καταλήγουσιν εἰς τρίφυλλον.

Εἰκ. 9. Θωράκιον μὲ γρύπας.

Ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἐπίπεδος. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ λαιμοῦ, τῶν πτερῶν καὶ τοῦ ἀγγείου ἐδηλώθησαν διὰ βαθειῶν γραμμῶν κατ' ἐντελῶς γεωμετρικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα τὸ κέντημα. Τόσον τὸ κόσμημα τοῦ πλαισίου ὅσον καὶ τὸ ἀδέξιον σχέδιον τῶν γρυπῶν καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ τεχνικὴ ἐνθυμίζουσιν ἀνάλογα ἔργα τῆς λεγομένης λογγοβαρδικῆς τέχνης. Τὸ ἐξεταζόμενον θωράκιον εἶναι πάντως ἔργον τῆς β' περιόδου μὲ ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, ἐκτελεσμένον παρ' ἐπαρχιακοῦ τεχνίτου ($8^{ου}$ ἢ $9^{ου}$ αἰῶνος). Ἀνάλογον ἔργον εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[1]. Τέλος τὸ αὐτὸ θέμα τῶν ἀντιμετώπων γρυπῶν παρίσταται καὶ ἐπὶ θωρακίου νεωστὶ εἰσαχθέντος εἰς τὸ μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως[2].

[1] Γ. Α. Σωτηρίου, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1922 σ. 177 εἰκ. 51.

[2] Arif Müfit, Jahrb. des Inst. Anz. 206 εἰκ. 27.

12 (Εἰκ. 10). Τεμάχιον θωρακίου συμφυοῦς πρὸς πεσσίσκον. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζετο ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ρόμβος ἐκ τρισχιδοῦς ταινίας ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλων κύκλον. Κατὰ τὰς τέσσαρας ἐξωτερικὰς γωνίας συνήπτετο ὁ ρόμβος πρὸς κύκλους ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ρόδαξ, διαφόρου ἑκάστοτε σχεδίου. Τὰ μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐπληροῦντο διὰ φύλλων κισσοῦ ἐκφυομένων ἐξ ὄρπηκος, τὰ δὲ μεταξὺ τῶν γωνιαίων κύκλων καὶ τοῦ ρόμβου κενὰ ἐκοσμοῦντο δι' ἡμιανθεμίων. Ὁ πεσσίσκος φέρει πλαίσιον περιβάλλον ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Τὸ γλυπτὸν διατηρεῖ ἱκανὰ παλαιοχριστιανικὰ στοιχεῖα, ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν πλαίσιον τοῦ πεσσίσκου, τὰ ἡμιανθέμια κλπ., λόγῳ δὲ καὶ τῆς παρουσίας τῶν φύλλων τοῦ κισσοῦ θὰ πρέπει νὰ ταχθῇ εἰς τοὺς μεταξὺ τοῦ 6ου καὶ τοῦ 9ου μ. Χ. αἰῶνος χρόνους.

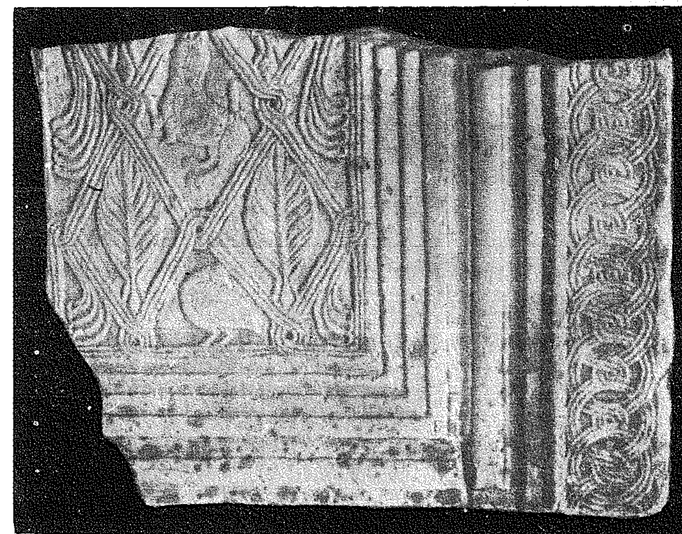
Εἰκ. 10. Ἀνάγλυφον θωράκιον.

13 (Εἰκ. 11). Τμῆμα θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πεσσίσκου. Τὸ θωράκιον φέρει πολλαπλᾶ ὀρθογώνια πλαίσια περιβάλλοντα τέσσαρας ἐκ τριχιδοῦς ταινίας ρόμβους, συνενουμένους διὰ κόμβων. Ἐντὸς τῶν ρόμβων εἰκονίζονται πολύνευρα φύλλα, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ σφίγξ, μὲ τὸ σῶμα τοῦ ζῴου εἰκονιζόμενον προοπτικῶς τὴν δὲ γυναικείαν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον. Εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ρόμβων καὶ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου γεννώμενα τρίγωνα εἰκονίζονται κατὰ μὲν τὰ πλάγια ἡμιανθέμια, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 12 ἀναγλύφου, κάτω δὲ πτηνὸν στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν ράχιν του. Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένον τὸ ἐκ συμπλεκομένων κύκλων γνωστὸν ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Τὸ ἀνάγλυφον ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν 9ον ἢ τὸν 10ον αἰῶνα.

14. (Εἰκ. 12). Τεμάχιον θωρακίου, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται σταυρὸς ἐκ τριχιδοῦς ταινίας μὲ τὰς κεραίας συνενουμένας δι' ἡμικυκλίων, ἅτινα συμπλέκονται διὰ κρίκων πρὸς τὸ περιβάλλον τὸν σταυρὸν πλαίσιον. Εἰς τὸ ἄκρον ἑκάστης κεραίας ὑπάρχουσι κύκλοι συναπτόμενοι πρὸς ἀλλήλους δι' ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος. Τὸ σύνολον ἐνθυμίζει μεταλλικὰ πρότυπα. Παρεμφερὲς

κόσμημα εὕρηται ἐπὶ ἀναγλύφου τῆς Φιλαδελφείας [1]. 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

15. (Εἰκ. 13). Πλὰξ θωρακίου μετὰ συμφυοῦς πρὸς τ' ἀριστερὰ πεσσίσκου. Ἐπὶ τοῦ θωρακίου εἰκονίζεται κόσμημα ἐκ συμπλεκομένων ὀρθογωνίων καὶ ρόμβου, ἐκτελεσμένων διὰ τριμερῶν ταινιῶν. Ἐν τῷ κέντρῳ μικροτέρας κλίμακος κόσμημα ἐκ ρόμβου καὶ καμπυλογράμμου τετραπλεύρου. Ὅμοιον περίπου θέμα εὕρηται καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Kaiser-Friedrich [2]. Ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου εἶναι γεγλυμμένη σειρὰ τετραφύλλων σχη-

Εἰκ. 11. Θωράκιον μὲ παράστασιν σφιγγός.

ματιζομένων διὰ τεμνομένων κύκλων. Τὸ κόσμημα τοῦτο ἀπαντᾷ ἐν Συρίᾳ ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων [3], εἶναι δὲ συνηθέστατον κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ [4] καὶ Ἀρμενίᾳ [5], ἀπαντᾷ ὅμως καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι [6].

[1] Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, εἰκ. 223.

[2] Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke II (1911) ἀρ. 170 σ. 6.

[3] Παλμύρα Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905 σ. 255 εἰκ. 274.

[4] Πέργαμον: Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς ἀποκαλύψεως Ἀθῆναι 1909 εἰκ. 137. Φιλαδέλφεια: Λαμπάκης, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 184, 191, 200, 204, 217. Χίος Orlandos Monum byz. de Chios 1930 II πίν. 36, Μαλακοπαία Rott, Kleinasiatische Denkmäler εἰκ. 108.

[5] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918.

[6] Μαρία Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, Ἀρχ. Ἐφημερὶς 1931 σ. 141 εἰκ. 19.

16. (Εἰκ. 14). Πλὰξ τραπεζιόσχημος τεθραυσμένη κατὰ τὸ ἄνω μέρος. Φέρει κατὰ τὰς παρυφὰς διαδοχικὰς ὁμολόγους ταινίας καὶ γλυφάς. Ἐπὶ μιᾶς τῶν ταινιῶν εἶναι γεγλυμμένον τὸ γνωστὸν ἁλυσοειδὲς κόσμημα. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζεται κάτω μὲν ἐντὸς κύκλου ροδακοειδὲς κόσμημα σχηματιζόμενον διὰ κυκλικῶς συμπλεκομένων κύκλων ἄνω δέ, ἤτοι κατὰ τὸ τριγωνικὸν τμῆμα, ὀρθὸν παγώνιον, οὕτινος διεσώθη μόνον τὸ ἄκρον τῆς οὐρᾶς. Τὰ δύο θέματα χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων δι' ἁλυσοειδοῦς ταινίας.

Εἰκ. 12. Θωράκιον ἐφ' οὗ σταυρός.

Τὸ σχῆμα τῆς περιγραφείσης πλακὸς μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἀπετέλει τὴν ἑτέραν τῶν παρειῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ὅμοια πρὸς τὸ περιγραφὲν θωράκια θρόνων, εὑρίσκονται ἐν Torcello [1] καὶ ἐν Σέρραις [2]. Τὸ γλυπτὸν θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα.

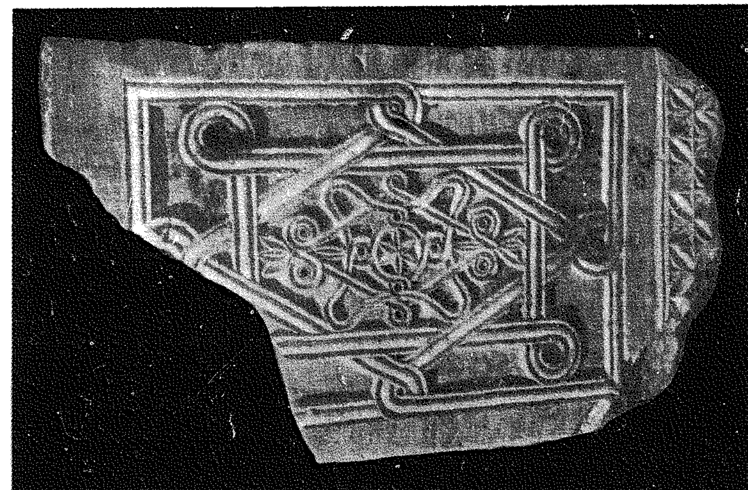
17. (Εἰκ. 15). Δύο προφανῶς συναρμοζόμενα τεμάχια ἀπαρτίζοντα τὸ ἀριστερὸν τμῆμα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιμήκους θωρακίου, φέροντος ἄνω καὶ πλαγίως πλατὺ πλαίσιον κάτω δὲ στενότερον. Ἐκ τῶν σωζομένων τριῶν πλευρῶν μόνον ἡ ἄνω κοσμεῖται δι' ἑλικοειδοῦς ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος. Ἐν τῷ κυρίῳ πεδίῳ τοῦ θωρακίου παρίστανται, ἐν ἀρκούντως ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, ἀριστερὰ μὲν ζῷον διευθυνόμενον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς ἐσχηματοποιημένον δένδρον, ὅπερ εἰκονίζεται ὄπισθεν τοῦ σώματός του, δεξιὰ δὲ δύο πτηνά, πιθανώτατα ἀετοί, οἵτινες ἐπιτίθενται ἐναντίον ὄφεως, συστρεφομένου οὕτως, ὥστε ἡ οὐρά του ὀρθουμένη νὰ φθάνῃ ὄπισθεν μέχρι τῆς ράχεως τοῦ δεξιοῦ πτηνοῦ. Τὸ πτέρωμα τῶν ἀετῶν ἀπεδόθη μὲ ἀρκετὴν λεπτομέρειαν καὶ σχηματοποίησιν.

[1] Dalton, Byzantine art and archaeology Oxford 1911, σ. 705 εἰκ. 450.

[2] Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ε' (1905) σ. 65 εἰκ. 4. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τούτου εἰκονίζεται ἄνω, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ τῆς Σμύρνης, ὀρθὸν παγώνιον.

Ἀμφότερα τὰ εἰκονιζόμενα θέματα ἀπαντῶσι συχνὰ εἰς βυζαντινὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τοῦ 8ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν [1], ὥστε δὲν δύνανται αὐτὰ μόνον νὰ μᾶς βοηθήσωσιν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ γλυπτοῦ. Περισσότερον εἰς τοῦτο θὰ μᾶς εὐκολύνῃ τὸ εἶδος τοῦ κοσμήματος τοῦ πλαισίου καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως αὐτοῦ, ἅτινα ὑποδηλοῦσι ὡς χρόνους κατασκευῆς τὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος [2].

18. (Εἰκ. 16). Τμῆμα τριγωνικοῦ θωρακίου φέροντος πλατύ, ἀκόσμητον πλαίσιον καὶ ἐν τῷ πεδίῳ μακρόουρον πτηνόν. Τὸ πτέρωμα τοῦ πτηνοῦ ἀπε-

Εἰκ. 13. Θωράκιον μετὰ γεωμετρικῶν κοσμημάτων.

δόθη κατ' ἐντελῶς διακοσμητικὸν γραμμικὸν τρόπον, ἐνθυμίζοντα ὑφαντὰ ἢ κεντήματα. Ἐκ τίνος εἴδους κατασκευάσματος προέρχεται τὸ γλυπτὸν δὲν δύναταί τις ἀσφαλῶς νὰ εἴπῃ· πιθανῶς ἐξ ἐπισκοπικοῦ τινος θρόνου. Εἶναι τοῦ 10ου πιθανῶς αἰῶνος.

19. Πλὰξ ἐπιμήκης μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν εὑρεθεῖσα ἐν Κιουταχίᾳ (ἀρχ. Κοτυάειον). Φέρει πλατὺ πλαίσιον κοσμούμενον διὰ ποικίλων θεμάτων — φοίνικος, δικτυωτοῦ πλέγματος κλπ.— μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται

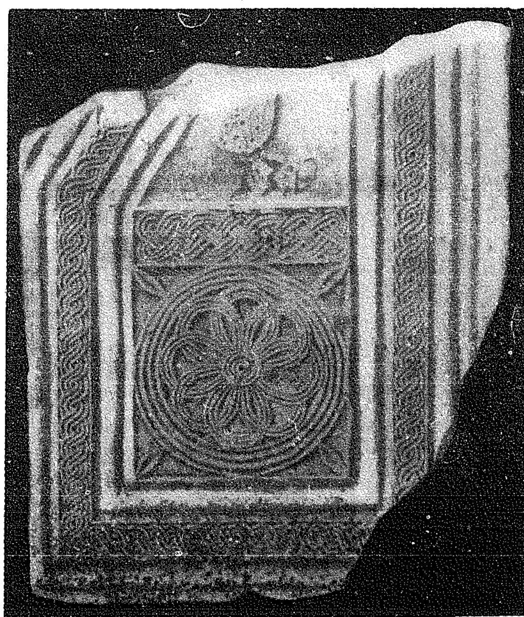
[1] Ἀετὸς σπαράσσων ὄφιν παρίσταται π.χ. ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ μουσείου Χίου, Orlandos, Monum. byzantins de Chios, Athènes 1930 II πίν. 7, ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἐν Ἀχρίδι ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου B. Filow, Altbulgarische Kunst, Bern 1919 πίν. XXXIV. κλπ.

[2] Πβλ. ὅμοιον κόσμημα ἐπὶ σαρκοφάγου Ἀπιδέας Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Α' σ. 132 εἰκ. 7, καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυστρᾶ Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 3.

μικρᾶς κλίμακος ζῷα (λέοντες καὶ πτηνά). Ὑπὸ τὴν κορυφὴν τῆς πλακὸς εἰκονίζεται μέγας κύκλος μετὰ σταυροῦ καὶ κοσμημάτων, πέριξ δ᾽ αὐτοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Κύριε βοήθει τῷ
σῷ δούλῳ Λατο μη
τροπολίτη Συνά
δων, τῷ κτησαμ
ένῳ τω . . . . . .

Τὰ Σύναδα ἢ Σύνναδα ἦσαν ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις τῆς Φρυγίας κειμένη παρὰ τὰ σύνορα τῆς Γαλατίας[1]. Ἡ πόλις ἀναφέρεται κατὰ τὸν ς´ μ.Χ. αἰῶνα ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους, εἰς δὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρονικὰ ὡς ἕδρα μητροπόλεως ἐχούσης ὑπ᾽ αὐτὴν 22 ἐπισκοπάς. Κατὰ τὰ Τακτικὰ ἡ μητρόπολις Συνάδων κατεῖχε τὸν μὲν Ε´ αἰ. τὴν 23ην τὸν δὲ Η´ αἰ. τὴν 25ην θέσιν[2]. Ἐκ τῶν γνωστῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης μητροπολιτῶν[3] οὐδεὶς φέρει τὸ ὄνομα Δᾶτος.

Εἰκ. 14. Θωράκιον ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

Τὰ Σύνναδα ἐγειτνίαζον πρὸς λατομεῖα χρωματιστῶν μαρμάρων, ἅτινα ἐξήγοντο κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ἐστέλλοντο εἰς Ρώμην ὑπὸ τὸ ὄνομα Συνναδικοὶ λίθοι. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους οἱ λίθοι οὗτοι, λόγῳ τῆς παρὰ τὰ λατομεῖα εὑρισκομένης πολίχνης Δοκιμίου, ἐλέγοντο *Δοκιμῖται* ἢ *Δοκιμαῖοι*.

ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ ΤΕΜΠΛΩΝ

20. (Εἰκ. 17 καὶ 18). Τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου ἔχον διακεκοσμημένην τήν τε προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὑπάρχουσι

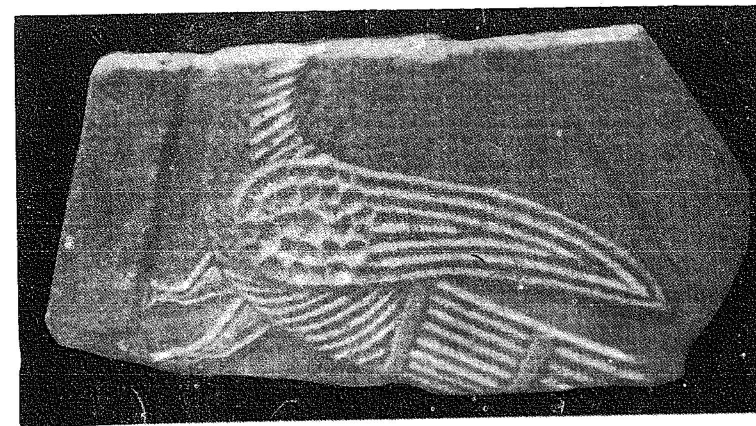
[1] W. Ramsay, The historical geography of Asia Minor, London 1890 σ. 40.
[2] Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἀθῆναι 1934 πίν. Α ἔναντι σελ. 27.
[3] Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740 τ. 1 σ. 827.

δεξιὰ μὲν καὶ ἀριστερὰ ἀνὰ δύο κοσμήματα ἀποτελούμενα ἀπὸ τετράγωνα συμπλεκόμενα μετὰ ρόμβων, ἐν δὲ τῷ μέσῳ ἐπιπεδόγλυφος παράστασις εἰκονίζουσα τὸ Τρίμορφον ἢ Δέησιν, ἤτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω, ἐντὸς κυκλικοῦ

Εἰκ. 15. Θωράκιον μετ᾽ ἀναγλύπτων παραστάσεων τετραπόδου καὶ πτηνῶν.

πλαισίου, τὸν Χριστόν, καθήμενον ἐπὶ θρόνου ἔχοντος λυρόσχημον ἐρεισίνωτον[1] καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον ἐν ᾧ ἡ δεξιά του εὐλογεῖ,

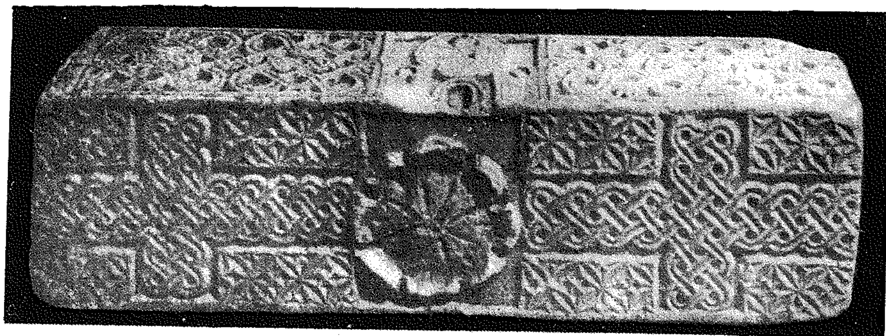

Εἰκ. 16. Θωράκιον μετὰ παραστάσεως πτηνοῦ.

κάτω δὲ καὶ ἑκατέρωθεν, ἐντὸς ὀρθογωνίων πλαισίων, ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τὴν Παναγίαν ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τὸν Ἅγ. Ἰωάννην, ἀμφοτέρους ὀρθίους, ἐστραμμένους κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς

[1] Ὁμοίου σχήματος θρόνοι εἰκονίζονται ἐν τῷ ψηφιδωτῷ τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως καὶ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Ἁγ. Λουκίας τοῦ Brindisi Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 269 εἰκ. 163 (12ου αἰ.).

ἑκάστης μορφῆς ὑπάρχουσιν αἱ σχετικαὶ συντετμημέναι ἐπιγραφαί: HC—XC, MP — ΘΥ, ΑΓ — IΩ. Κάτωθεν τοῦ δίσκου τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγλυμμένον ἡμικυκλικὸν πλαίσιον περιβάλλον ὀρθογώνιον κοιλότητα, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἦτο ποτὲ

Εἰκ. 17. Ἐπιστύλιον τέμπλου μετ' ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως.

Εἰκ. 18. Λεπτομέρεια τῆς ἐπιπεδογλύφου παραστάσεως τοῦ ἐπιστυλίου.

τοποθετημένον κόσμημά τι ἐκ μετάλλου ἢ χρωματιστοῦ λίθου. Ὅμοιαι ἐνθέσεις ἐσχημάτιζον α΄) τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν φωτοστέφανον τοῦ Χριστοῦ, β΄) τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ κρατούμενον Εὐαγγέλιον καὶ γ΄) τοὺς φωτοστεφάνους τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου. Αἱ ἐκ ξένης ὕλης ἐνθέσεις συνειθίζοντο ὑπὸ

τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς ἔργα τῆς μεταλλοτεχνίας (καλύμματα εὐαγγελίων, σταυροθῆκας κλπ.) ἢ τῆς ὑαλουργίας (δισκοπότηρα κλπ.) σπανιώτερον δὲ εἰς λίθινα ἔργα ὡς π.χ. εἰς ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως[1].

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τέχνην τοῦ ἐπιστυλίου παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ μὲν σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἀναγλύφων κοσμημάτων εἶναι λίαν ἐπιμελὴς ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ τῶν χαρακτῶν μορφῶν τῆς Δεήσεως εἶναι ἀμελὴς καὶ ἐπιπολαία. Λόγῳ δὲ τοῦ θέματος καὶ τοῦ εἴδους τῆς τεχνικῆς του ὁ Χριστὸς ἀναπολεῖ ἀνάλογον παράστασιν τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ[2].

Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου, ἥτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίων τοῦ τέμπλου, εἶναι γεγλυμμένος ἐν τῷ μέσῳ μὲν ῥόδαξ, ἑκατέρωθεν

Εἰκ. 19. Ἐπιστύλιον μετὰ παραστάσεως ἐλάφου.

δ' αὐτοῦ ἁλυσοειδεῖς σταυροὶ τὰς γωνίας τῶν ὁποίων πληροῦσι τὰ γνωστὰ «μικρασιατικὰ» τετράφυλλα[3].

21. (Εἰκ. 19). Τμῆμα λοξοτμήτου ἐπιστυλίου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του διασώζει τὸ διὰ τὸ κάτωθεν κιόνιον τετράγωνον λάξευμα. Ἑκατέρωθεν τοῦ λαξεύματος τούτου εἰκονίζονται ἀριστερὰ μὲν ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος μαίανδρος ἐκ δισχιδοῦς ταινίας, δεξιὰ δὲ ἄνθος μαργαρίτας ἐντὸς κύκλου φέροντος ἑκατέρωθεν δύο κόμβους. Ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γεγλυμμένοι ἀριστερὰ μὲν συριακοὶ τροχοὶ περιβάλλοντες διάτρητον κομβίον (cabochon) τεθραυσμένον καὶ ζωηρῶς ἀνάγλυπτον ῥόδακα, ἐν τῷ μέσῳ δὲ ὀρθὸν φύλλον ἀκάνθης. Δεξιὰ τοῦ φύλλου εἰκονίζεται ἔλαφος ἱσταμένη μὲ ὄψιν πρὸς τὸ φύλλον.

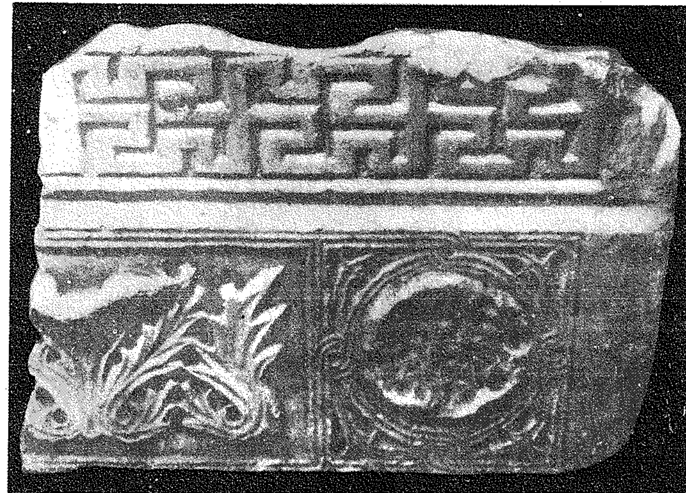
[1] C. G. Curtis, Broken bits of Byzantium II no 78. Mendel, Catalogue des sculptures des musées impér. Ottomans II 698.

[2] Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πίν. 51, 11.

[3] Ὅρα τὰ περὶ τοῦ κοσμήματος τούτου ἀνωτέρω (σ. 139) λεχθέντα.

Τὸ θέμα τῆς ἐλάφου, πινούσης ὅμως συνήθως ἀπὸ ἀγγείου, εἶναι σύνηθες κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἰδίᾳ ἐποχήν[1], ἀναμιμνῆσκον τὸν ψαλμὸν 41,2 «ὃν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχή μου πρὸς σὲ ὁ θεός». Συμβολίζει λοιπὸν τὴν ψυχὴν διψῶσαν τὴν αἰώνιον ζωήν[2].

Ἐνταῦθα ἡ ἔλαφος δὲν εἰκονίζεται πίνουσα ἀπὸ ἀγγείου ἀλλ' ἁπλῶς ἱσταμένη. Δὲν ἔχει ἑπομένως τὴν παλαιοχριστιανικὴν συμβολικὴν σημασίαν

Εἰκ. 20. Ἐπιστύλιον μετ' ἀναγλύπτου μαιάνδρου καὶ φύλλου ἀκάνθης.

ἀλλὰ μᾶλλον διακοσμητικήν. Διὸ τοῦτο τὸ ἐξεταζόμενον ἐπιστύλιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος.

22. (Εἰκ. 20). Τμῆμα ἐπιστυλίου ἐφ' οὗ εἶναι γεγλυμμένα κάτω μὲν φύλλα ἀκάνθης καὶ διάτρητον κομβίον (τεθραυσμένον) ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου, ἄνω δὲ μαίανδρος.

23 (Εἰκ. 21). Τεμάχιον ἐπιστυλίου προερχόμενον ἐξ Ἐμερτζίκ, ἔνθα ἦτο ἐντετειχισμένον ὡς ἀνώφλιον μεγάλης θύρας[3]. Ἐπὶ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως

[1] Σαρκοφάγος Ραβέννας A. Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, πίν. Ψηφιδωτὸν Μιλήτου Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I σ. 318 εἰκ. 294, Θωράκιον μουσείου Κ/πόλεως Mendel, Catalogue des sculptures des musées imp. Ottomans C/ple 1914 τ. 2 σ. 481 (ἀρ. 683) καὶ 491 (ἀρ. 691), θωράκιον μουσείου Kaiser-Friedrich, Wulff, Altchristliche und Mittelalt. Bildwerke des K. Friedrich Museums Berlin 1909 I ἀρ. 33, κλπ.

[2] Περὶ τοῦ συμβολισμοῦ τῆς ἐλάφου ὅρα F. Hermanin ἐν Atti del II Congresso internazionale di archeologia cristiana 1902 σ. 333 ἑ.

[3] Κ. Κουρουνιώτης, Ἡμερολόγιον Μεγ. Ἑλλάδος 1925 σ. 413.

εἰκονίζεται σειρὰ τόξων στηριζομένων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, ἐχόντων κοινὴν τραπεζοειδῆ βάσιν καὶ κοινὸν κιονόκρανον, ἀμφότερα κοσμούμενα διὰ τετραφύλλων. Οἱ κορμοὶ τῶν κιονίσκων φέρουσιν ἑλικοειδεῖς ραβδώσεις ἐναλλὰξ δεξιοστρόφους καὶ ἀριστεροστρόφους. Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων θεμάτων: τριφύλλων, τετραφύλλων κλπ., διάφορα δ' ἐπίσης θέματα καταλαμβάνουσι καὶ τὰ κενὰ τῆς κιονοστοιχίας, ὡς π.χ. ρόμβοι, κῶνοι πίτυος, σταυροὶ κλπ. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος εὑρίσκεται χονδρὸν σχοινίον[1].

Εἰκ. 21. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφὴ λέγουσα:

Ηουλήτας· σκ(έ)πε· σόζε· φύλαττ(ε) τὴν δ(ού)λη(ν) σ(ου) Ἀρετὴ[ν]

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον ἀπετέλει τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἐπιστυλίου, ὅπερ φαίνεται ὅτι ἐθραύσθη κατὰ τὴν εἰς Σμύρνην μεταφοράν· διότι ὁ κ. Κουρουνιώτης (ἔ. ἀ.) ἀνέγνωσεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τεμαχίου ἐπιστυλίου καὶ τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς, ὅπερ ἔλεγε:

τῶν ἐνδόξον μαρτύρον Κυρήκο[υ] καὶ

Ἡ ἐπιγραφὴ λοιπὸν μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ ἐξετασθὲν ἐπιστύλιον προέρχεται ἐκ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τῶν ἁγίων μαρτύρων Κηρύκου καὶ Ἰουλίττης,

[1] Τὸ σχοινίον εἶναι διακοσμητικὸν θέμα, ὅπερ συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς πβλ. εἰκόνα κιονοκράνου ἐν Jahrb. des Inst. 46 (1931) Arch Anz. σ. 301 εἰκ. 38, τὸ εὑρίσκομεν δ' ἐπίσης καὶ εἰς ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ κτήρια Noack, Die Baukunst des Altertums πίν. 55, α.

ὧν ἡ λατρεία, ὡς ἀλλαχοῦ διὰ μακρῶν ἐγράψαμεν [1], ἦτο λίαν διαδεδομένη εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Ἀνατολήν.

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, τοῦτο ὑπῆρξεν ἓν τῶν πλέον συνήθων θεμάτων τῆς διακοσμήσεως βυζαντινῶν τέμπλων ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας. Ὁ Strzygowski, ὅστις πρῶτος ἐπραγματεύθη περὶ αὐτοῦ [2], τὸ συνήντησε εἰς ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς Μαγνησίας, χρονολογούμενον ἐκ τῆς ἐπ᾽ αὐτοῦ κεχαραγμένης ἐπιγραφῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 967 μ. Χ. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι καὶ πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἦτο τὸ θέμα τοῦτο ἐν χρήσει, ὡς ἀποδεικνύει τόσον ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου τεμαχίου χαραγμένης ἐπιγραφῆς, ὅσον καὶ τὰ θέματα καὶ δὴ καὶ ἡ μορφὴ τῶν κιονίσκων μὲ τὰς ἑλικοειδεῖς ῥαβδώσεις τοῦ κορμοῦ, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναχθῶσι καὶ εἰς παλαιοτέρους ἀκόμη αἰῶνας. Πράγματι τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς τοξοστοιχίας ἐπανευρίσκομεν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐν μαρμαρίνῳ ἐπιστυλίῳ τοῦ ἐν Zwarthnotz τῆς Ἀρμενίας ἀνακτορικοῦ ναοῦ [3] (μέσων 7ου αἰῶνος) ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ — καὶ δὴ μετὰ τῶν αὐτῶν καὶ ἐνταῦθα διδύμων κιονίσκων — εἰς μικρὰν μὲν κλίμακα ἐπὶ τεκτονικῶν σασσανιδικῶν κιονοκράνων [4], εἰς μεγάλην δ᾽ ἐπὶ τῆς προσόψεως τῶν ἀνακτόρων τῆς Κτησιφῶντος [5], ἔνθα ἄφθονος ἐγένετο χρῆσις αὐτοῦ, προφανῶς κατὰ μίμησιν παλαιοτέρων προτύπων ἐξελληνισθεισῶν Συριακῶν πόλεων [6].

24. (Εἰκ. 22). Ἐπιστύλιον κολοβὸν φέρον ἐπὶ τῆς προσθίας του ὄψεως τὸ θέμα τῆς ἐπὶ διδύμων κιόνων βαινούσης τοξοστοιχίας. Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ πληροῦνται ἐνταῦθα δι᾽ ἀνθεμίου, ὅπερ ἀποβαίνει ἀργότερον στερεότυπον κόσμημα τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας. Ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου εἰκονίζονται «συριακοὶ τροχοί» πληρούμενοι διὰ ῥοδάκων, πυροστροβίλων καὶ ἀγκυρωτῶν σταυρῶν. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, ἣν δὲν δύναμαι νὰ ἀναγνώσω ἐκ τῆς φωτογραφίας.

25. (Εἰκ. 23). Ἐπιστύλιον κολοβὸν εἰκονίζον ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τοξοστοιχίαν βαίνουσαν ἐφ᾽ ἁπλῶν κιόνων, τῶν ὁποίων τὰ κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν θεμάτων, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω ῥόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ σταυροσχήμου πλαισίου καὶ δεξιὰ αὐτοῦ τὸ

[1] Orlandos, Délos chrétienne, Bull. Corresp. Hellénique LX, 1936 σ. 83.

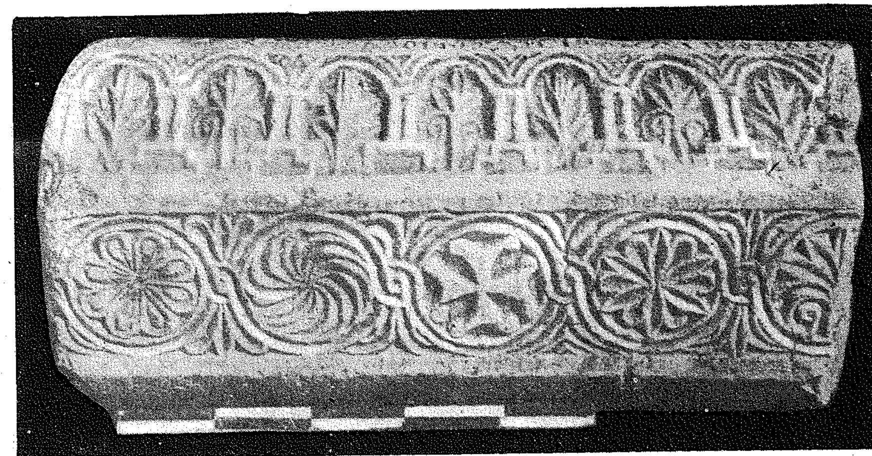
[2] Strzygowski, Wiener Studien XXIV (1902) σ. 443-447.

[3] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, I εἰκ. 115.

[4] Τὰκ-ι-μποστάν: (περὶ τὸ 600 μ. Χ.) Borrmann-Neuwirth, Geschichte der Baukunst, Leipzig 1904 εἰκ. 247 Fr. Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1923 εἰκ. 12 καὶ πίν. 93.

[5] 3ου μ. Χ. αἰῶνος Fr. Sarre, ἔ. ἀ. πίν. 69.

[6] Τοῦ θέματος τῆς τοξοστοιχίας συχνὴ ἐγένετο χρῆσις κατά τε ῥωμαϊκήν, τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν κυρίως ἐποχὴν καὶ πρὸς διακόσμησιν τῶν παρειῶν σαρκοφάγων. Πβλ. Ὀρλάνδον, ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμ. Β′ σ. 37 σημ. 1, ἔνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Εἰκ. 22. Ἐπιστύλιον μὲ τοξοστοιχίαν καὶ συριακοὺς τροχούς.

Εἰκ. 23. Ἐπιστύλιον ἐνεπίγραφον.

συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰ ἔργα ἀπαντῶν ἐσχηματοποιημένον καρδιόσχημον φύλλον [1]. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή.

[1] Θωράκιον μουσείου Χίου Orlandos, Monum. byzantins de Chios II πίν. 7, σμάλτον μουσείου Βουδαπέστης Dalton, Byzantine art and archaeology, Oxford 1911 σ. 679 εἰκ. 430, θρόνος μητροπόλεως Σερρῶν. Λαμπάκης Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Ε′ (1905) σ. 65, κιονόκρανον μονῆς Χελανδαρίου Millet, Ancien art serbe εἰκ. 158, θωράκιον μονῆς Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 σ. 30 εἰκ. 19, κιονόκρανον Βήρας Ὀρλάνδος, Θρακικὰ Δ′ σ. 21 εἰκ. 11. κλπ.

Εἰκ. 24. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

26-33. (Εἰκ. 24 καὶ 25). Ὀκτὼ τεμαχισμένα ἐπιστύλια κοσμούμενα κατά τε τὴν προσθίαν καὶ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν διὰ ποικίλων γεωμετρικῶν καὶ φυτικῶν κοσμημάτων. Οὕτω π.χ. τὰ ὑπ᾽ ἀριθ. 26 καὶ 30 τεμάχια ἐμφανίζουσι

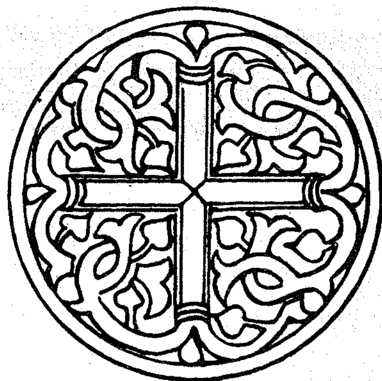

Εἰκ. 25. Τεμάχια ἐπιστυλίων.

τὸ ἤδη περιγραφὲν θέμα τῆς τοξοστοιχίας, βαινούσης ἐπὶ ἁπλῶν (26) ἢ διπλῶν (30) κιονίσκων μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται τὸ τυπικὸν ἐκφυλισμένον ἀνθέμιον, πλὴν ἑνὸς μετακιονίου (26) ἔνθα ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν ἀνατολικὸν θέμα τοῦ ἀετοῦ, ὅστις ἔχει συλλάβει διὰ τῶν ὀνύχων του λαγωόν. Τὰ ὑπ᾽ ἀριθ. 27 καὶ 28 ἐπιστύλια φέρουσι γεγλυμμένους συριακοὺς

τροχοὺς περιβάλλοντας ἐξέργους ρόδακας, ἐν δὲ τῇ κάτω ἐπιφανείᾳ, τοῦ μὲν 27 εἰκονίζεται τὸ γνωστὸν μικρασιατικὸν κόσμημα τῶν συνεχομένων τετραφύλλων, τοῦ δὲ 28 ἰσοσκελὴς σταυρὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ μακρόμισχα ἀνθέμια. Ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 31 τεμαχίου παρίστανται συνεχῆ ἀνθέμια ἐγγεγραμμένα ἐντὸς φοειδοῦς περιβλήματος, καὶ τέλος τὰ ὑπ' ἀρ. 27 καὶ 33 ἐπιστύλια παρουσιάζουσι τὰς γνωστὰς μαστοειδεῖς ἀποφύσεις ἢ κομβία.

Ἡ χρονολογία πάντων τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστυλίων κυμαίνεται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 12ου μ. Χ. αἰῶνος.

ΔΥΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΡΙΚΚΑΛΩΝ

Ἡ ἑνοῦσα τὰ Τρίκκαλα πρὸς τὴν Λάρισαν ἁμαξιτὴ ὁδὸς διέρχεται κατὰ τὸ 12ον ἀπὸ Τρικκάλων χιλιόμετρον παρὰ τὴν ρίζαν ἑνὸς χαμηλοῦ καὶ ἐρήμου προβούνου τῶν Χασίων, τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου στέφουν τὰ τείχη ἀρχαίας ἀκροπόλεως καὶ μέγας, ἐν ἡμιερειπιώδει καταστάσει, χριστιανικὸς ναός. Ὁ μνημονευθεὶς λόφος καλεῖται σήμερον ὑπὸ τῶν περιοίκων Παλαιογαρδίκι, τὰ δ' ἐπ' αὐτοῦ σωζόμενα ἀρχαῖα τείχη εἶχον ἤδη ἀπὸ ἑνὸς αἰῶνος ἐπισύρει τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ἐξ ὧν πρῶτος ὁ ὀξυνούστατος Leake (1835) καὶ περιγραφὴν αὐτῶν εἶχε παράσχει καὶ τὴν πόλιν, εἰς ἣν ταῦτα ἀνῆκον, εἶχε ταυτίσει πρὸς τὸ Πελινναῖον[1]. Ὀλίγον ἀργότερον (1857) ἐπεσκέφθη τὸν λόφον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος J. Ussing, ὅστις περιέγραψε λεπτομερέστερον τὰ τείχη[2] δὲν ἐδέχθη ὅμως τὴν περὶ Πελινναίου ἄποψιν τοῦ Leake, ἀλλ' ὑπεστήριξεν ὅτι ἄλλη τις πόλις θὰ ἔκειτο εἰς Γαρδίκι, ἣν ὁ ἡμέτερος Γεωργιάδης, ἀκολουθῶν τὸν Kiepert[3], ἐταύτισεν ἐν τῇ ἀξιολόγῳ περὶ Θεσσαλίας πραγματείᾳ του[4] πρὸς τὸ Λιμναῖον, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ Β. Δούσμανης[5] ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Leake προταθεῖσαν καὶ ὑπὸ τῶν Bursian[6], Philippson[7], Lolling[8] καὶ Edmonds[9] παραδεκτὴν γενομένην ταύτισιν πρὸς τὸ Πελινναῖον. Τὴν γεννηθεῖσαν διχογνωμίαν ἔλυσεν ὁριστικῶς, διὰ πολλῶν καὶ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων, ὁ διεξοδικῶς μελετήσας τὴν ἀρχαίαν Θεσσαλίαν καὶ ἐμβριθὲς περὶ αὐτῆς σύγγραμμα πρό τινων ἐτῶν δημοσιεύσας Friedrich Stählin, ἀποδείξας ὅτι τὸ Παλαιογαρδίκι κατέχει ὄντως τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Πελίννης[10]. Παρέσχε δὲ μάλιστα ὁ εἰρημένος καθηγητὴς καὶ τοπογραφικὸν διάγραμμα τῶν τειχῶν

[1] William Martin Leake, Travels in northern Greece, IV, London 1835, σ. 288.
[2] Griechische Reisen und Studien, Kopenhagen 1857 σ. 51.
[3] H. Kiepert, Atlas antiquus Berlin πίν. VI.
[4] Ν. Γεωργιάδου, Ἡ Θεσσαλία Ἀθῆναι 1880 σ. 289, βα ἔκδ. ἐν Βόλῳ 1894 σ. 188.
[5] Β. Δούσμανης, Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι 1925 σ. 164.
[6] Conrad Bursian, Geographie von Griechenland I Leipzig 1862 σ. 52.
[7] Alfr. Philippson, Thessalien und Epirus, Berlin 1897 σ. 132.
[8] Hellenische Landeskunde und Topographie σ. 152.
[9] Annual of the British School, V (1898-9) σ. 20.
[10] Fr. Stählin, Das hellenische Thessalien, Stuttgart 1924 σ. 116.

τῆς ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου ἱδρυμένης πόλεως καὶ τῆς ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἀκροπόλεως, συνοδεύσας αὐτὸ διὰ λεπτομεροῦς περιγραφῆς τῶν ἐρειπίων, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παραπέμπομεν τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην, ἀρκούμενοι νὰ προσαγάγωμεν ἐνταῦθα φωτογραφικὴν ἄποψιν τμήματος τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους (εἰκ. 1), οὕτινος οὐδεμίαν δυστυχῶς εἰκόνα παρέσχεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ὁ Stählin.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ μεσαιωνικὸν Γαρδίκι, περὶ τοῦ ὁποίου ἡμεῖς ἐνταῦθα

Εἰκ. 1. Τμῆμα τείχους τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Πελινναίου.

θ᾿ ἀσχοληθῶμεν, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πότε ἀκριβῶς ἐνεφανίσθη. Ἂν ὅμως κρίνωμεν ἀπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι ἐκ τῶν μόνων λειψάνων, ἅτινα παρέμειναν ὡς τεκμήρια τῆς διαβάσεως τῶν Σλαύων, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ μετονομασία τοῦ ἀρχαίου Πελινναίου εἰς Γαρδίκι θὰ ἐγένετο μετὰ τὸν 7ον αἰῶνα, ἴσως δὲ καὶ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Βουλγάρων, κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ἀρχαιοτέραν μνείαν τοῦ Γαρδικίου εὑρίσκομεν εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου [1] (περὶ τὸ 980), ἔνθα ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἀναφέρεται ὡς ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης καὶ κατέχουσα τὴν ιβ´ θέσιν μεταξὺ τῶν 28 ἐπισκοπῶν τῆς μητροπόλεως ταύτης. Ἕνα δ᾿ αἰῶνα βραδύτερον μνημονεύεται ὡσαύτως ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ εἰς τὸ Τακτικὸν τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ γεγονυῖα διατύπωσις παρὰ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κλπ.» [2], ὅπερ συνετάχθη πιθανῶς ὀλίγον μετὰ τὸ 1084 [3].

[1] Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey Berlin 1866 σ. 121. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ Τακτικοῦ τούτου ὅρα Γ. Ι. Κονιδάρην ἐν λ. Τακτικὰ τῆς Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας σ. 757.

[2] Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τ. Ε´, σ. 482.

[3] Γ. Ι. Κονιδάρης ἔ. ἀ.

Εἰς τὸ τακτικὸν δὲ τοῦτο κατέχει ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ πάλιν τὴν ιβ´ θέσιν. Περὶ δὲ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος ἀναφέρεται τὸ Γαρδίκι καὶ ἐν τῷ ὁδοιπορικῷ τοῦ ἐκ Τουδέλης τῆς Ἱσπανίας ραβίνου Βενιαμίν, ὅστις γράφει περὶ αὐτοῦ ὅτι ἦτο «μία πόλις ἐκπεσμένη καὶ ἠρημωμένη, περιέχουσα ὀλίγους μόνον Ἕλληνας καὶ Ἰουδαίους [1]». Κατὰ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰῶνος μνημονεύεται ἐπανειλημμένως καὶ ἀρχιεπίσκοπος Γαρδικίου α) ἐν πράξει, δι᾿ ἧς ἡ ἐφορεία τῆς ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου μονῆς τῆς Ἁγ. Τριάδος ἀνατίθεται εἰς τὸν Γαρδικίου Ἰωάννην [2] β) ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πατριάρχου Μανουὴλ τοῦ Σαραντηνοῦ πρὸς τὸν περίπυστον μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην τὸν Ἀπόκαυκον [3] καὶ γ) ἐν τῇ ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀποκαύκου πρὸς τὸν Πατριάρχην Μανουήλ [4]. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ὁ μνημονευόμενος ἐν τοῖς ἄνω ἐγγράφοις ἀρχιεπίσκοπος εἶναι ὁ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἢ ὁ τῆς ἐν Φθιώτιδι ἐπισκοπῆς Γαρδικίου [5]. Τέλος ὑπερμεσοῦντος τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου μνημονεύεται εἰς τὸ Τακτικὸν τῆς ἐποχῆς Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ὡς κατέχουσα τὴν ιγ´ θέσιν μεταξὺ τῶν 16 ἐπισκοπῶν τῶν ὑποτεταγμένων εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο καὶ σιγιλλιῶδες γράμμα τοῦ 1371 τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου [6].

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Λαρίσης ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἐσχόλαζε, λόγῳ μεταθέσεως τῆς ἕδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκκαλα [7], ὅτε ἐπετράπη εἰς τὸν Λαρίσης νὰ μὴ χειροτονῇ ἐπισκόπους Τρίκκης καὶ Γαρδικίου, ἵνα ζῇ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν δύο τούτων ἐπισκοπῶν. Ἀνασυνεστήθη ὅμως ἀργότερον [8] (1543) καὶ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη καθ᾿ ὅλους τοὺς μετέπειτα αἰῶνας, μέχρι τοῦ 1899, ὅτε διὰ νόμου συνεχωνεύθη πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Τρίκκης.

Κατάλογον τῶν μετὰ τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου διατελεσάντων ἐπισκόπων ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος [9], συνεπλήρωσε δ᾿ αὐτὸν ἀργότερον ὁ κ. Κ. Δυοβουνιώτης [10] ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπ᾿ ἀρ. 1471 καὶ 1472 κωδί-

[1] Itinerarium Beniamini Tudelensis... ex hebraico in latinum factum, Bened. Aria Montano interprete. Antverpiae 1575 σ. 27.

[2] Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πετρουπόλει 1891 τ. Α´ σ. 342 ἀρ. 67.

[3] Vassilievskij, ἐν Viz. Vrem. τ. Γ´ σ. 268.

[4] Vassilievskij, ἔ.ἀ. σ. 271.

[5] Τῆς «ἑτέρας Γαρδικίας» ὡς λέγεται ἐν πολλοῖς ἐγγράφοις.

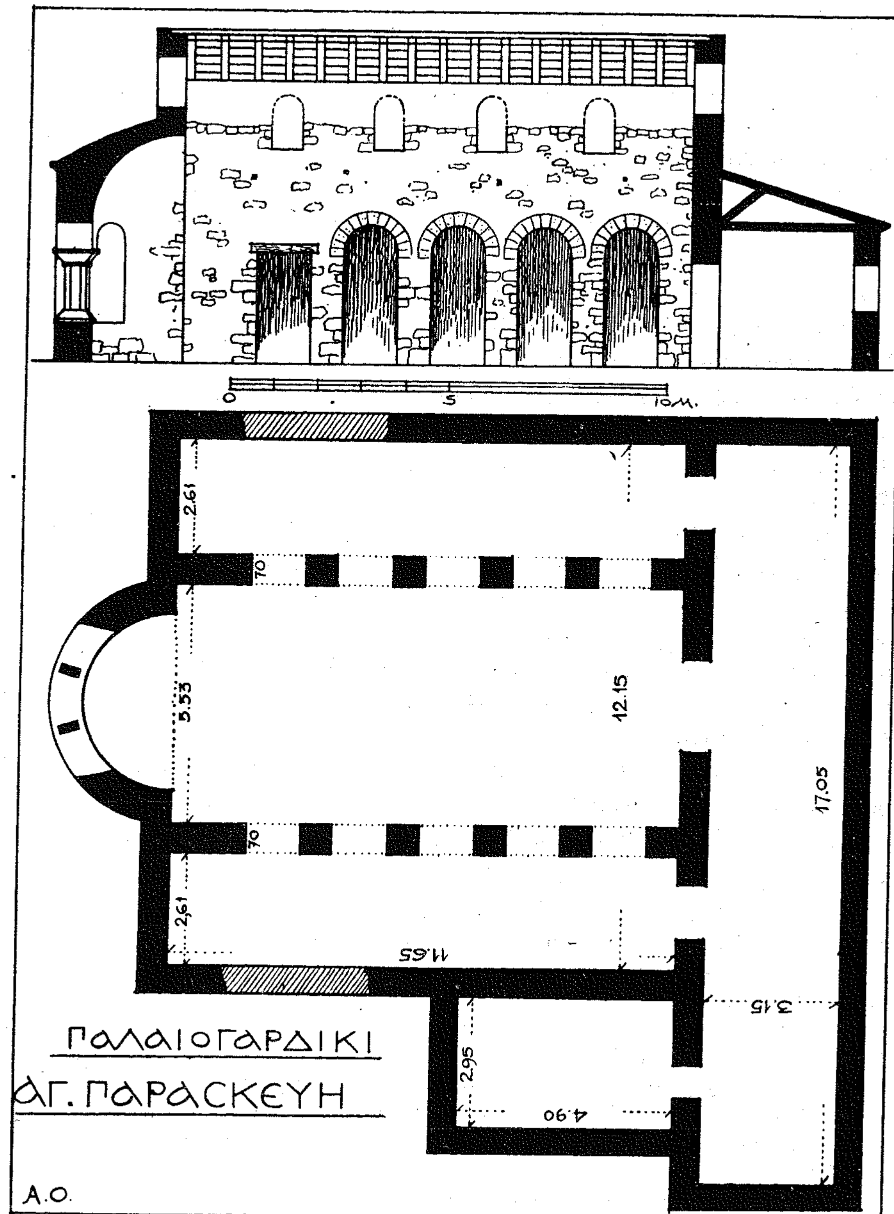
[6] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 1, 588.

[7] Μητροπολίτης Τρίκκης καὶ Σταγῶν Πολύκαρπος ἐν Θεολογίᾳ τόμ. 15 (1937) σελ. 357.

[8] Κ. Δυοβουνιώτης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

[9] Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ ἔτος ΙΑ´ σ. 175.

[10] Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, Ἱερὸς Σύνδεσμος 1911 ἀρ. φ. 279 σ. 13.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς.

κων τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου. Πρὸ ὀλίγων ὅμως ἐτῶν προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος εἰς τὸν παλαιόν του κατάλογον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Σωφρόνιον τὸν Α΄ τοποθετήσας αὐτὸν εἰς τὸ ἔτος 1425[1]. Τὸν νέον δὲ τοῦτον ἐπίσκοπον προσέθηκεν ὁ κ. Γιαννόπουλος στηριχθείς, ὡς γράφει, ἐπὶ τῆς γραπτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐν τῷ γειτονικῷ χωρίῳ Κριτσίνι ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν. Ἡμεῖς ὅμως ἀναγνώσαντες ἐσχάτως τὴν εἰρημένην ἐπιγραφὴν[2] διεπιστώσαμεν, ὅτι ἡ χρονολογία, ἣν ἀναγράφει, δὲν ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1425, ὡς ὑπέθεσεν ὁ κ. Γιαννόπουλος, ἀλλ᾽ εἰς τὸ 1625. Κατὰ ταῦτα ὁ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενος ἐπίσκοπος Σωφρόνιος εἶναι αὐτὸς οὗτος, ὃν ὁ μὲν κ. Γιαννόπουλος ἀνέγραψεν ἐν τῷ παλαιῷ καταλόγῳ του μὲ τὸ ἔτος 1649[3], ὁ δὲ κ. Δυοβουνιώτης ἐσημείωσεν ὡσαύτως μὲ τὰ ἔτη 1659[4] καὶ 1663[5].

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου ἡμιηρειπωμένου ναοῦ, ὃν οἱ περίοικοι τιμῶσιν εἰς μνήμην τῆς Ἁγ. Μεγαλομάρτυρος Παρασκευῆς. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ παρατιθεμένῃ κατόψει (εἰκ. 2) τὸ κτήριον ἔχει τὸ σχῆμα βασιλικῆς, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς δυσμὰς αὐτοῦ προσηρτημένου νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναός, σχήματος περίπου τετραγώνου (ἐσωτ. διαστ. 11.65×12.15), διαιρεῖται διὰ δύο πεσσοστοιχιῶν εἰς τρία κατὰ μῆκος κλίτη, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (5.53:2.61) καὶ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μεγάλην, ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικήν, ἀψῖδα ἱεροῦ. Ἑκάστη πεσσοστοιχία ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων τετραγώνων (0.70×0.70) πεσσῶν καὶ δύο κατὰ τἄκρα παραστάδων. Ὁ δὲ νάρθηξ, διατηρούμενος, ὡς καὶ τὰ πλάγια κλίτη, μόνον ἐν θεμελίοις, ἐκτείνεται καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ καὶ ἔτι πέραν πρὸς βορρᾶν, συγκοινωνῶν διὰ μιᾶς θύρας πρὸς ἕκαστον τῶν κλιτῶν καὶ πρὸς ὀρθογώνιον, κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ναοῦ κατεσκευασμένον διαμέρισμα, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς σκευοφυλάκιον.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν· ὡς πρὸς δὲ τὴν καθ᾽ ὕψος διάταξιν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ πεσσοὶ ἐγεφυροῦντο ἄνω διὰ τόξων ἐκτισμένων διὰ λαξευτῶν πωρολίθων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν λοιπὴν τοιχοποιΐαν τοῦ ναοῦ, ἥτις εἶναι κατεσκευασμένη δι᾽ ἀκανονίστων, φαιῶν ἀσβεστολίθων μὲ πολὺ ὀλίγα τεμάχια πλίνθων. Ἐξαίρεσιν ποιοῦνται μόνον τὰ ἄκρα ἀνατολικὰ ἀνοίγματα, ἔνθα, ἀντὶ τοξωτῶν, ὑπάρχουσιν εὐθέα ὁριζόντια ὑπέρθυρα ἐκ ξύλου, διατηρούμενα εἰσέτι (εἰκ. 2). Ὑπεράνω τῶν πεσσοστοιχιῶν ὑψοῦτο τοῖχος διατρυπώμενος ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων ἀνοιγμάτων (0.80), ὧν διατηροῦνται τὰ κάτω ἡμίση (εἰκ. 2). Πρὸς ἀνατολὰς δὲ καὶ δυσμάς, ἤτοι κατὰ τὰς στενὰς πλευ-

---

[1] Θεολογία (1933) τ. 11 σ. 332.

[2] Ταύτην δημοσιεύομεν κατωτέρω ὁλόκληρον. Ὅρα σελ. 164.

[3] Ἐπετηρὶς Φιλ. Συλλ. Παρνασσοῦ ἔτος ΙΑ΄ (1915) σ. 175.

[4] Ἱερὸς Σύνδεσμος 1916 ἀρ. φ. 279 σ. 15.

[5] Αὐτόθι ἀρ. φ. 279 σ. 15.

ρὰς τοῦ μέσου κλίτους, ὑψοῦντο τριγωνικοὶ τοῖχοι διατρυπώμενοι καὶ αὐτοὶ ὑπὸ μονολόβων, τοξωτῶν ἀνοιγμάτων (εἰκ. 2 καὶ 5). Ἡ ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν ὕπαρξις παραθύρων μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ ὑψοῦτο ὑπὲρ τὰ πλάγια, σχηματίζον φωταγωγόν. Τὰ πλάγια λοιπὸν κλίτη εἶχον τὰς στέγας χαμηλοτέρας, ὡς ἄλλως τε διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὀπῶν πακτώσεως δοκῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τῶν ὕπερθεν τῶν πεσσοστοιχιῶν τοίχων.

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Ν. Α.

Ἐπειδὴ δὲ ὅμοιαι ὀπαὶ πακτώσεως ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, συνάγομεν ὅτι καὶ ὁ νάρθηξ ἐστεγάζετο διὰ στέγης χαμηλοτέρας τῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ ἰσοϋψοῦς πρὸς τὴν τῶν ἄκρων κλιτῶν. Ὅτι δὲ πᾶσαι αἱ στέγαι τοῦ ναοῦ ἦσαν ξύλιναι συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ σχετικῶς πάχους (0.65) τῶν τοίχων. Τοὐναντίον τὸ μεγαλύτερον πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ μαρτυρεῖ, ὅτι αὕτη ἦτο κεκαλυμμένη διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἔφερε δ' ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ κάτω καὶ μέγα τρίλοβον παράθυρον, συνολικοῦ ἀνοίγματος 3.57, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σωζομένων ἄκρων σταθμῶν. Τοῦ παραθύρου τούτου εὑρέθη, ἐρριμένος ἔξω τοῦ ναοῦ, ὁ ἕτερος τῶν κορμῶν τῶν ἐκ φαιοῦ ἀσβεστολίθου διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων, ὕψους 0.97. Παράθυρα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν πλαγίων κλιτῶν, θὰ ἦσαν ὅμως ταῦτα πιθανώτατα μονόλοβα.

Μίαν ἐνδιαφέρουσαν τεχνικὴν λεπτομέρειαν παρουσιάζει ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ μέσου κλίτους, ὅστις ἐμφανίζει σήμερον ἐν τῷ μέσῳ μεγάλην ἡμικυκλικὴν καμάραν (εἰκ. 5). Ἡ καμάρα αὕτη ἐφράσσετο ἄλλοτε διὰ τοιχοποιίας, χρησι-

μεύουσα ἁπλῶς ὡς ἀνακουφιστικὸν τόξον διὰ τὸ ὑπέρθυρον τῆς κάτωθεν βασιλείου πύλης.

Ὁ ναὸς ἐκοσμεῖτο ἐσωτερικῶς μὲ τοιχογραφίας, ὧν ἐλάχιστα τμήματα διατηροῦνται ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ταῦτα λίαν ἀμυδρά, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκθέσεως αὐτῶν εἰς τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις. Διακρίνονται μάλιστα καὶ δύο ἐπάλληλα στρώματα τοιχογραφίας, ἰδίᾳ εἰς τὴν πρὸς νότον παρειὰν τῆς Ν. Α. παραστάδος, ἔνθα παρίσταται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἐπὶ

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β. Α.

τοῦ δευτέρου ἀπ' ἀνατολῶν πεσσοῦ τῆς βορείου πεσσοστοιχίας, ἔνθα εἰκονίζεται ἡ Παναγία. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων τοῦ παλαιοτέρου στρώματος δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα, ἡ δὲ τοῦ νεωτέρου πιθανῶς εἰς τὸν 17ον.

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον ἐκεῖνον τῶν βασιλικῶν, ὅστις, ἐφαρμοσθεὶς κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ βορείῳ Ἑλλάδι κατὰ τὴν δευτέραν μετὰ Χριστὸν χιλιετηρίδα, παρουσιάζει ἀναμὶξ στοιχεῖα ἑλληνιστικὰ καὶ ἀνατολικά [1]. Πράγματι ἡ βασιλικὴ τοῦ Γαρδικίου εἶναι ἑλληνιστικὴ μὲν λόγῳ τῶν ξυλίνων στεγῶν της καὶ τοῦ ὑπερυψωμένου μέσου κλίτους της, ἀνατολικὴ δὲ διότι στερεῖται ὑπερῴων καὶ χρησιμοποιεῖ κτιστοὺς πεσσοὺς ἀντὶ κιόνων. Μεγάλην ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν παρουσιάζει ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ πρὸς τὴν λεγομένην βασιλικὴν τῶν κατηχουμένων παρὰ τὰ Σέρβια [2], ὡς καὶ πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Φωκᾶ ἐν Priolo τῆς Σικελίας [3].

[1] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σ. 15 ἑ. καὶ Γ. Σωτηρίου ἐν Byz. Zeitschr. XXX (1930) σ. 568 ἑ.

[2] Ὅρα εἰκόνα παρὰ Γ. Σωτηρίου ἔ.ἀ. πίν. IX.

[3] Freshfield, Cellae trichorae and other christian antiquities of Sicily, 1913 πίν. 2.

Ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων στοιχείων καὶ ἰδίᾳ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοποιίας, πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν βασιλικὴν τοῦ Γαρδικίου ἀπὸ τοῦ 14ου μ.Χ. αἰῶνος.

Τοπικὴ παράδοσις. Κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ λόφου τοῦ Γαρδικίου χαίνει βαθεῖα κρατηροειδὴς χοάνη, περιβαλλομένη ὑπὸ ἐρυθρωπῶν πετρωμάτων καὶ διατηροῦσα εἰς τὸ βάθος ἄφθονον ἀκινητοῦν ὕδωρ[1] μὲ ἰχθύας[2]. Ἡ χοάνη αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν περιοίκων Βούλιαγμα[3] καὶ Ζοὺρ-παπᾶ[4] ἢ Ζόρι-παπᾶ[5], προῆλθε δὲ πιθανώτατα ἐκ κατακρημνίσεως τῶν ἄνω στρωμάτων τῆς κλιτύος. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ ἔργου τούτου τῆς φύσεως ἡ λαϊκὴ φαντασία ἔπλασε μῦθον καθ' ὃν ἱερεύς τις τοῦ Παλαιογαρδικίου, ὑπακούσας εἰς εἰσηγήσεις τρίτων, ὅτι ὁ κατέχων ὡραῖον μῆλον δικαιοῦται καὶ νὰ τὸ καρπωθῇ, ἐβίασε, ἡμέραν τινὰ τοῦ Πάσχα, τὴν εὐειδῆ κόρην του. Ἀλλ' ἡ θεία ὀργὴ διὰ τὴν ἀνοσίαν πρᾶξιν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ· διότι τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἡμέραν ὅλον τὸ παλαιὸν Γαρδίκι ἐβυθίσθη, ἀπέμεινε δὲ μόνον ὄρθιος ὁ ναός, ὃν σήμερον βλέπομεν[6].

Εἰκ. 5. Ἄποψις του ναοῦ ἀπὸ δυσμῶν.

[1] Ἐν λεπτομερεῖ περιγραφῇ τοῦ Γαρδικίου, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα «Θάρρος» τῶν Τρικκάλων (ἀρ. φύλλων 9378 ἕως 9381) ὁ φίλος καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Τρικκάλων κ. Ι. Β. Παπασωτηρίου, μεθ' οὗ συνεπεσκέφθημεν τὸν ἐρειπιῶνα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1937, ἀναφέρεται ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ Ζοὺρ-παπᾶ ἔχει καὶ ἰαματικὰς ἰδιότητας (φ. 9378).

[2] Leake, ἔ. ἀ. I, 431.

[3] Γεωργιάδου, Ἡ Θεσσαλία σ. 187.

[4] Ὑπὸ τοῦ Ussing, (ἔ. ἀ. σ. 51) καὶ τοῦ Lolling, (ἔ. ἀ. 152) ὀνομάζεται Σὺρ-παπᾶ.

[5] Χάρτης Χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ καὶ Stählin ἔ. ἀ. σ. 117.

[6] Ὁ Leake, ἔ. ἀ. IV 268 καὶ ὁ Ussing, ἔ. ἀ. σ. 51 ἀναφέρουσιν, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη μικροτέρα ἐκκλησία εἰς τὴν ῥίζαν τοῦ λόφου, ἥτις σήμερον δὲν ὑφίσταται πλέον.

Ὁ δεύτερος ναὸς περὶ τοῦ ὁποίου θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα λόγον, εὑρίσκεται εἰς τὸ χωρίον Κριτσίνι, ὅπερ κεῖται ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτιοδυτικῶς τοῦ Παλαιογαρδικίου ἐν τῇ πεδιάδι. Εἶναι δὲ τὸ Κριτσίνι ἀρκετὰ παλαιὸν πόλισμα· διότι ἀναφέρεται εἰς τὸν πίνακα τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, ὃν ἀναγράφει τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1542 ἐπικυρωτικὸν γράμμα τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Νεοφύτου[1], ἀντιγραφὲν τὸ 1734 ἐκ τοῦ καταστραφέντος κώδικος τῆς μονῆς Δουσίκου. Εἰς τὸν πίνακα τοῦτον τὸ Κριτσίνι ἀναφέρεται μὲ τὸ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον ὄνομα Κριτσίνιστα.

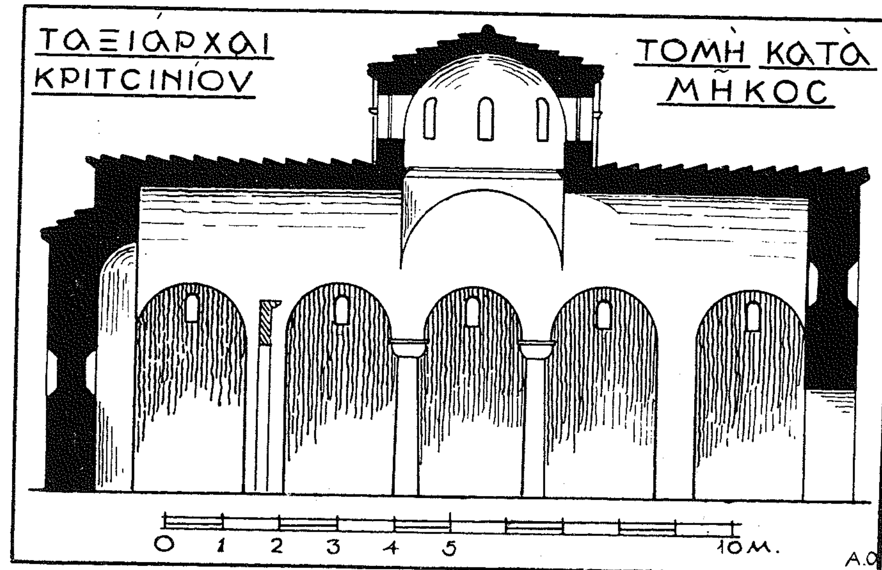

Εἰκ. 6. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν ἀπὸ Ν. Α.

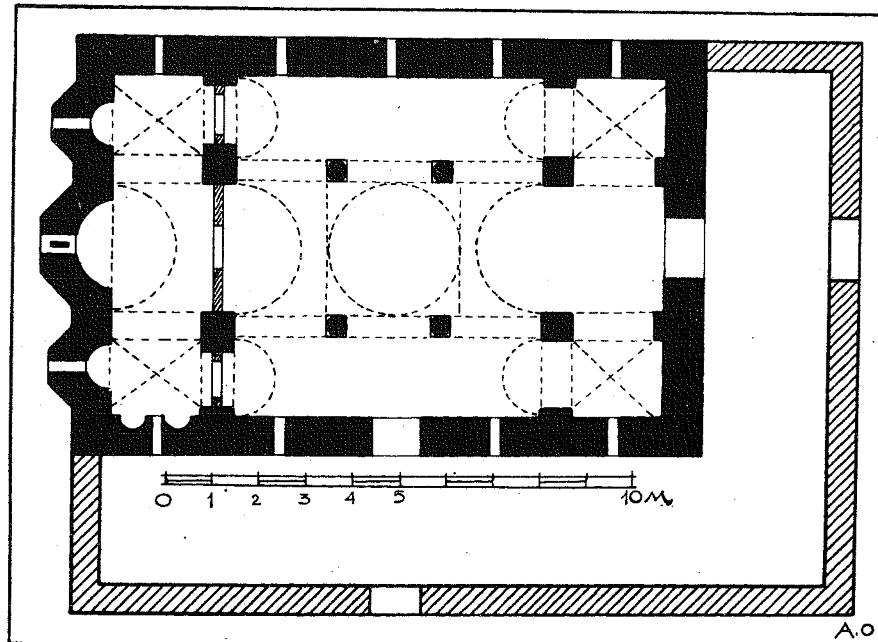
Τῆς αὐτῆς περίπου πρὸς τὸ χωρίον ἐποχῆς εἶναι καὶ ὁ ἐν αὐτῷ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ὅστις σῴζεται εἰσέτι ἀκέραιος καὶ λειτουργεῖται[2] (εἰκ. 6). Ἔχει δ' οὗτος τὸν τύπον θολωτῆς τρουλλαίας βασιλικῆς (εἰκ.), εἰς ἣν ἀργότερον προσετέθη πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς βορρᾶν χαμηλότερος, ξυλόστεγος νάρθηξ. Ὁ κυρίως ναός, ἐκτισμένος διὰ κανονικῶν πωρολίθων, χωρίζεται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη διὰ δύο σειρῶν ἐκ 4 στηριγμάτων, ὧν τὰ μὲν δύο μεσαῖα εἶναι κίονες μαρμάρινοι, φέροντες λεβητοειδῆ, ἀκόσμητα κιονόκρανα, τὰ δὲ δύο ἄκρα

[1] P. Ouspensky, Ἀποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων (ρωσ.) Πετρούπολις 1896 σ. 356.

[2] Ἐσχάτως ἐγένοντο ἐν τῷ ναῷ τούτῳ στερεωτικαὶ ἐργασίαι ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων. Πρὸς συγκράτησιν τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς κατεσκευάσθησαν ἀντηρίδες ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 6. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ προέρχεται καὶ μικρὸν ἀρχαῖον ἀνάγλυφον παριστῶν ἱππέα, ὅπερ ἀπόκειται σήμερον ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Λούβρου. Πβλ. Heuzey-Daumet, Mission archéologique de Macédonie, Paris 1876, πίν. 26,1 σ. 418.

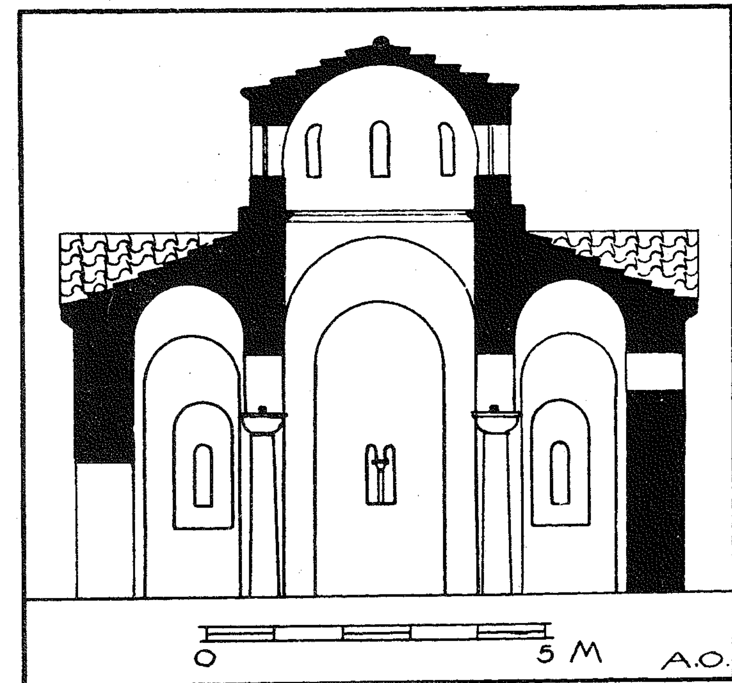

Εἰκ. 7. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

κτιστοί, τετράγωνοι πεσσοὶ (εἰκ. 7 καὶ 8). Οἱ πεσσοὶ δ᾽ οὗτοι ἀντικρύζουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων ἰσοπλατεῖς παραστάδας, πρὸς τὰς ὁποίας καὶ συνενοῦνται διὰ τόξων οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργοῦνται κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τετράγωνα διαμερίσματα καλυπτόμενα διὰ σταυροθολίων, ἐν ᾧ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῶν πλαγίων κλιτῶν στεγάζεται διὰ κυλινδρικῆς καμάρας. Καὶ τὸ μέσον

Εἰκ. 9. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Κριτσινίου.

δὲ κλῖτος καλύπτεται ὡσαύτως διὰ κυλινδρικῆς καμάρας ὑψηλοτέρας ἥτις, διακοπτομένη ὑπὲρ τοὺς κίονας, στηρίζει τὸν τροῦλλον.

Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς βασιλικῆς συνειθίζεται πολὺ κατὰ τοὺς χρόνους ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας [1], καθ᾽ οὓς ἀντικατέστησε τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ, ὃν ἐν τούτοις ἀποπειρᾶται ν᾽ ἀπομιμηθῇ καὶ ἐνταῦθα διὰ κατασκευῆς ψευδῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἑκατέρωθεν τοῦ τρούλλου (εἰκ. 9).

Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς παρουσιάζει λίαν ἐπιμελῆ τοιχοποιίαν (εἰκ. 6) ἰδίᾳ εἰς τὸ ἱερὸν καὶ τὸν τροῦλλον, ἅτινα εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ λαξευτῶν λίθων.

[1] Ναὸς Φανερωμένης Σαλαμῖνος (Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν τ. Α´ σ. 111 εἰκ. 2), Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ὕδρας, Ναὸς Ἁγ. Θεοδώρων Πουλιάνας παρὰ τὰ Τρίκκαλα κλπ.

Αἱ ἀψῖδες τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζουσι τὰ ἀγαπητὰ εἰς τὴν σχολὴν τῆς πρωτευούσης τυφλὰ κλιμακωτὰ τόξα, τεταγμένα εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς ἐφ' ὅλων τῶν πλευρῶν καὶ τῶν μικρῶν εἰσέτι ἀψίδων. Ὁ δὲ τροῦλλος εἶναι ὀκτάπλευρος καὶ φέρει κατὰ τὰς γωνίας κιονίσκους, ἐφ' ὧν στηρίζονται κλιμακωτὰ τόξα ἐνθυμίζοντα τὰς τοξωτὰς ἀπολήξεις τῶν Ἀθηναϊκῶν καὶ ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος. Τὸ γεῖσον ὅμως ἐνταῦθα εἶναι τεθειμένον ὁριζοντίως ὑπεράνω τῶν τόξων τούτων.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ εἶναι περιωρισμένος, ὡς συνηθίζετο ἐπὶ Τουρκοκρατίας· γίνεται διὰ στενῶν (0.20) καὶ χαμηλῶν παραθύρων, ὑψηλὰ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀνοιγομένων (εἰκ. 7), ὡς καὶ διὰ τῶν μικρῶν ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου εὑρισκομένων ἀνοιγμάτων.

Τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τὸν βόρειον καὶ δυτικὸν καλύπτουσι τοιχογραφίαι καταστᾶσαι σὺν τῷ χρόνῳ ἀμαυραὶ ἐκ τῆς αἰθάλης. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐξετελέσθησαν τὸ 1635 καὶ εἶναι καλὰ ὁπωσδήποτε ἔργα τοῦ ἐκ Τρίκκης ζωγράφου Δημητρίου, ὡς μανθάνομεν ἐκ σχετικῆς ἐπιγραφῆς γεγραμμένης ἐσωτερικῶς ὑπεράνω τῆς θύρας, δι' ἧς ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἰδοὺ δὲ τί λέγει ἡ ἐπιγραφή, ἧς παρέχομεν ἐνταῦθα τὸ πλῆρες[1] κείμενον μετὰ πανομοιοτύπου (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Γραπτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἀνεκενῆθυ ἐκ βόθρου ἐν ἔτη ΖΡΛΓ' † Ἀνεστωρήθη ὠ θύος κὲ πάνσεπτος ναὸς τῶν Παν | μεγήστων Ταξηαρχο̄ν Μηχαὴλ κὲ Γαβριὴλ καὶ πανσο̄ν τῶν ἐπουρανήον δινάμεων ἀσω | μάτων, κὲ ἀρχηερατέβωντως τοῦ θεωφηλεστάτου ἐπησκόπου Γαρδικήου καὶ Περηστερᾶς | Σοφρονήου· ἐν ἔτι ΖΡΜΕ' ἐστωρίθη διὰ χηρός Διμητρίου ἐκ τῆς περηφήμου πόλεος Τρίκις.

† Ἐτεληώθυ ἐν μηνὴ Ἰουνήου ἧς ΚΒ'

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης διδασκόμεθα, ὅτι ὁ μὲν ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων[2] ἐν ἔτει ΖΡΛΓ (=1733) ἤτοι τὸ 1625, αἱ δὲ τοιχο-

[1] Ὁ κ. Ν. Γιαννόπουλος ἐδημοσίευσε μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὴν χρονολογίαν ἐν Θεολογίᾳ τ. 11 (1933) σ. 332.

[2] Ἡ ἔκφρασις «ἐκ βόθρου», ἥτις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ ἐτέθη ἀντὶ τοῦ «ἐκ βάθρων», ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποτελεῖ δὲ δεῖγμα ἀγραμμάτου λογιωτατισμοῦ.

γραφίαι αὐτοῦ ἐξετελέσθησαν ἐν ἔτει ΖΡΜΕ (=7145) ἤτοι τὸ 1637, ἀρχιερατεύοντος τοῦ Σωφρονίου, ὅστις, ὡς ἀνωτέρω (σ. 157) εἴπομεν, μαρτυρεῖται ὅτι ἀρχιεράτευεν εἰσέτι κατὰ τὸ 1663 ἤτοι διετέλεσεν ἀρχιερεὺς ἐπὶ 36 τοὐλάχιστον συναπτὰ ἔτη. Μανθάνομεν ἐπίσης ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἦτο συγχωνευμένη κατὰ τὸ 1637 πρὸς τὴν ἐπισκοπὴν Περιστερᾶς, ἀφ' οὗ ὁ ἐπίσκοπος Σωφρόνιος φέρει ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τὸν τίτλον «Γαρδικίου καὶ Περιστερᾶς». Περὶ τῆς «πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Περιστερᾶς»[1] ἐλάχιστα γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἐγειτόνευεν πρὸς τὴν τοῦ Γαρδικίου ὑπήγετο δὲ καὶ αὐτὴ εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης κατέχουσα μεταξὺ τῶν ἐπισκοπῶν ταύτης ὁτὲ μὲν τὴν ιε' θέσιν[2], ὁτὲ δὲ τὴν ις'[3]. Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ἕδρας τοῦ Μητροπολίτου Λαρίσης εἰς Τρίκκαλα ἐσχόλασε καὶ αὐτή, ἀνασυνεστήθη δὲ πολὺ ἀργότερον (1800). Πρῶτος δὲ μετὰ τὴν ἀνασύστασιν αὐτῆς ἐπίσκοπος ἐγένετο ὁ Παΐσιος[4].

[1] Οὕτω ἀναφέρεται ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. 1471 κώδικι τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου, Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδεσμος 1917 ἀρ. φύλ. 285 σ. 14.

[2] Τακτικὸν Βουλγαροκτόνου, Ράλλη καὶ Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Ἀθήνησιν 1855 τ. Ε', 482, Notitiae Episcopatunm (Parthey) 3,508.

[3] Τακτικὸν Μιχ. Παλαιολόγου, Notitiae Episcopatuum ἔκδ. Parthey ἐν Βερολίνῳ 1866 σ. 10, 614 καὶ 13,465.

[4] Κ. Δυοβουνιώτης Ἱερ. Σύνδ. 1917 φ. 285 σ. 14.

Ο ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΩΝ ΛΟΥΚΙΣΙΩΝ

Δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Λουκίσια, κειμένου ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Βοιωτίας, παρὰ τὰ ἐρείπια τῆς ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ἀρχαίας Ἀνθηδόνος, εὑρίσκεται κομψὸς βυζαντινὸς ναΐσκος (εἰκ. 1), χρησιμεύων σήμερον ὡς ἐξωκκλήσιον τῶν Λουκισίων, τιμώμενον εἰς μνήμην Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου. Ὁ ναΐσκος κεῖται κατὰ τὰς βορείους ὑπωρείας τοῦ ὄρους Κτυπᾶ, ἀρχαίου Μεσσαπίου [1], διατηρεῖται δὲ σχεδὸν ἀκέραιος· διότι μόνον ἡ παλαιὰ αὐτοῦ κεράμωσις καί τινα πλίνθινα γεῖσα του ἔχουσι λεηλατηθῆ ὑπὸ χειρῶν βεβήλων.

Ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸς μόνον ἐκ μιᾶς ἁπλῆς μνείας του ὑπὸ τοῦ Leake [2] καὶ μιᾶς φωτογραφίας τῆς προσόψεως αὐτοῦ, ἥν, ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης του, ἐδημοσίευσεν ὁ Megaw [3].

Ἐνδιαφέρουσα κυρίως εἶναι ἡ κάτοψις τοῦ ναΐσκου (εἰκ. 2)· διότι παρουσιάζει τὸ σχέδιον μονοκλίτου, τετρακόγχου ναοῦ μετὰ τρούλλου, ὅπερ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τῶν τρικόγχων καὶ σταυρικῶν μονοκλίτων, πρὸς οὓς συγγενεύει, εἶναι σπάνιον διὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα· διότι ὁ μόνος μέχρι τοῦδε γνωστὸς τετράκογχος ναὸς—ὁ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη ἐν Ἀθήναις,—εἶναι τρίκλιτος [4]. Τὸ τετράκογχον ὅμως σχέδιον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· διότι ἀπαντᾷ ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐν αὐτῇ τῇ πρωτευούσῃ —Παναγία Μουχλιώτισσα ἢ τῶν Μογγόλων [5]—ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης [6], ἐνταῦθα ὅμως μὲ προσθήκην ἰδιαιτέρας προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Καυκάσου [7]. Ἀμφότεροι ἐντούτοις οἱ ναοὶ οὗτοι

[1] Στράβων, Γεωγραφικὰ κεφ. 404, Παυσανίας IX, 22, 5.

[2] Travels in Northern Greece, London 1835 τ. II σ. 271.

[3] Annual of the British School at Athens τ. XXXII πίν. 27.

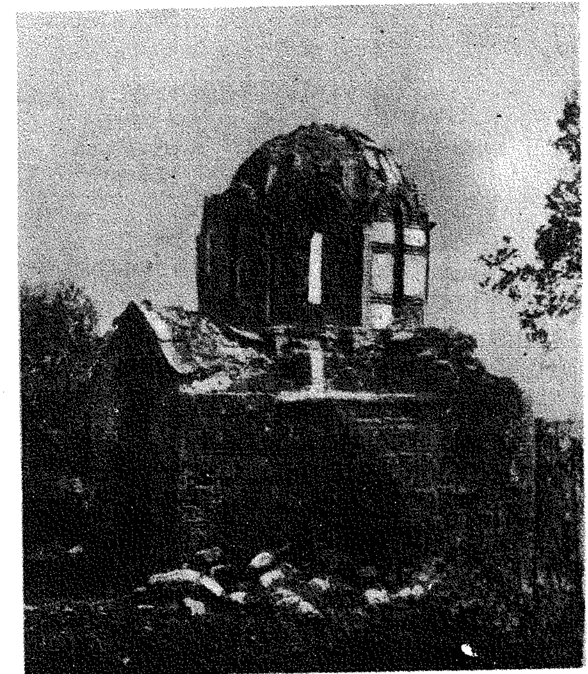
[4] Ὅρα τὸ σχέδιον αὐτοῦ παρὰ Choisy, Histoire de l'architecture II σ. 34, 55 εἰκ. 17 καὶ L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 τ. II σ. 768 εἰκ. 722, Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1905 σ. 12 εἰκ. 9, Ξυγγοπούλῳ, Εὑρετήριον τῶν μεσ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72.

[5] Van Millingen, Byzantine churches in C/pel, London 1912. σ. 279 εἰκ. 96. Ὅρα τὴν ἀναπαράστασιν τῆς κατόψεως αὐτοῦ παρὰ N. Brunov, ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6 (1927-8) σ. 515.

[6] N. Brunov, ἔ. ἀ. σ. 510.

[7] G. Tschubinaschwilli ἐν Monatshefte für Kunstwissenschaft 15, 221.

εἶναι, ὡς θὰ ἴδωμεν, μεταγενέστεροι τοῦ ἐξεταζομένου. Ἐὰν ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων ἦτο γνωστὸς πρὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἀρμενικῶν ναῶν ἔργου τοῦ Strzygowski, ἀσφαλῶς οὗτος θὰ τὸν κατέτασσεν εἰς τοὺς κατ᾽ ἀρμενικὰ πρότυπα κατασκευασθέντας βυζαντινοὺς ναούς, ὡς ἔπραξε διὰ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους [1]· διότι ὁ τύπος οὗτος εἶναι πράγματι συνήθης ἐν Ἀρμενίᾳ [2]· θὰ ἠδύνατο δέ πως καὶ νὰ δικαιολογηθῇ εἰς τοῦτο ὁ Strzygowski, διότι ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναΐσκος παρουσιάζει καί τινα ἄλλα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναφέρωμεν κατὰ τὴν λεπτομερῆ αὐτοῦ ἐξέτασιν, εἰς ἣν ἀμέσως μεταβαίνομεν.

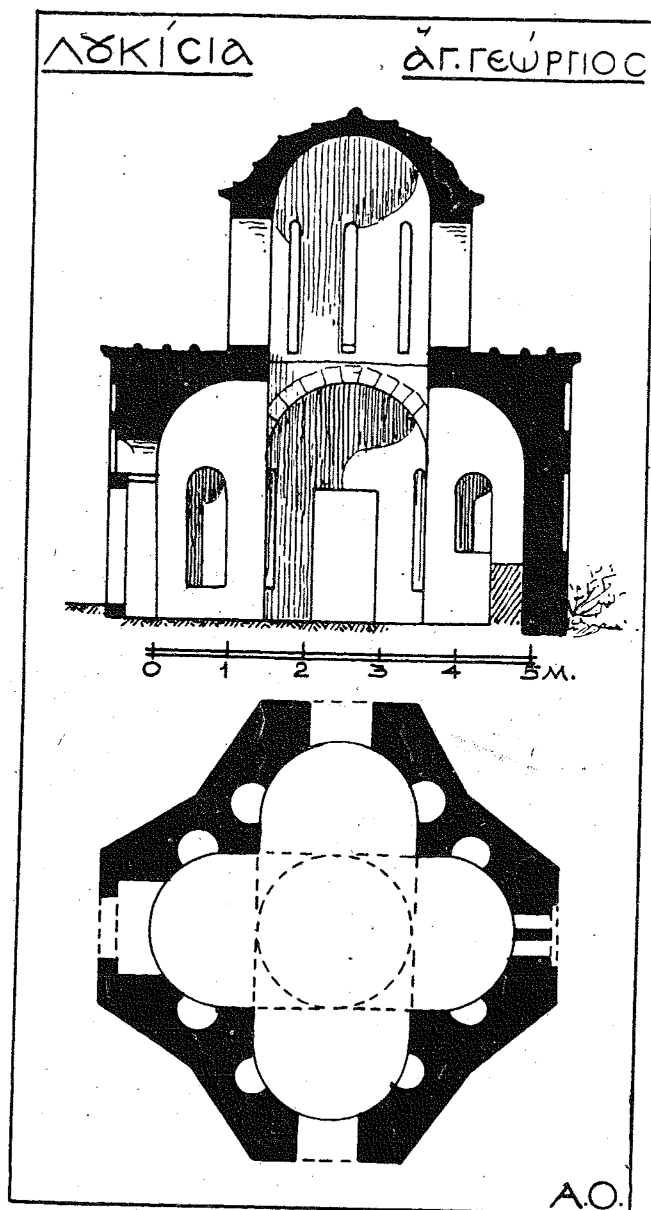
Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπὸ ΝΔ.

Ὁ Ἅγ. Γεώργιος τῶν Λουκισίων εἶναι, ὡς καὶ ὅλοι οἱ μονόκλιτοι τρίκογχοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος [3], μικρῶν διαστάσεων· ἐγγράφεται εἰς ἓν ὀκτάγωνον διαμέτρου μόλις ἓξ μέτρων, τοῦ ὁποίου αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι ἴσαι, ἀλλ᾽ ἐναλλὰξ μικραὶ (2.00 μ.) καὶ μεγάλαι (3.00 μ.). Τὸ σχέδιόν του ἔχει ὡς βάσιν ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, πλευρᾶς 2.10, καλυπτόμενον δι᾽ ὑψηλοῦ τρούλλου τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων) (εἰκ. 2). Ἐφ᾽ ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ἀνοίγεται ἀνὰ μία ὑπερυψωμένη, ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς, ἡμιεξάγωνος δ᾽ ἐξωτερικῶς κόγχη, καλυπτομένη διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐφ᾽ ἑκάστης κόγχης ἀνοίγονται, εἰς μικρὸν ἀπὸ τοῦ δαπέδου ὕψος, ἀνὰ δύο κυκλικὰ κογχάρια, ἐνθυμίζοντα ἀνάλογα κογχάρια τῶν ἀρμενικῶν ναῶν· εἶναι δὲ τὰ κογχάρια ταῦτα διατεταγμένα πάντοτε ἑκατέρωθεν ἑνὸς ἀνοίγματος, ὅπερ εἰς μὲν τὰς

[1] Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. II σ. 769.

[2] Strzygowski, ἔ. ἀ. τ. I εἰκ. 92, 95, 97.

[3] Περὶ τῶν μονοκλίτων τρικόγχων ναῶν τῆς Ἑλλάδος ὅρα Ὀρλάνδον, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Α´ (1935) σ. 105 ἑ.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

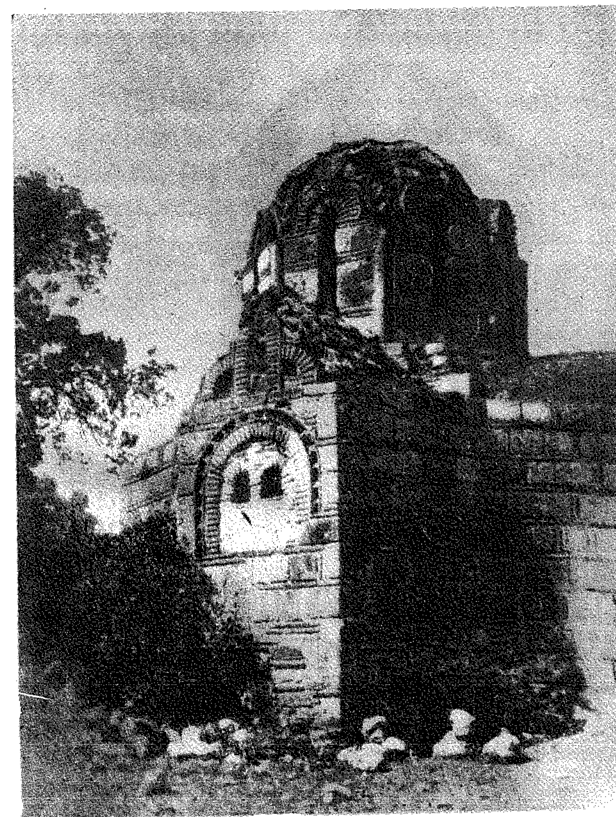
τρεῖς κόγχας εἶναι θύρα, πλάτους 0.80-0.90, εἰς δὲ τὴν ἀνατολικήν, ἥτις χρησιμεύει ὡς ἱερόν, δίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3).

Ὅπως λοιπὸν μᾶς παρουσιάζεται τὸ σχέδιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἁπλῆ παραλλαγὴ τοῦ μονοκλίτου τρικόγχου, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ δυτικὸν σκέλος ἀντὶ νὰ εἶναι ὀρθογώνιον καλυπτόμενον διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, εἶναι καὶ αὐτὸ ἡμικυκλικὸν καλυπτόμενον διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ δὲν εἶναι νομίζω ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν πρὸς ἐξήγησιν τοῦ σχεδίου του, ὅπερ ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ καὶ εἷς βυζαντινὸς πρωτομαΐστωρ, ἔχων ὡς πρότυπα παλαιότερα τοῦ αὐτοῦ τύπου βαπτιστήρια. (Χερσῶνος κλπ.).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ εἶναι λίαν ἐπιμεμελημένη ἰσόδομος κατεσκευασμένη διὰ κανονικῶν πλινθοπεριβλήτων πωρολίθων προερχομένων ἐκ γειτονικοῦ λατομείου. Αἱ πλίνθοι εἶναι κανονικώταται, ἔχουσι πάχος 0.03, καὶ εἶναι τοποθετημέναι κατὰ μὲν τὰς ὁριζοντίας στρώσεις μοναί, κατὰ δὲ τοὺς κατακορύφους ἁρμοὺς ἐνίοτε καὶ

διπλαῖ. Αἱ στρώσεις τῶν πώρων ἔχουσι κανονικῶς ὕψος 0.30, ὑπάρχουσιν ὅμως κατὰ τὰς γωνίας καὶ εἰς τὸν τροῦλλον καὶ ὀγκόλιθοι ὕψους 0.55.

Ἡ μέση πλευρὰ ἑκάστης τῶν τεσσάρων κογχῶν καταλήγει ἄνω εἰς ἀέτωμα μὲ ἰσχυρῶς κεκλιμένας πλευράς, οἵας συναντῶμεν συνήθως εἰς ἀρμενικὰ μνη-

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἀπὸ Β.Α.

μεῖα ἀλλὰ καὶ εἰς βυζαντινὰ δικιόνια προστῷα ὡς π.χ. τῆς Καπνικαρέας[1], τῆς Ἁγίας Μονῆς Ἀργολίδος[2] κλπ.

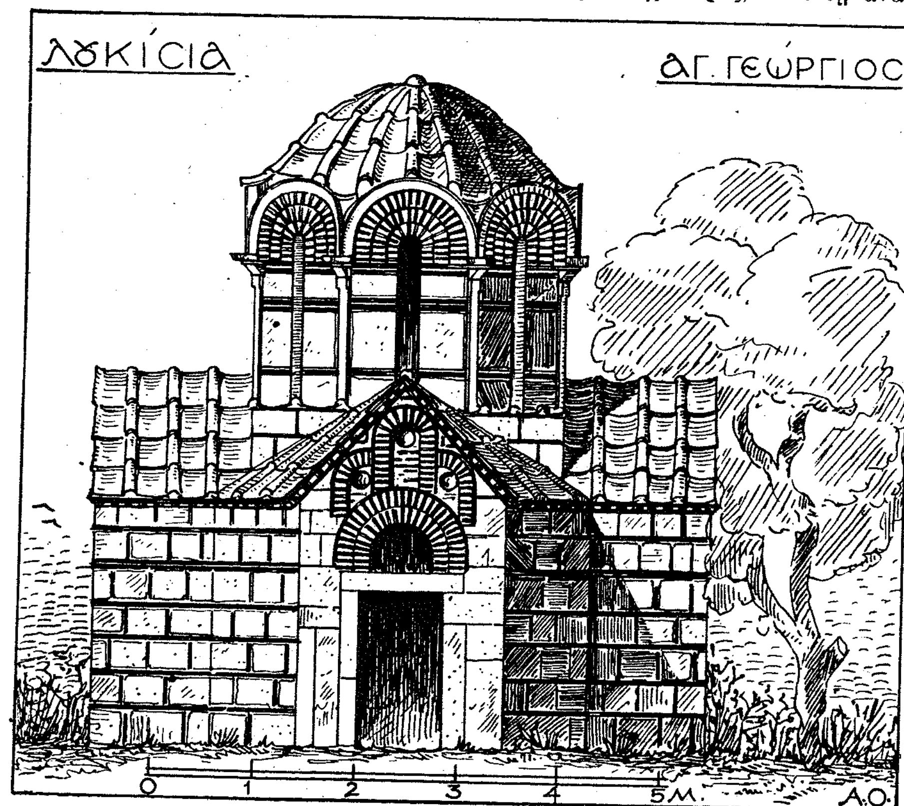
Ὑπὸ τὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἑκάστου ἀετώματος ὑπάρχει πλίνθινον διακοσμητικὸν θέμα ἀπαρτιζόμενον ἐκ τριῶν συνεχῶν τόξων (εἰκ. 3), ὧν τὸ μεσαῖον εἶναι ἄνω ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον, τὰ δὲ ἄκρα τεταρτοκύκλια. Τὰ τόξα εἶναι τυφλά, ἔφερον δὲ εἰς τὸ βάθος διακοσμητικὰ πινάκια (σκυφία), ὧν

[1] Couchaud, Choix d'églises byzantines en Grèce, Paris 1842, πίν. 14 καὶ 15.

[2] Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitteilungen 1909 πίν. XI εἰκ. 4 καὶ 6.

σήμερον σώζονται δυστυχῶς μόνον ἐλάχιστα τμήματα ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων, ἃς ἀφῆκαν ἐντειχιζόμενα ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τὰ τεμάχια δὲ ταῦτα δεικνύουσι κίτρινον γάνωμα μετ' ἐγχαράκτων γραμμῶν. Κάτωθεν τοῦ τριτόξου ὑπάρχει ἐν μὲν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς θύρας, ἐν δὲ τῇ ανα-

Εἰκ. 4. Ἀναπαράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων. Δυτικὴ πλευρά.

τολικῇ τὸ δίλοβον παράθυρον τοῦ ἱεροῦ. Τοῦτο ἔχει τὰ πλαίσια τῶν λοβῶν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ πλίνθων κατεσκευασμένα, ἐγγεγραμμένα δὲ ἐντὸς ἐξωτερικοῦ τοξωτοῦ πλινθίνου περιβλήματος καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας ἐξωτερικῶς περιβαλλούσης αὐτὸ (εἰκ. 3).

Τὰ γεῖσα τῶν ἀετωμάτων ἦσαν ἐκ πλίνθων μετ' ὀδοντωτῶν ταινιῶν, ὅμοια δὲ θὰ ἦσαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὁριζόντια τμήματα αὐτῶν, ἅτινα δὲν ὑπάρχουσι πλέον.

Ἐξαιρετικῶς ἐπιμελὴς εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τρούλλου. Οὗτος εἶναι ὀκτάγωνος, φέρων κατὰ τὰς γωνίας ἀνὰ ἕνα πώρινον ἡμιεξάγωνον κιονίσκον στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου κιονοκράνου (εἰκ. 4). Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ

τρούλλου ἀνοίγεται ἀνὰ ἓν στενὸν (0.19), μονόλοβον παράθυρον φέρον πλίνθινα τοξωτὰ περιβλήματα, τῶν ὁποίων αἱ γεννήσεις εὑρίσκονται εἰς τὴν στάθμην τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων. Τούτου ἕνεκα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ ἐγεφυροῦντο μεταξύ των διὰ τοξωτῶν γείσων, ἅτινα δὲν σώζονται, θὰ ἦσαν ὅμως πιθανώτατα πώρινα καὶ λοξότμητα, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀττικῶν καὶ ἄλλων ναῶν τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

Ἡ κεράμωσις τοῦ ναοῦ, σωζομένη ἐν μέρει, ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ἐλαφρῶς κοίλων στρωτήρων καὶ μικροτέρων καλυπτήρων. Στρωτῆρες τινὲς σωζόμενοι παρουσιάζουσι διαστάσεις 0.40Χ0.60.

Ἡ λίαν ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις, τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων, ἡ παρουσία πλινθίνων γείσων, ἡ χρῆσις τοῦ τριτόξου διακοσμητικοῦ θέματος μὲ τὰ ἄκρα τοξύλλια τοποθετημένα χαμηλὰ καὶ τέλος τὸ ἕως κάτω φθάνον πλίνθινον περίβλημα τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ εἶναι στοιχεῖα μαρτυροῦντα, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Λουκισίων θὰ εἶναι κτίσμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐν ᾧ οἱ ναοὶ τῆς Παναγίας Μουχλιώτισσας καὶ τῆς Παναγίας ἐπὶ τῆς νήσου Χάλκης εἶναι ὁ μὲν τοῦ 13ου, ὁ δὲ τοῦ 14ου αἰῶνος, ἔχοντες ἀμφότεροι οὐχὶ τριπλεύρους, ὡς ὁ Ἅγ. Γεώργιος, ἀλλὰ πολυγωνικὰς τὰς κόγχας.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ναοῦ ὑπάρχουσιν εἰσέτι ὀλίγα λείψανα τοιχογραφιῶν ἰδίως εἰς τὰς μικρὰς κόγχας, ἔνθα εἰκονίζονται ἐν μὲν τῷ ἱερῷ ὁλόσωμοι ἅγιοι διάκονοι, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τυμπάνου ἡ Σταύρωσις. Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τούτων δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἔργων ἀρχαιοτέρων τοῦ 14ου μ.Χ. αἰῶνος. Τοὐναντίον ἐπὶ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ὅπερ εἶναι κατεσκευασμένον κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης καὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν παραστάδων ὑπάρχουσι μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου δεξιᾷ· αἱ εἰκόνες αὗται εἶναι πιθανῶς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχει ἡ ἑξῆς γραπτὴ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ] δούλου κ(υρίο)υ Ἀντωνίου.*

Σημειώνομεν ἐν τέλει ὅτι ἐν τῷ ναΐσκῳ τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ δύο ἀρχαῖοι ἐνεπίγραφοι λίθοι, ὁ μὲν ὡς πλὰξ τῆς ἁγ. Τραπέζης, ὁ δὲ ὡς γωνιόλιθος τῆς νοτίας κόγχης. Ὁ πρῶτος εἶναι στήλη ἐπιτύμβιος μετ' ἀετώματος, τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (ὕψους 0.82, πλάτους 0.375 καὶ πάχους 0.105) φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν ΚΑΦΙΣΟΔΩΡΑ καὶ κάτωθεν αὐτῆς δύο ἀναγλύπτους ῥόδακας· ὁ δὲ δεύτερος, κολοβωθείς, διατηρεῖ ἀναγεγραμμένον τὸ ὄνομα (;) ...ΗΛΕΜΜΟ (ὕψ. γραμ. 0.05). Οὐδεμία τῶν μνημονευθεισῶν ἐπιγραφῶν περιλαμβάνεται ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν ἐξ Ἀνθηδόνος ἐπιγραφῶν, ἣν ἐδημοσίευσαν οἱ Buck καὶ Tarbell [1] οὔτε δὲ καὶ ἐν τῷ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Βοιωτίας [2].

[1] Papers of the American School of Classical Studies at Athens, Boston 1892, τ. V. σ. 207-223.

[2] Ἡ πρώτη μόνον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Leake, Travels in north. Greece II, 271.

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΘΗΔΟΝΟΣ

Δύο περίπου χιλιόμετρα πρὸς Βορρᾶν τῶν Λουκισίων εὑρίσκονται, παρὰ τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ, τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Ἀνθηδόνος, τῆς ὁποίας τὸν μὲν ἀρκούντως σωζόμενον λιμένα ἐσχδίασεν ὁ Ἀθαν. Γεωργιάδης[1], τινὰ δὲ τῶν κτισμάτων ἀνέσκαψαν τὸ 1889 οἱ Ἀμερικανοὶ C. D. Buck καὶ J. C. Rolfe[2]. Ἐκ τῶν παρὰ τὸν λιμένα ἀποκαλυφθέντων κτηρίων τὸ πρὸς νότον ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ Rolfe ὡς «ρωμαϊκὸν κτήριον φέρον εἰς τὰ δύο καθέτως διασταυρούμενα διαμερίσματα αὐτοῦ ψηφιδωτὸν δάπεδον μὲ πολύχρωμα γεωμετρικὰ σχέδια»[3]. Ἁπλοῦν ἐντούτοις βλέμμα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ εἰρημένου κτηρίου, οὗτινος τὴν κάτοψιν παρέχει ἡ εἰκὼν 1, ἀρκεῖ διὰ νὰ πείσῃ, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ συνήθους τινὸς ρωμαϊκοῦ κτηρίου ἀλλὰ περὶ τρικλίτου χριστιανικῆς βασιλικῆς. Πράγματι τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν τμῆμα τοῦ κτηρίου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἐπιμήκεις τοίχους, m, n καὶ n´ (εἰκ. 1) διευθυνομένους ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ δύο ἄλλους καθέτως πρὸς αὐτοὺς βαίνοντας (ο, ο´). Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων τοίχων οἱ n καὶ η´ περικλείουσιν ἕνα ἐπιμήκη, ὀρθογώνιον χῶρον, ὅστις περατοῦται πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα, διαμέτρου κατά τι μικροτέρας τῆς μεταξὺ τῶν τοίχων ἀποστάσεως. Λαμβανομένου λοιπὸν ὑπ᾽ ὄψιν τοῦ προσανατολισμοῦ εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ μὲν δύο τοῖχοι n καὶ η´, σωζόμενοι μόνον ἐν θεμελίοις ἀπετέλουν τὸ ὑπόβαθρον τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους βασιλικῆς, ὁ δὲ παραλλήλως πρὸς αὐτοὺς βαίνων τοῖχος m, σωζόμενος ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἐσχημάτιζε τὸν βόρειον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς βασιλικῆς, συμμετρικῶς πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει ν᾽ ἀποκαταστήσωμεν, εἰς τὸ ἄσκαφον παραμεῖναν τμῆμα τῆς περιοχῆς, τὸν νότιον ἐξωτερικὸν τοῖχον τῆς ἐκκλησίας.

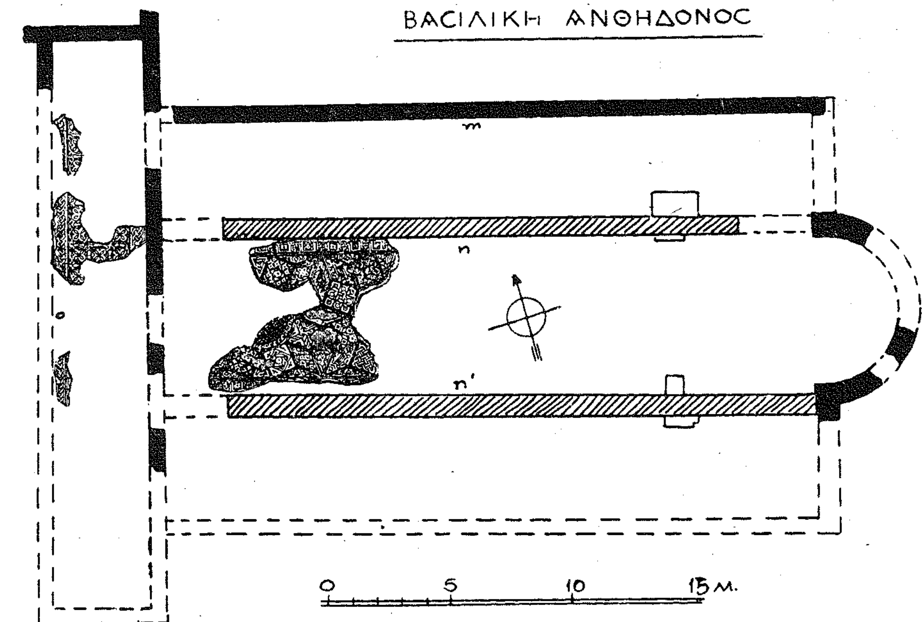
Ἡ διεύθυνσις τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ κτήριον οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι πρόκειται περὶ χριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας οἱ δύο ἐγκαρσίως τῶν πρώτων βαίνοντες τοῖχοι ο καὶ ο´ (εἰκ. 1) περιέκλειον τὸν ἐπιμήκη νάρθηκα, ἐξέχοντα, ὡς συνήθως πρὸς τὰ πλάγια (εἰκ. 1) συγκοινωνοῦντα δὲ διὰ 3 θυρῶν πρὸς τὰ κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐκ τῶν κλιτῶν δὲ τούτων τὸ μὲν

[1] Ath. Georgiades, Les ports de la Grèce dans l'antiquité, Ἀθῆναι 1907 πίν. IV.

[2] Papers of the American School of classical Studies at Athens, Boston 1892 τ. V σ. 201 καὶ American Journal of Archaeology VI (1890) σ. 96.

[3] Ἔ. ἀ. σ. 201 τοῦ Papers καὶ 96 τοῦ Journal.

μέσον ἦτο, ὡς συνήθως, εὐρύτερον τῶν ἄκρων (ἀναλογία εὔρους 1:1,60) καὶ ἦτο ἐστρωμένον, ὡς καὶ ὁ νάρθηξ, διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἱκανὰ τμήματα (εἰκ. 1), τῶν ὑπολοίπων καταστραφέντων. Τὸ θέμα ὅπερ εἰκονίζετο ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων συμπλεκομένων ὀκταγώνων (εἰκ. 1) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεβάλλοντο κύκλοι. Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀκταγώνων διῃρεῖτο εἰς ρόμβους

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀνθηδόνος.

πληρουμένους διὰ ποικίλων σχεδίων. Τὰ πρὸς τοὺς στυλοβάτας τῶν κιονοστοιχιῶν κράσπεδα τοῦ δαπέδου ἐσχημάτιζε ταινία ἐκ συνθέτου μαιάνδρου, θέματος, ὅπερ συχνὰ συναντῶμεν εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα[1]. Τοῦ δὲ νάρθηκος τὸ δάπεδον ἐκοσμεῖτο δι᾽ ἐφαπτομένων μικρῶν κύκλων περιβαλλόντων τετράφυλλα. Ὡς παρυφὴ δὲ τοῦ ὅλου θέματος ἐχρησίμευε πλατεῖα ταινία μὲ ἁλυσοειδὲς κόσμημα, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Δαφνουσίων τῆς Λοκρίδος[2] καὶ ἀλλαχοῦ.

Μετὰ τὰ λεχθέντα οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ πάλαι ἀποκαλυφθὲν κτήριον εἶναι τρίκλιτος χριστιανικὴ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, τῆς ὁποίας δυστυχῶς ἔχουσιν ἀφαιρεθῇ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἡ βασι-

[1] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη ἐν Λέσβῳ Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 65 εἰκ. 72 καὶ πίν. III.

[2] Orlandos, Byzantion τ. V πίν. 36.

λικὴ αὕτη θὰ ἐξυπηρέτει τὴν χριστιανικὴν κοινότητα τῆς Ἀνθηδόνος, πόλεως ἀρχαίας, ἥτις καταστραφεῖσα τὸ 86 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Σύλλα[1], διώκοντος τὸν ἐκεῖ καταφυγόντα στρατηγὸν τοῦ Μιθριδάτου Ἀρχέλαον, ἀνεκτίσθη ἀργότερον καὶ ἐξηκολούθει ζῶσα κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἀφ' οὗ μὲ τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα ἀναφέρεται ἀκόμη εἰς τὸν Συνέκδημον τοῦ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀκμάσαντος γραμματικοῦ Ἱεροκλέους[2], ὡς μία τῶν ἑβδομήκοντα ἐννέα ὑπὸ ἀνθύπατον πόλεων τῆς ἐπαρχίας «Ἑλλάδος, ἤγουν Ἀχαΐας». Ἕως πότε ἔζησεν ἡ παράλιος Ἀνθηδὼν δὲν γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους τὸ παράλιον πόλισμα μετετέθη ἐπὶ τῆς ὕπερθεν κλιτύος τοῦ Μεσσαπίου, παρὰ τὸ Λουκίσι, ὁπότε ἱδρύθη καὶ ὁ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

[1] Πλουτάρχου, Σύλλας 26.

[2] Hierocles, Synecdemus ἔκδοσις Parthey, ἐν Βερολίνῳ 1866, 644. 12.

Η ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Εἴκοσι περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικῶς τῆς Χαλκίδος εὑρίσκεται, ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν Εὐβοϊκὸν ἀκτῆς, ἡ εὔφορος πολίχνη Πολιτικά[1]. Ἱδρυμένη ὀλίγον ὑπεράνω μικροῦ κολπίσκου παρὰ τοὺς πρόποδας δασώδους ῥάχεως, ἥτις τὴν προστατεύει ἀπὸ τῶν ῥιπῶν τοῦ βορρᾶ διακρίνεται μακρόθεν διὰ τοῦ ὑψηλοῦ ἐνετικοῦ πύργου της (εἰκ. 1) ὅστις ὑψοῦται ὑπερήφανος καὶ ἐπιβλητικὸς ὑπεράνω τῶν ταπεινῶν σπιτιῶν ποὺ τὸν περιβάλλουν ὡς νὰ ζητοῦν τὴν προστασίαν των[2].

Μία πευκόφυτος χαράδρα διασχίζει τὴν ὕπερθεν ῥάχιν τοῦ Κοτυλαίου, ἐντὸς δ' αὐτῆς, ἀκατόπτευτος ἀπὸ τοὺς παραπλέοντας, ἦτο ἱδρυμένη ἐπὶ ῥωμαντικοῦ τοπίου βυζαντινὴ μονὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν σήμερον διατηρεῖται μόνον τὸ καθολικὸν καὶ τμῆμα τοῦ περιβόλου της.

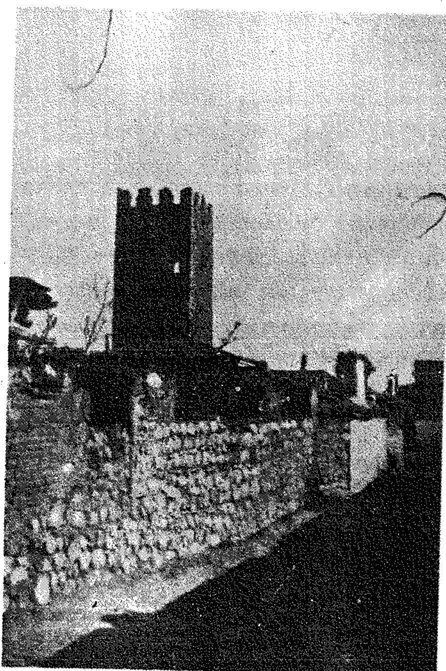
Ὁ ναὸς ἔχει τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων, ὧν σήμερον τὰ μὲν δύο πρὸς ἀνατολὰς εἶναι μαρμάρινοι κίονες, τὰ δὲ δύο δυτικὰ εἶναι τὸ μὲν στήλη ἑρμαϊκὴ ἐνεπίγραφος[3] ἀντιστρόφως τοποθετημένη, τὸ δὲ κτιστὸς πεσσὸς (εἰκ. 2). Ἀμφότερα τὰ τελευταῖα ταῦτα στηρίγματα ἐτέθησαν προφανῶς κατὰ τὴν ἐπὶ Τουρκοκρατίας γενομένην ἀνακατασκευὴν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ναοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν τῶν φθαρέντων παλαιῶν κιόνων, ὧν τὰ τεμάχια σῴζονται εἰσέτι ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ. Τόσον αἱ καμάραι τοῦ σταυροῦ ὅσον καὶ τὰ πλάγια

[1] Τὸ ὄνομα θὰ ἐτυμολογεῖται πιθανῶς ἐκ συνοικισμοῦ τινος Κωνσταντινουπολιτῶν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὴν διάδοσιν πολιτικῶν, ἤτοι ὑπὸ τῆς πολιτείας διανεμομένων ἄρτων, ὡς τὸ Πολιτικὸν τῆς Χίου, περὶ οὗ βλ. Κ. Ἄμαντον, ἐν Ἀθηνᾶς τ. 35 σ. 136 σημ. 3.

[2] Ὅμοιοι τετράγωνοι πύργοι κατασκευασθέντες ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν τριτημορίων (Tertieri) τῆς Εὐβοίας ὡς ἀμυντικαὶ βίγλαι κατὰ τῶν διαπλεόντων τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον πειρατῶν εὑρίσκονται καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς Εὐβοίας κατὰ μῆκος τοῦ Εὐβοϊκοῦ ὡς π.χ. εἰς τὸ Βασιλικὸ καὶ τὰ Φύλλα. Πβλ. A. Buchon, Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841 Paris 1911 σ. 29 καὶ W. Miller-Λάμπρου, Ἱστορία καὶ Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1911 τ. Α' σ. 201 καὶ Β' 199.

[3] Ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος (IG XII, 9, 1179) ἀνήκει κατὰ τὸν Deissmann (Licht vom Osten, Tübingen 1909 σ. 13 σημ. 2) εἰς τὰ ἀρχαιότατα μνημεῖα, ἅτινα ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Βίβλου, διότι αἱ ὑπ' αὐτῆς μνημονευόμεναι ἀραὶ εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Δευτερονομίου (28, 22 καὶ 28).

κλίτη καλύπτονται σήμερον ὑπὸ κυλινδρικῶν καμαρῶν, αἳ ὁποῖαι εἶναι προφανῶς τοποθετημέναι εἰς ὕψος πολὺ μεγαλύτερον τῶν ἀρχικῶν· τοῦ ἀνατολικοῦ μάλιστα σκέλους ἡ καμάρα ἀνακατεσκευάσθη ἄνευ τῆς τυπικῆς θλάσεως ὑπὲρ τὸ ἱερόν, ἣν δὲν παρουσιάζουν καὶ οἱ τετρακιόνιοι ναοὶ τῆς Ἀττικῆς[1]. Ἄλλο δὲ τεκμήριον τῆς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους κατασκευῆς τῶν θόλων παρέχει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τὰ τρία κλίτη καλύπτονται διὰ μιᾶς καὶ μόνης δικλινοῦς στέγης ἐν ᾧ εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τὰ ἄκρα κλίτη στεγάζονται πάντοτε πολὺ χαμηλότερον τοῦ μέσου ἀφίνοντα νὰ διαγράφεται ἀνάγλυφος ὁ σταυρὸς ἐπὶ τῆς στέγης. Μεταγενέστερον δὲ ἠνοίχθη καὶ ἡ πρὸς βορρᾶν θύρα τοῦ ναοῦ.

Εἰκ. 1. Ὁ πύργος τῶν Πολιτικῶν.

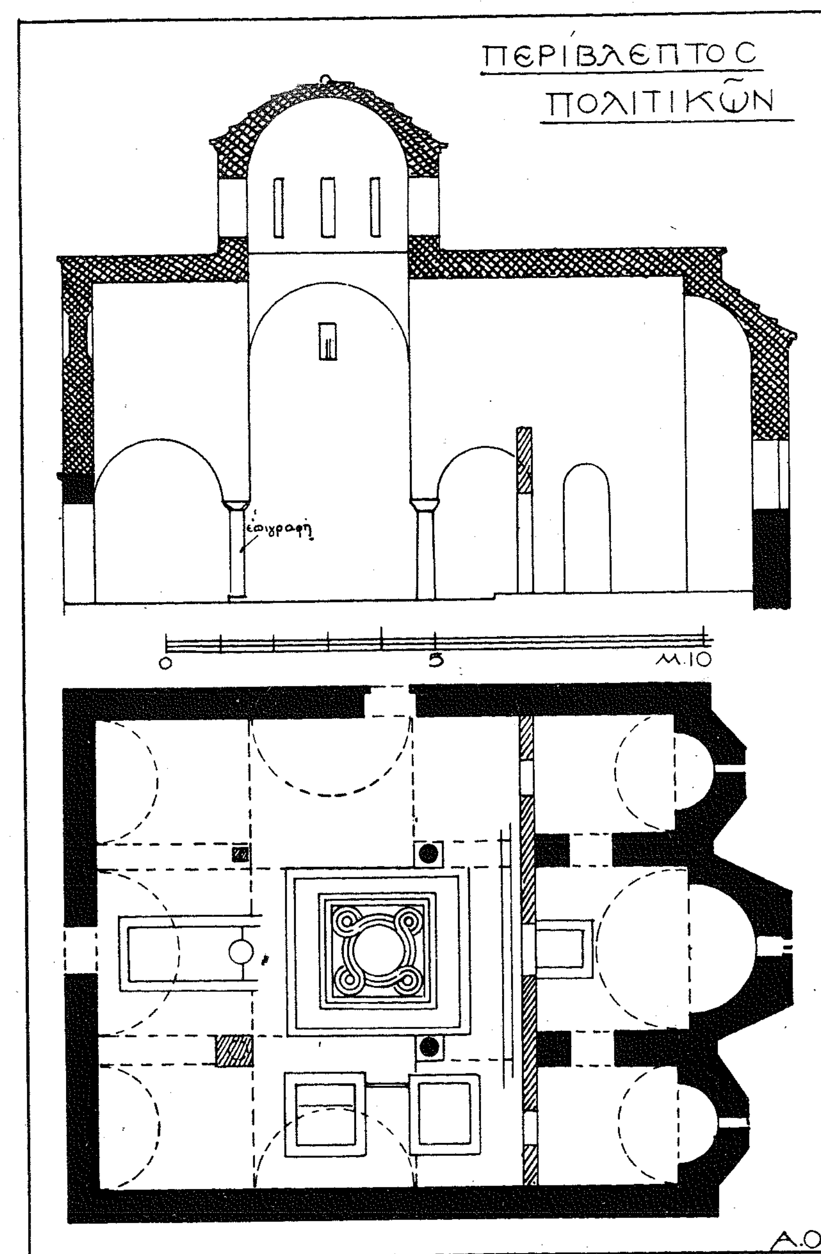
Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ εἰς ἀρκούντως καλὴν κατάστασιν σωζόμενον μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ ναοῦ, ὅπερ ἔχει συντεθῆ μὲ τὸ καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωστὸν σχέδιον ἤτοι μετὰ τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλαισίων πληρουμένων διὰ γεωμετρικῶν θεμάτων ἀποτελεσθέντων ἐκ μικρῶν κανονικῶν τεμαχίων ποικιλοχρώμων μαρμάρων, διατεταγμένων κατὰ γεωμετρικὰ σχήματα εἰς διαφόρους συνδυασμούς, ὧν τοὺς πλείστους παρέχει ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 3). Τὰ χρησιμοποιηθέντα χρώματα εἶναι τὸ πορφυροῦν (grenat), τὸ βαθὺ καὶ ἀνοικτὸν πράσινον, τὸ πορτοκαλλεόχρουν, τὸ λευκὸν καὶ τὸ ὑποκύανον. Τὸ ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετράγωνον πληροῦται ἐν τῷ κέντρῳ ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἄλλοθεν[2] πεντακύκλου κοσμήματος ὅπερ ἐν ἐγγράφοις[3] ὀνομάζεται *πενταόμφαλον*.

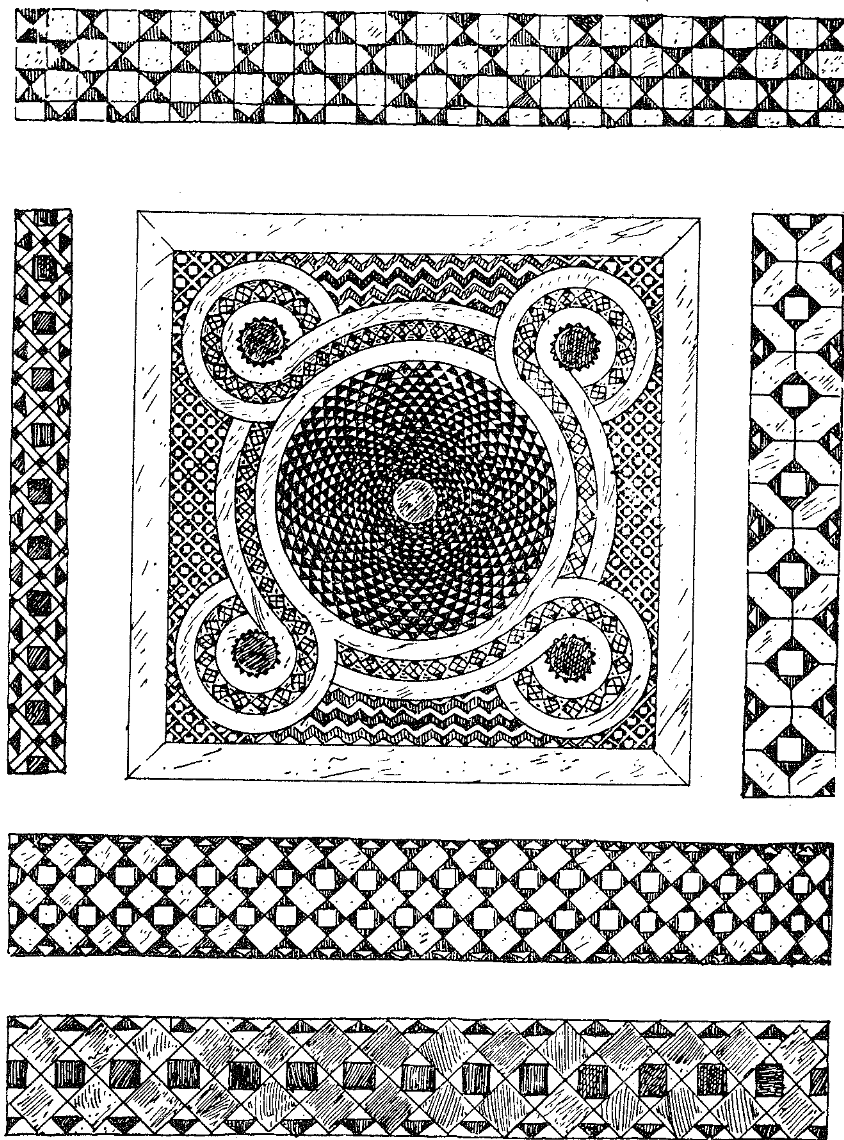
[1] Πβλ. τοὺς ναούς: Καισαριανῆς, (Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφημ. 1910 σ. 63 εἰκ 6, Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ′ σ. 161 εἰκ. 215), Ἀστερίου (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 166 εἰκ. 223), Θεολόγου (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 227).

[2] Νέα Μονὴ Χίου, Orlandos, Monum. byz. de Chios, 1930 II πίν. 21, Μονὴ Βαρνάκοβας Ὀρλάνδος, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922 πίν. 1. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β′ σ. 30 εἰκ. 25.

[3] Miklosich-Müller, Acta et diplomata 3, 56.

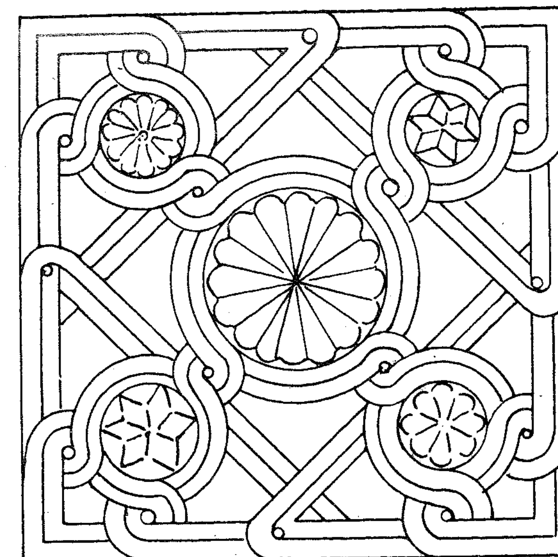
Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

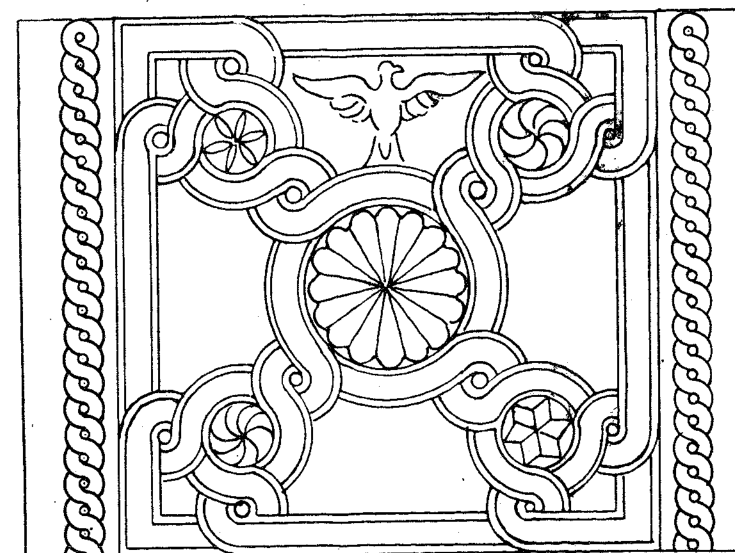
Εἰκ. 3. Στοιχεῖα τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν.

Κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ τὸ τέμπλον κατεσκευάσθη κτιστὸν περιελήφθησαν δ' ἐν αὐτῷ αἱ μαρμάριναι πλάκες τῶν θωρακίων τοῦ παλαιοῦ εἰκονοστασίου, αἵτινες σήμερον εἶναι ἐπικεχρισμέναι δι' ἀσβέστου. Τὰ ἐπ' αὐτῶν εἰκονιζόμενα διακοσμητικὰ θέματα

παρέχουσιν αἱ εἰκόνες (4 καὶ 5). Καὶ τὰ μὲν θωράκια Α καὶ Β φέρουσι τὰ λίαν συνήθη κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα θέματα τῶν διὰ κόμβων συμπλεκομένων

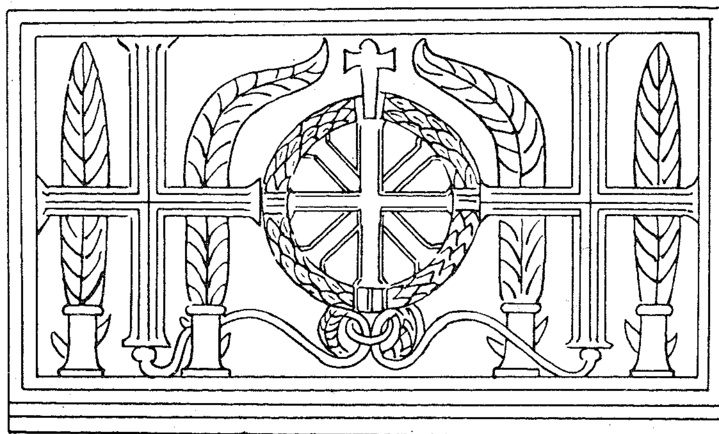
Εἰκ. 4. Μαρμάρινον θωράκιον (Α).

Εἰκ. 5. Μαρμάρινον θωράκιον (Β).

κύκλων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 4) ἢ κύκλους (εἰκ. 5), τὸ δὲ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον θωράκιον Γ (εἰκ. 6) εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικόν, εἰκονίζει δὲ

ἐν τῷ μέσῳ μὲν στέφανον δάφνης ἀνηρτημένον ἀπὸ τοῦ ἄνω πλαισίου καὶ περιβάλλοντα τὸ χρῖσμα, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο σταυροὺς ἱσταμένους ἐπὶ τῶν ἄκρων τῶν ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ στεφάνου ἑλικοειδῶς ἐκφυομένων ταινιῶν. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ σημείου τούτου τὸ θέμα εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἀλλ' ἐνταῦθα ἔχομεν καὶ τὸ πρόσθετον στοιχεῖον τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἱσταμένων δένδρων (κυπαρίσσων;) ὧν τὰ παρὰ τὸν στέφανον ἱστάμενα ἔχουσι τὴν κορυφὴν προσκλίνουσαν πρὸς τὸν σταυρὸν (εἰκ. 6) ἐν ᾧ τὰ ἐξωτερικὰ ἵστανται κατακόρυφα. Τὸ θωράκιον Γ προέρχεται

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον (Γ).

ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἧς καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη εὑρίσκονται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἐντὸς τῶν Πολιτικῶν κειμένου ἠρειπωμένου ναοῦ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου. Ἐκ τῶν ἐνταῦθα δ' εὑρισκομένων γλυπτῶν ἓν θωράκιον τεθραυσμένον εἰκονίζει ἐν μέσῳ ὀρθογωνίου πλαισίου ἰσοσκελῆ σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ δύο ὁμοίως προσκλίνοντα κυπαρίσσια (εἰκ. 7). Διασῴζει δὲ τὸ θωράκιον τοῦτο καὶ τὰ μὴ διακρινόμενα ἐν τῷ ἄλλῳ ἄνω καὶ κάτω πλαίσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν κάτω φέρει ἑλικοειδὲς κόσμημα μετὰ φύλλων κισσοῦ, τὸ δὲ ἄνω σειρὰν παρατεθειμένων ῥόμβων διατεταγμένων ἑκατέρωθεν σταυροῦ. Τὸ ὁλικὸν αὐτοῦ ὕψος εἶναι 0.945, τὸ δὲ μῆκος 1,02 μ. Τὸ θωράκιον τοῦτο φέρει ὄπισθεν ρωμαϊκὴν ἐπιγραφὴν τιμητικὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιον (41 - 54 μ.Χ.), ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων κ. Κ. Καροῦζος, ὅστις πρῶτος ἐσημείωσε τὴν παρουσίαν του[1].

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸν ναὸν τῶν Πολιτικῶν, σημειώνομεν ὅτι οὗτος μετὰ τὴν ἀνάκτισίν του ἐτοιχογραφήθη σῴζεται δ' ἐκ τῆς τοιχογραφίας σήμερον μόνον τὸ πρὸς τὸ ἱερὸν τμῆμα. Ἐκ γραπτῆς δ' ἐπιγραφῆς εὑρισκο-

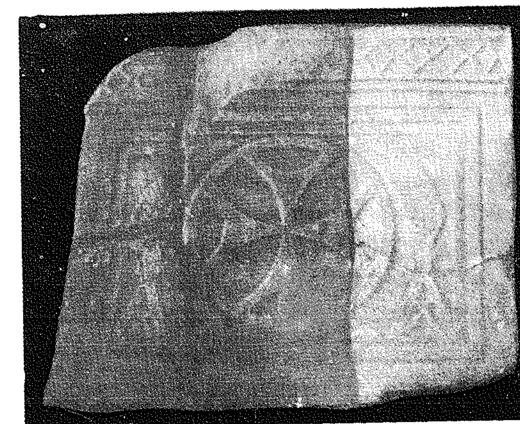
[1] Ἀρχαιολ. Δελτ. (1926) τ. 10 παρ. σ. 16.

μένης ἐν τῇ προθέσει ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Ἀποκαθηλώσεως (Ἄκρας ταπεινώσεως), μανθάνομεν ὅτι ἡ τοιχογράφησις ἐγένετο ἐν ἔτει 1668. Ἀναφέρονται δ' ἐν αὐτῇ πιθανώτατα τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογενείας τῶν χορηγῶν. Ἰδοὺ πῶς ἔχει ἀκριβῶς τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος.

1668 μηνὶ Οκτοβρηου 10

Μελχισεδεκ ιερομονάχου	*Νηκολαου*
Ιακοβου ιερομονάχου	*Λασκαρου*
Λεοντίας μοναχῆς	*Ζαχαριου*
καὶ τον γονέον αυτου	*Σταματη Πηγης*
Θομᾶ ιερεος	*Κοστατηνου*
Κασατρας πρεσβητέρας	*Φλυρου*
Σταματηου ορησα	*Σαβατου*
Μαρουλα Σταθι	

Ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ἐν σιγιλλίῳ τοῦ 1572. Εἶναι ὅμως πολὺ ἀρχαιότερος τοῦ 16ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύει τοῦτο μὲν ἡ λαμπρὰ πλινθοπερίκλειστος τοιχοποιία τῶν κάτω αὐτοῦ μερῶν, τοῦτο δὲ τὸ μαρμαροθετημένον αὐτοῦ δάπεδον καὶ τὰ γλυπτὰ θωράκια τοῦ τέμπλου, ἅτινα πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὸν 11ον ἢ 12ον μ. Χ. αἰῶνα.

Εἰκ. 7. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον Ἁγ. Ἰωάννου.

Σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς περιῆλθε εἰς ἐρείπωσιν ἀνακατεσκευάσθη δ' ἐπὶ Τουρκοκρατίας πιθανώτατα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Εὐρίπου Λαυρεντίου, ὅστις, καθ' ἃ πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ εἰρημένον σιγίλλιον, ἠγόρασεν αὐτὸν παρὰ τῶν Τούρκων καὶ τὸν ἀφιέρωσε εἰς τὴν δίωρον πρὸς βορρᾶν κειμένην σταυροπηγιακὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Γαλατάκη, εἰς ἣν καὶ μέχρι σήμερον ὑπάγεται. Ἡ εἰς τὴν μονὴν ὅμως Γαλατάκη προσήλωσις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διήγειρεν ἀργότερον τὴν μῆνιν τῶν μητροπολιτῶν Εὐρίπου, οἵτινες βαρέως ἔφερον τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀπόσπασιν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν πλουσίων εἰσοδημάτων τῶν πέριξ αὐτοῦ κτημάτων, ἅτινα ἐνέμετο ἡ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὑπαγομένη μονὴ Γαλατάκη. Εἷς μάλιστα τῶν μητροπολιτῶν Εὐρίπου, ὁ Παΐσιος, καταπατήσας καὶ διαρπάσας πολλὰ

κτήματα τοῦ ναοῦ, περὶ τὸ 1750, διήγειρε τὴν μῆνιν τῶν μοναχῶν, οἵτινες ἐζήτησαν τὴν προστασίαν τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἐπιτίμιον κατὰ τοῦ Παϊσίου σωζόμενον ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς Γαλατάκη [1].

Ἡ περὶ κατοχῆς τοῦ μετοχίου τῆς Παναγίας μεταξὺ τῆς μονῆς Γαλατάκη καὶ τῶν Μητροπολιτῶν Εὐρίπου ἔρις διήρκεσεν ἐπὶ αἰῶνας, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς μονῆς σωζόμενα σιγίλλια τῶν Πατριαρχῶν Ἰωαννικίου καὶ Μελετίου, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Διον. Ἀλβανάκης. Ἡμεῖς παραπέμποντες διὰ τὰ λοιπὰ εἰς τὸ εἰρημένον δημοσίευμα θὰ ἀρκεσθῶμεν νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα τὸ ἀρχαιότερον σιγίλλιον, τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β΄, ὡς περιέχον τὰς πλείστας καὶ σπουδαιοτέρας περὶ τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ πληροφορίας: Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σιγιλλίου τούτου:

† Ἱερεμίας, ἐλέῳ Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

«Τὸ φυλάξαι τ᾽ ἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερόν ἐστι» σοφός τις εἴρηκεν. Ὅθεν οὐχ᾽ ἧττονος δεόμεθα κόπου πρὸς φύλαξιν τῶν πραγμάτων ἢ αὐτῆς τῆς αὐξήσεως τούτων. Τὰ τοίνυν ἀφιερωθέντα τῷ Θεῷ, ταῦτα καὶ μόνα δήπου εὐσεβῶς διαφυλαττόμενα ἀνεκποίητά εἰσι κατὰ τῶν θείων κανόνων περίληψιν. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ ὁ ἱερώτατός μου Μητροπολίτης Εὐρίπου ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Εὐβοίας, κὺρ Λαυρέντιος, ζήλῳ θείῳ κινηθείς, ἐν τῷ καιρῷ τοῦ ἀναγραφέως ἰδίοις ἀναλώμασιν ἠγόρασε τὸν σεβάσμιον καὶ θεῖον ναὸν τὸν ἐπ᾽ ὀνόματι τιμώμενον τῆς Παναγίας τῆς Περιβλέπτου, μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν καὶ ἐν αὐτῷ κτημάτων καὶ πραγμάτων, τὸν ἐν τῇ περιφερείᾳ που κείμενον ἐν χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν, κινδυνεύοντα ἤδη καταπατηθῆναι ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ παντελῶς ἀφανισθῆναι· δι᾽ ὃ ὁ ῥηθεὶς Μητροπολίτης πρὸς τὴν διαμονὴν καὶ φύλαξιν τοῦ ῥηθέντος μονυδρίου, ἄλλως τε καὶ φοβούμενος μήπως μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτοῦ ἢ ξένος ἢ ἐκ τῶν συγγενῶν αὐτοῦ, ἀναστὰς ἰδιοποιήσῃ τι τῶν πραγμάτων αὐτοῦ, τούτου χάριν οἰκείᾳ αὐτοῦ βουλῇ καὶ γνώμῃ, ἐπιτρεπούσης τῆς ἡμῶν μετριότητος, ἀφιέρωσε τὸ ῥηθὲν θεῖον μονύδριον, αὐτὸ μετὰ πάντων τὸ παρ᾽ αὐτὸ κτημάτων καὶ πραγμάτων ἐν τῷ σεβασμίῳ μοναστηρίῳ τοῦ μεγάλου Νικολάου τοῦ ἐν Γαλατάκῃ, ὥστε εἶναι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Ἐπεὶ ὡς ἐπληροφορήθημεν συνοδικῶς διὰ γράμματος τοῦ πρώτου Μητροπολίτου Εὐρίπου κυροῦ Τιμοθέου καὶ πολλῶν ἄλλων, οὐδέποτ᾽ ἐφάνη ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι τῆς Μητροπόλεως, ὡς ὑπέλαβον τινὲς εἶναι, ἀλλὰ ἐκ χρόνων ἀμνημονεύτων τοῦ χωρίου ἦν ἐκκλησία· ὅστις δὲ ἱερωμένος ἢ λαϊκὸς ἢ καὶ αὐτὸς ὁ κατὰ τόπον ἐσόμενος ἀρχιερεὺς Εὐρίπου, τολμήσει ἀνατρέψαι τὴν παροῦσαν ἀφιέρωσιν ἢ καὶ ἀποσπᾶσθαι τι ἐκ τῶν ἀφιερωθέντων τούτων κτημάτων ἱερωμένος ὤν, ἀργὸς

[1] Διον. Ἀλβανάκη, Ἱστορία τῶν Ἱερῶν Μονῶν. Ἱερὰ Μονὴ Γαλατάκη. Ἐν Ἀθήναις 1906 σ. 52.

ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας. Τὰ γὰρ ἅπαξ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα ἀνεκποίητα δεῖ εἶναι καὶ ἀναφαίρετα καὶ ἀναπόσπατα. Εἰ γὰρ τὰ δωρηθέντα βασιλεῖ ἐπιγείῳ ἀμεταμέλητα δήπου καὶ ἀμετάκλητα εἶναι δέον, πολλῷ μᾶλλον τὰ τῷ Θεῷ ἀφιερωθέντα.

Ὅθεν καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου δήλωσιν καὶ διηνεκῆ τὴν ἀσφάλειαν ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν σιγγιλιῶδες γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ ἐπεδόθη τῷ ῥηθέντι μοναστηρίῳ.

Ἐν ἔτει αφπβ΄ ἐν μηνὶ Μαΐῳ β΄.

† Ὁ Θεσσαλονίκης Φιλόθεος
† Ὁ Ἡρακλείας Βαρθολομαῖος
† Ὁ Θηβῶν Ἡσαΐας
† . . . .
† . . . .

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐγγράφου διδασκόμεθα α) ὅτι ὁ ἐξετασθεὶς ναὸς ἀπετέλει τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς [1] καὶ β) ὅτι ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς ἐπ᾽ ὀνόματι τῆς Παναγίας Περιβλέπτου [2]. Ἡ προσωνυμία αὕτη τοῦ ναοῦ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ὀνομασίαν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Πολιτικῶν ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν τῆς μονῆς Γαλατάκη, ἧς ὁ ναὸς ἐγένετο μετόχιον.

Πράγματι ἐν ἐγγράφοις πατριαρχικοῖς ἡ μονὴ Γαλατάκη καλεῖται ἐπανειλημμένως καὶ μονὴ Γαλατᾶ. Εἴς τινα δὲ ἀπανταχοῦσαν τοῦ 1758 ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ [3] ἐπικαλεῖται τὴν ὑπὲρ τῆς μονῆς Γαλατάκη συνδρομὴν πρωτίστως τῶν κατοίκων τῆς πόλεως Γαλατᾶ, προφανῶς διότι ὁ νεώτερος κτήτωρ τῆς μονῆς αὐτῆς κατήγετο ἐκ Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν περιοχὴν ταύτην εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου παροικία Κωνσταντινουπολιτῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου «Πολιτικὰ» καὶ ἡ ἐπωνυμία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ὡς Περιβλέπτου, ἀπὸ τοῦ φερωνύμου ναοῦ τῆς πρωτευούσης.

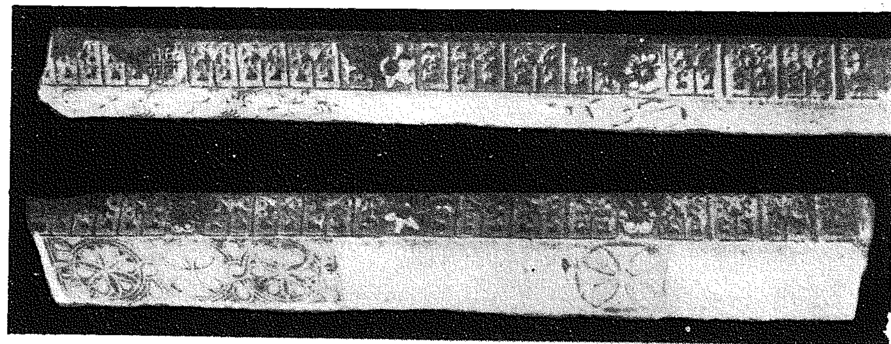
Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν περὶ τῆς περιοχῆς ταύτης εἰδήσεων παραθέτομεν εἰκόνα ὡραίου λοξοτμήτου ἐπιστυλίου τέμπλου (εἰκ. 8), φέροντος ἐπὶ μὲν τῆς προσθίας αὐτοῦ ἐπιφανείας κουφικὸν κόσμημα, ἐπὶ δὲ τῆς κάτω «συριακοὺς» τροχούς. Τοῦ ἐπιστυλίου τούτου, ὅπερ διατηρεῖται ἀκέραιον ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Πολιτικῶν καὶ ἔχει μῆκος 2,10, προέρχεται δ᾽ ἐξ ἐξαφανισθέντος βυζαντινοῦ

[1] Σώζεται μέχρι σήμερον ὄρθιον τμῆμα τοῦ περιβολοτοίχου τῆς μονῆς κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ.

[2] Σήμερον σεμνύνεται ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου

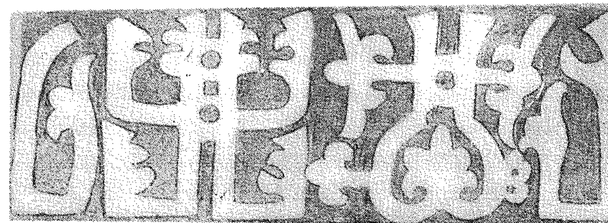
[3] Διον. Ἀλβανάκη ἔ. ἀ. σ. 61.

ναοῦ τῆς περιοχῆς, ἐδημοσίευσεν εἰκόνα καὶ ὁ κ. Γ. Σωτηρίου ἐν τῇ περὶ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων μελέτῃ του [1] χρονολογήσας αὐτὸ ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Ἕτερον δὲ μαρμάρινον γλυπτὸν μετὰ κουφικῆς διακοσμήσεως (εἰκ. 9),

Εἰκ. 8. Ἐπιστύλιον τέμπλου ἐκ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς περιοχῆς τῶν Πολιτικῶν.

μνημονευόμενον καὶ ἀπεικονισθὲν ἐπίσης ὑπὸ τοῦ κ. Σωτηρίου [2], εὕρηται σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξετασθέντος ναοῦ, παρα-

Εἰκ. 9. Κουφικὸν γλυπτὸν κόσμημα ἐντειχισμένον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου.

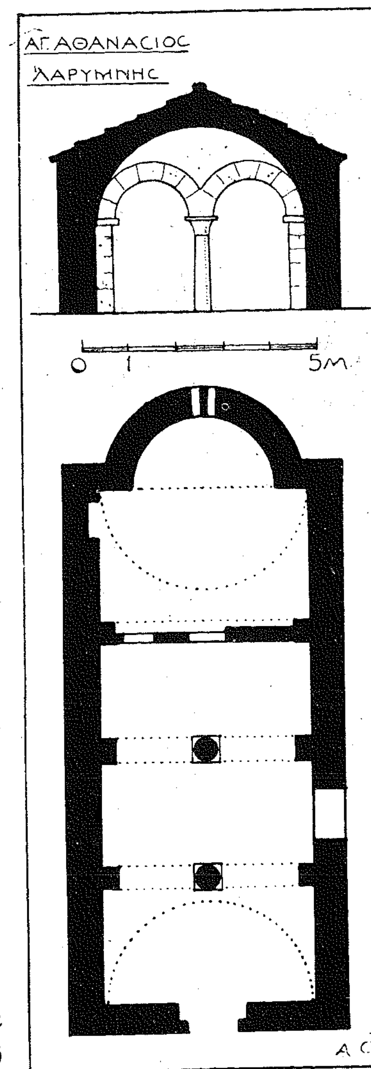
πλεύρως ἄλλων γλυπτῶν ἐντειχισθέντων κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ ναοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα γλυπτὰ λεπτοτάτης ἐργασίας τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος προέρχονται ἐκ μαρμαρίνων ὑπερθύρων ἢ σταθμῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

---

[1] Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τῶν ἐτῶν 1933/34 σ. 58 εἰκ. 2.

[2] Ἔ. ἀ. σ. 74 εἰκ. 23.

Ο ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΗΣ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἀθαν.

Ἐπί τινος ὑψώματος παρὰ τὸ Λοκρικὸν χωρίον Δεντρά, ὅπερ κατέχει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ὑηττοῦ, διατηρεῖται εἰσέτι ἐν λειτουργίᾳ μικρὸς δρομικὸς ναΐσκος, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει (εἰκ. 1) τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου (6.00×12.25), εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένη πρὸς ἀνατολὰς μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἱεροῦ. Ἡ στέγη του σχηματίζεται δι' ἡμικυλινδρικῆς καμάρας ὑποστηριζομένης κατ' ἀποστάσεις διὰ τυμπάνων ἐχόντων τὴν μορφὴν διβήλου (εἰκ. 1). Οἱ κίονες τῶν δύο διβήλων, εὑρισκόμενοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, σχηματίζουσιν ἀξονικὴν κιονοστοιχίαν, ἥτις προσδίδει εἰς τὸν ναὸν τὸν τύπον δικλίτου, ἐν ᾧ κατ' οὐσίαν εἶναι οὗτος μονόκλιτος [1].

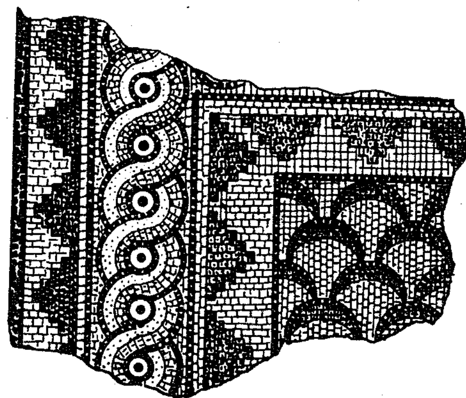
Οἱ κίονες τῶν διβήλων στέφονται ὑπὸ κιονοκράνων, ὧν ἓν ἔχει τὴν καλαθοειδῆ κορινθιακὴν μορφήν, τὸ δὲ ἄλλο εἶναι ἀκανόνιστον ὀρθογώνιον. Τὰ ἐπ' αὐτῶν βαίνοντα τόξα τοῦ διβήλου εἶναι ἐπιμελῶς κατεσκευασμένα ἐκ πωρολίθων. Τὸ τέμπλον τοῦ ναΐσκου εἶναι κτιστόν, ἡ δὲ ἁγία τράπεζα ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς τεμαχίου μαρμαρίνου ἀρραβδώτου κίονος, ἐφ' οὗ εἶναι τοποθετημένη μεγάλη (0.91×0.92) τετράγωνος, μαρμαρίνη πλὰξ μετὰ γλυφῶν, προερχομένη ἐκ τῆς στέψεως βάθρου χαλκοῦ ἀνδριάντος τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου, ὅν, κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς

---

[1] Ἐγκάρσια τύμπανα μὲ μορφὴν οὐχὶ διβήλου ἀλλὰ τριβήλου ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῶν Καλυβίων Κουβαρᾶ Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τόμ. 35 σ. 174 εἰκ. 6.

τῶν πλευρῶν τῆς πλακὸς χαραγμένην ἐπιγραφήν [1], ἀνίδρυσεν ἡ πόλις τῶν Ὑηττίων.

Κατὰ τὸ δεξιὸν κλῖτος τοῦ ναοῦ διατηρεῖται παρὰ τὸ εἰκονοστάσιον τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου (εἰκ. 2) μετὰ ρωμαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων (φολίδων, ἁλυσοειδοῦς πλέγματος κλπ.). Ἡ ἐνταῦθα ὕπαρξις τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μνημονευθὲν βάθρον τοῦ ἀνδριάντος, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἐνταῦθα προϋπάρξεως ρωμαϊκοῦ τινος κτηρίου, τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ὑηττοῦ.

Εἰκ. 2. Τμῆμα παλαιοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ καλύπτονται διὰ τοιχογραφιῶν μετρίας τέχνης, ἐξ ὧν καλῶς ὁπωσδήποτε σῴζονται αἱ ἐν τῷ ἱερῷ, ἔνθα ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μεταξὺ δύο ἀγγέλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ χορὸς τῶν ὁσίων καὶ ὁ χορὸς τῶν ἱερέων. Ποῖος εἶναι ὁ ζωγράφος τῶν εἰκόνων τοῦ ναοῦ μανθάνομεν ἐκ γραπτῆς ἐπιγραφῆς εὑρισκομένης ὑπεράνω τῆς βορείου θύρας τοῦ τέμπλου, ἥτις λέγει:

Ἀνηστορίθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου .... διὰ κόπου τε καὶ ἐξόδου Μηχάλη ... Πάβλου ... Ιω̅(άννου) Γεωργίου ... καὶ ὑστορίθι ὑπὸ χιρὸς Ιω(άννου) ἐκ χόρας Ταλαντίου τοῦ Πουληστι ἐπὶ ἔτους ΑΧΠΕ' (=1685).

Ὥστε ὁ ζωγράφος εἶναι Ἰωάννης ὁ Πουλίτσης ἐξ Ἀταλάντης (Ταλαντίου).

---

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Κουμανούδη, Ἀθήναιον IV σ. 102, ἔπειτα δέ, κατ' ἀπόγραφον τοῦ Lolling, ἐν IG VII, 2833.

ΠΑΛΑΙΟΝ ΑΡΧΟΝΤΙΚΟΝ ΤΩΝ ΑΓΡΑΦΩΝ

Εἰς τὴν καρδιὰν τῆς Εὐρυτανίας, ἐν μέσῳ ἀγρίας χώρας διασχιζομένης ἀπὸ δύσβατα καὶ ἄκαρπα βουνὰ [1] καὶ ὁρμητικοὺς χειμάρρους εὑρίσκεται, χωμένον ἐντὸς μικρᾶς κοιλάδος, τὸ χωρίον τῶν Ἀγράφων. Τὸ σήμερον ὀλιγάνθρωπον τοῦτο πόλισμα ἔδρασεν ἐντούτοις ἐπὶ τουρκοκρατίας μετὰ τῆς ὑπολοίπου Εὐρυτανικῆς περιοχῆς καὶ πολεμικῶς μὲ τοὺς ἁρματωλοὺς καὶ κλέφτες του καὶ πνευματικῶς μὲ τὰς ἐκπαιδευτικὰς σχολάς του [2]. Λείψανον δὲ τῆς παλαιᾶς δόξης του εἶναι καὶ τὸ ἀρχοντικὸν τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα. Τὸ μέγα τοῦτο κτήριον, κατοικούμενον σήμερον ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν Χρηστίδη, ὀνομάζεται γενικῶς τὸ σπίτι τοῦ Δημάρχου, ἡ δὲ παράδοσις τὸ φέρει κτισμένον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κατσαντώνη, ἤτοι περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἐπισκεπτῶν τὸ ἀναφέρει μόνον ὁ Woodhouse [3], χωρὶς ὅμως νὰ παρέχῃ εἰκόνα του ἢ σχέδιον. Ἡμεῖς τὸ ἐπεσκέφθημεν τὸ 1926 κατεμετρήσαμεν δ' αὐτὸ λεπτομερῶς καὶ ἐσχεδιάσαμεν καὶ ἐφροντίσαμεν νὰ ἀνακηρυχθῇ ἱστορικὸν μνημεῖον.

Τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου ὀρθογωνίου παραλληλεπιπέδου, (εἰκ. 1 καὶ 2) ἀποτελουμένου ἀπὸ ὀγκῶδες κτιστὸν βάθρον καὶ ἐλαφρόν, ἐξέχοντα ξύλινον ὄροφον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται μία μεγάλη, τετρακλινὴς καὶ πολὺ προεξέχουσα στέγη (εἰκ. 3). Τὸ βάθρον περιλαμβάνει κάτω μὲν τὸ κατώγιον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ χαμηλὸν μεσόροφον (μεσόπατον).

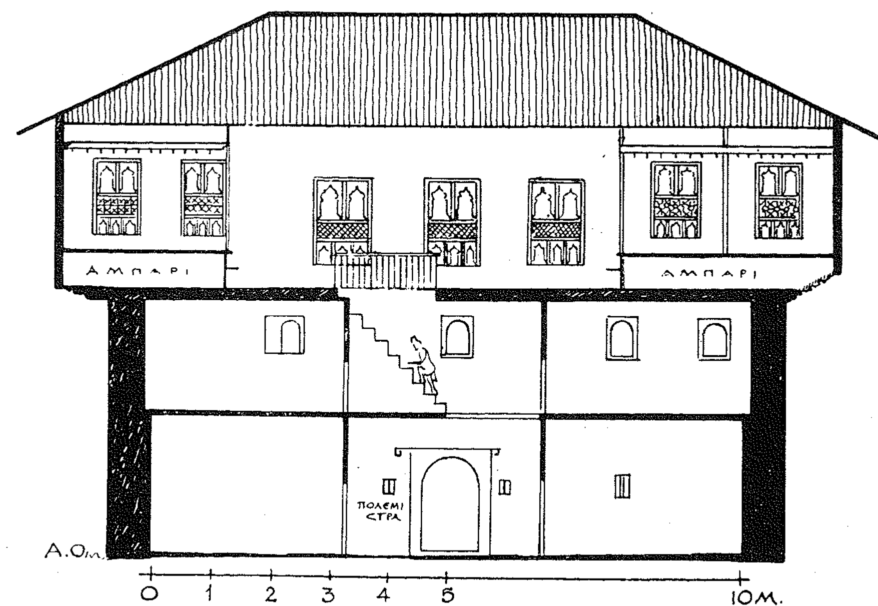
Ἡ εἴσοδος τῆς οἰκίας εὑρίσκεται ἐν τῷ μέσῳ τῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ ἰσογείου, εἶναι δὲ τοξωτὴ (εἰκ. 4) καὶ φέρει ἑκατέρωθεν, εἰς ὕψος 1,60 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνὰ μίαν πολεμίστραν, χάριν ἀμύνης κατ' ἐνδεχομένης ἐπιθέσεως. Τό τε κατώγιον καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ διὰ ξυλίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος συγκοινωνῶν μεσόπατος, χωρίζονται ἐσωτερικῶς διὰ ξυλίνων χωρισμάτων εἰς πλείονα

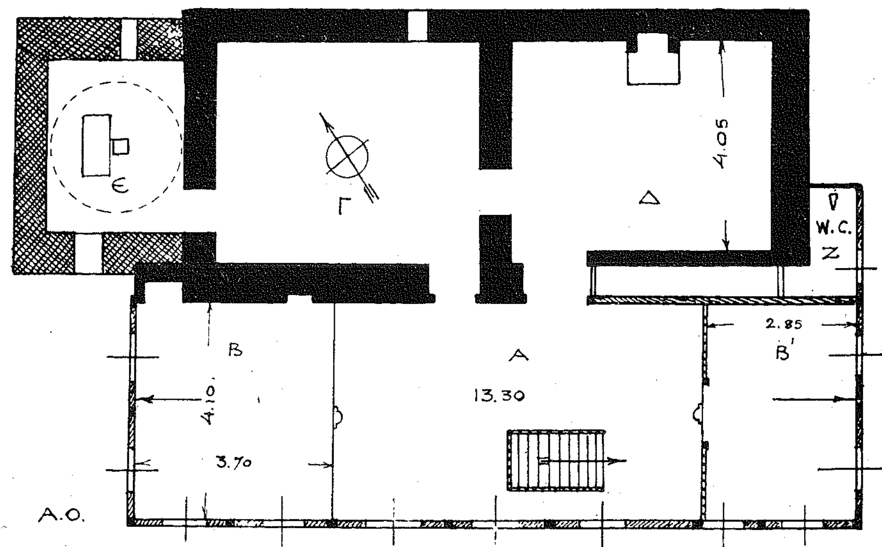
---

[1] Οὕτω χαρακτηρίζεται ἡ χώρα τῶν Ἀγράφων ἐν τῷ βίῳ Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ παρὰ Σπ. Π. Λάμπρῳ, Νέος Ἑλληνομν. Δ' 75.

[2] Ὅρα σχετικῶς Μ. Παρανίκα, Σχεδίασμα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κ/πόλεως κλπ. Ἀθῆναι 1867 σ. 89. Ἰω. Βορτσέλλα, Ἡ Φθιῶτις, Ἀθῆναι 1907, σ. 386 ἑ. Ν. Σπυρόπουλον, Θεσσ. Χρ. 2, 169.

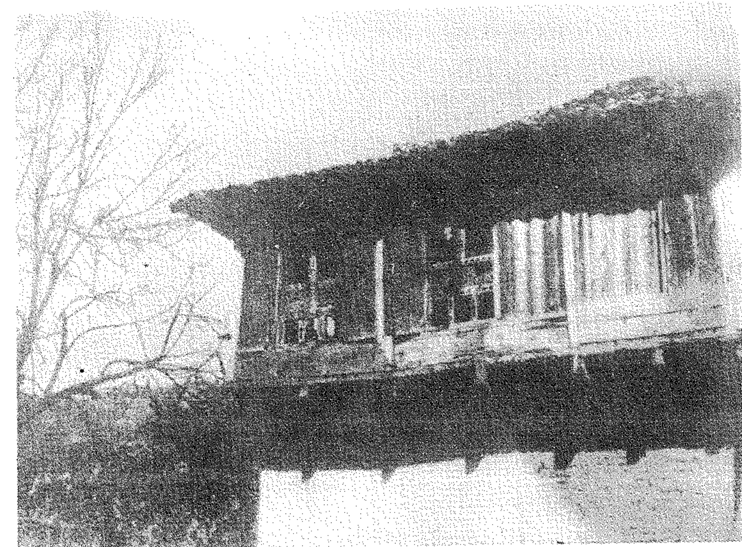
[3] William Woodhouse, Aetolia, Oxford 1897 σ. 38.

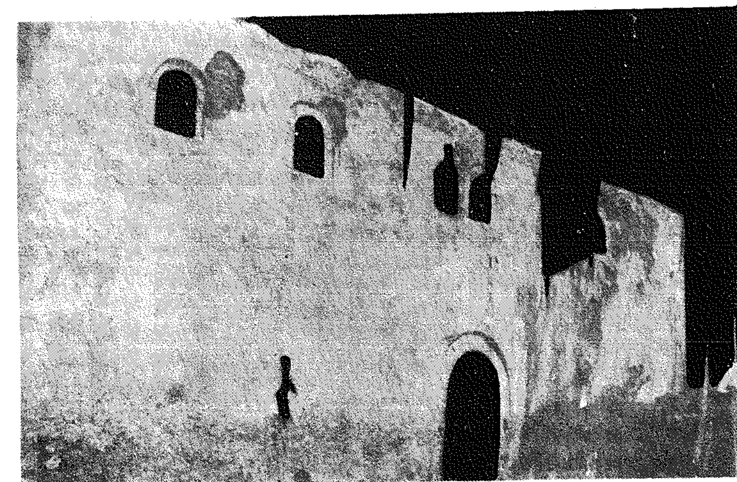

Εἰκ. 1 καὶ 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ἀρχοντικοῦ.

διαμερίσματα, ἐξ ὧν τὰ μὲν τοῦ ἰσογείου εἶναι σκοτεινά, φωτιζόμενα μόνον διὰ τοξικῶν καὶ χρησιμεύοντα ὡς ἀποθῆκαι, τὰ δὲ τοῦ μεσορόφου φωτεινό-

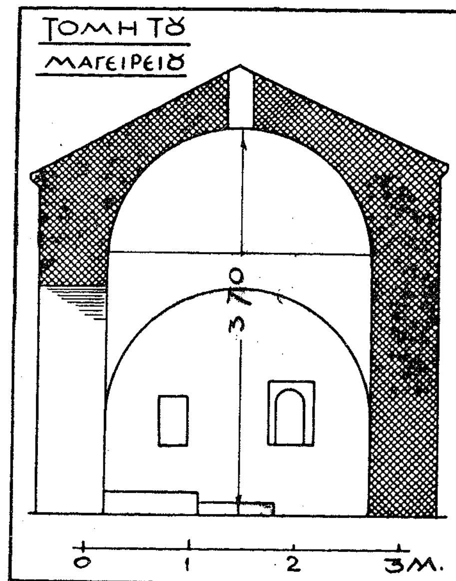
Εἰκ. 3. Πλαγία ὄψις τοῦ ξυλίνου ἀνωγείου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

Εἰκ. 4. Τὸ κτιστὸν βάθρον τοῦ ἀρχοντικοῦ.

τερα, ὡς λαμβάνοντα φῶς ἐκ τῶν ἔξω διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 4). Εἰς τὸν μεσόροφον εὑρίσκονται τὰ γραφεῖα τοῦ οἰκοδεσπότου καὶ ἄλλα κατοικήσιμα δωμάτια.

Ὁ δὲ ἄνω ὄροφος, τὸ ἀνώγι, εἶναι κατὰ μὲν τὸ ἐμπρόσθιον αὐτοῦ ἥμισυ ξύλινος[1] (εἰκ. 3), ἐξέχων ὑπὲρ τὸ βάθρον μόνον κατὰ τὰ πλάγια ἑκατέρωθεν, κατὰ δὲ τὸ ὀπίσθιον ἥμισυ λιθόκτιστος. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως τοῦ ἄνω ὀρόφου (εἰκ. 2) τὸ μὲν ξύλινον τμῆμα αὐτοῦ ἤτοι τὸ πρὸς τὴν αὐλήν, εἶναι ἐσωτερικῶς ἀδιαίρετον, ἐν ᾧ τὸ λιθόκτιστον ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο διαμερίσματα Γ, Δ, (εἰκ. 2) φέρει δὲ παραπλεύρως ἐκτισμένον πύργον, τὸν ἄνω ὄροφον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ἡ ἑστία ἤτοι τὸ μαγειρεῖον, ὅπερ εἶναι κατεσκευασμένον, ὅπως καὶ τὰ μοναστηριακὰ[2] (εἰκ. 5) ἤτοι μὲ τὴν ἄρουλαν ἐν τῷ κέντρῳ καὶ ἄνοιγμα ἐπὶ τῆς ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς, πρὸς ἀπαγωγὴν τῶν ἐκ τῆς καύσεως ἀερίων καὶ τοῦ καπνοῦ. Οἱ δύο λιθόκτιστοι χῶροι Γ καὶ Δ, συγκοινωνοῦντες διὰ θύρας, ἐχρησίμευον ὡς δωμάτια ὕπνου τῶν γυναικωνῆ ἐπισήμου τινος ξένου. Ἐξ αὐτῶν ὁ Δ φέρει καὶ ἑστίαν, παραπλεύρως δὲ αὐτοῦ ὑπάρχει στενὸς διάδρομος ὁδηγῶν εἰς τὸ ἀποχωρητήριον (Ζ), (εἰκ. 2) ὅπερ προσλαμβάνει ἐξωτερικῶς τὴν μορφὴν πύργου, δηλαδὴ ὅπως καὶ εἰς τὸν Μυστρᾶν[3]. Ἀπὸ ἀπόψεως καλλιτεχνικῆς ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ βλέπον μέγα διαμέρισμα Α, ὅπερ ἔχει μῆκος 13.30 καὶ πλάτος 4.10. Τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν βυζαντινὸν τρίκλινον ἢ πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἀνδρῶνα. Εἰς αὐτὸ φέρει ἐκ τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ μεσοπάτου ξυλίνη ἐσωτερικὴ κλῖμαξ, ἥτις διατρυπᾷ εἰς τὸ μέσον τὸ δάπεδόν του, τοῦ δημιουργουμένου κενοῦ περιβαλλομένου ὑπὸ κιγκλιδώματος πρὸς ἀποφυγὴν ἀτυχημάτων (εἰκ. 1).

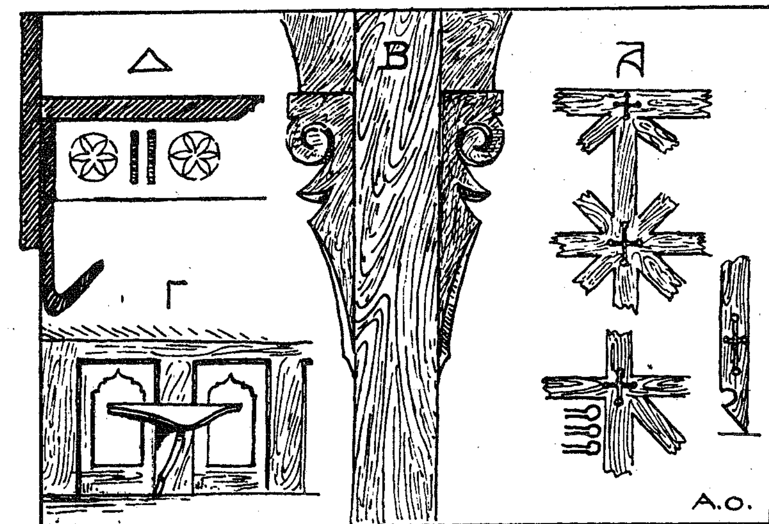
Εἰκ. 5. Τομὴ τοῦ μαγειρείου.

[1] Ξύλινοι εἶναι καὶ οἱ ἄνω ὄροφοι τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ὅπως π. χ. τοῦ Τρίκερι (Ἀγγ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, σ. 135), τῶν Ἀμπελακίων (Ἀγ. Ἀστεριάδη, Τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς 'στ' Ἀμπελάκια, Ἀθῆναι 1928 σ. 7), Σιατίστης, Κοζάνης A. Zachos, Ältere Wohnbauten auf griechischem Boden ἐν Wasmuths Monatshefte für Baukunst VII, 248.

[2] Περὶ μοναστηριακῶν μαγειρείων ὅρα Ὀρλάνδον ἐν Μοναστηριακῇ Ἀρχιτεκτονικῇ, Ἀθῆναι 1927 εἰκ. 66-67.

[3] Ὅρα σχετικῶς Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Γ' σ. 81 εἰκ. 69.

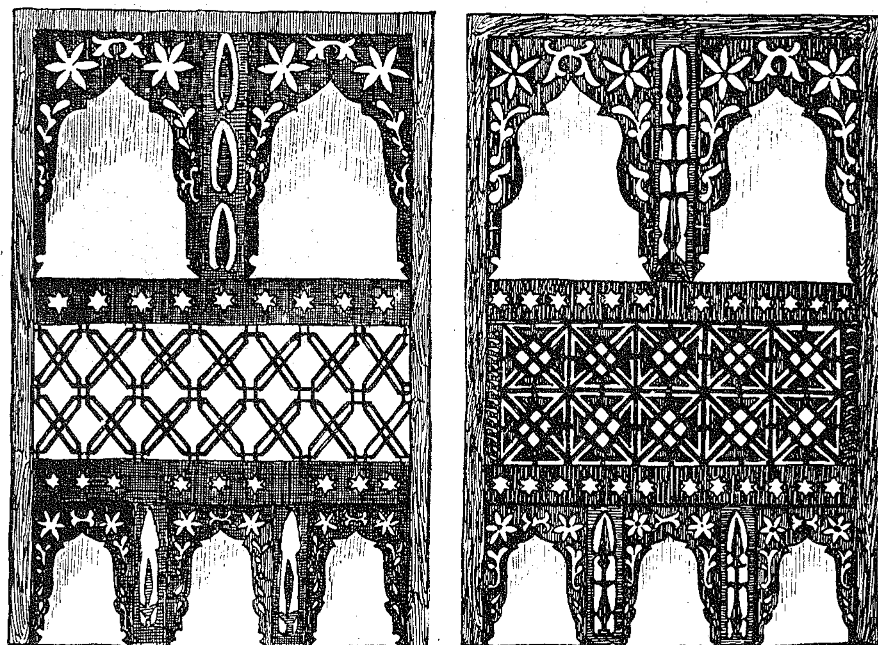

Εἰκ. 6. Ἄποψις τῆς πρὸς ἀνατολὰς κρεββάτας.

Εἰκ. 7. Λεπτομέρειαι τῶν ξυλίνων κατασκευῶν καὶ διακοσμήσεων.

Τὸ δάπεδον τοῦ τρικλίνου δὲν εὑρίσκεται καθ' ὅλον τὸ μῆκός του εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην, ἀλλ' ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα σπίτια τῆς Τουρκοκρατίας, (Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας) τὰ δύο πρὸς τὰς στενὰς πλευρὰς ἄκρα τῆς αἰθούσης Β, Β' εἶναι κατὰ 0,50 περίπου ὑψηλότερα τοῦ μέσου Α (εἰκ. 1)

τῆς ἐπικοινωνίας γινομένης διὰ μιᾶς ἡμικυκλικῆς βαθμίδος, ἥτις ἔχει τὸ ἐν εἰκόνι 7 (Α΄) σχέδιον. Τὰ δύο ὑψωμένα τμήματα καλοῦνται κρεββάται, ἐστρώνοντο δὲ μὲ βελέντζες καὶ κιλίμια καὶ ἐχρησίμευον διὰ νὰ κάθωνται ἐκεῖ οἱ ἐπίσημοι προσκεκλημένοι τοῦ σπιτιοῦ[1]. Τὸ κάτωθεν δὲ τῶν ὑψωμένων δαπέδων κενὸν ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἐδῶ ὡς ἀποθήκη, ἀ μ π ά ρ ι, εἴτε πρὸς ἐναπόθεσιν σιτηρῶν, εἴτε ἄλλου τινὸς εἴδους. Ἐκ τῶν δύο ὑψωμένων τμημάτων Β καὶ Β΄, τὸ Β΄ εἶναι στενότερον τοῦ Β, φέρει δὲ εἰς τὸ χεῖλος ξύλινον τρίβηλον (εἰκ. 6) δηλαδὴ διακοσμητικόν τι χώρισμα συνιστάμενον ἐκ δύο ξυλίνων κιόνων ὑποβασταζόντων τόξα ἔχοντα τὸ σύνηθες ἐπὶ Τουρκοκρατίας σχῆμα ἤτοι τὸ μετὰ διπλῆς καμπυλότητος (en accolade). Τὸ κιονόκρανον τῶν κιονίσκων αὐτῶν δὲν εἶναι αὐτοτελὲς ἀλλὰ σχηματίζεται μὲ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ στύλου κυματιοφόρα ὑφαψίδια, ἅτινα στηρίζουσι τὰ τόξα, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 7. Εἰς τὸ κάτω δὲ μέρος τῶν δύο ἄκρων ἀνοιγμάτων ὑπάρχουσι ξύλινα κάγκελλα (τραμπουζάνια).

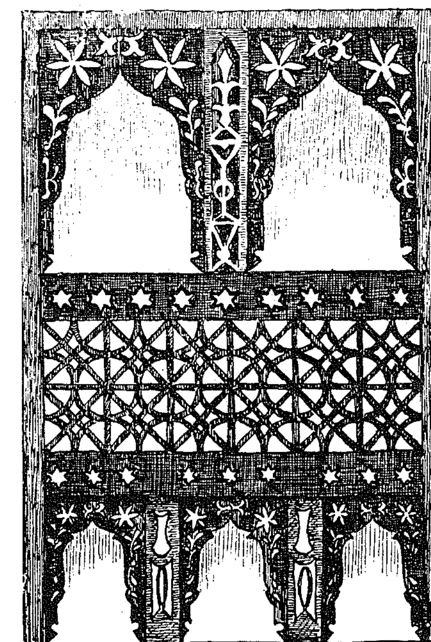

Εἰκ. 8. Ξύλινα διαφράγματα τῶν παραθύρων.

Ὁ φωτισμὸς καὶ ὁ ἀερισμὸς τοῦ τρικλίνου εἶναι ἄπλετος. Γίνεται διὰ ἕνδεκα παραθύρων (εἰκ. 2), ὧν ἀνὰ δύο μὲν ἀνοίγονται ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν, τῶν ὑπολοίπων ἑπτὰ εὑρισκομένων ἐπὶ τῆς μακρᾶς προσόψεως τοῦ κτηρίου, ὅπου τὰ μὲν τρία μεσαῖα ἐμφανίζονται χαμηλότερα, τὰ δὲ ἄκρα ὑψηλότερον τοποθετημένα, οὕτως ὥστε ὁ θεατὴς μαντεύει ἤδη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς αἰθούσης.

[1] Πβλ. Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη σ. 136.

Τὰ παράθυρα ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον, στεροῦνται ὅμως τῶν φεγγιτῶν ἐκείνων, τοὺς ὁποίους συχνὰ συναντῶμεν ὑπεράνω των εἰς ἀρχοντόσπιτα τῆς βορείου Ἑλλάδος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας· ἦσαν λοιπὸν ταὐτοχρόνως παρακυπτικὰ καὶ φωτιστικά. Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῶν Ἀγράφων τὸ κενὸν τῶν παραθύρων φράσσεται δι' ὡραιοτάτων ξυλίνων τρυπητῶν διαφραγμάτων (εἰκ. 8 καὶ 9) ἐκτελεσμένων εἰς διάφορα μὲν σχέδια ἀλλ' ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε σκελετοῦ ἤτοι μὲ δύο ἀνοίγματα ἢ φῶτα εἰς τὸ ἄνω μέρος, ἓν δικτυωτὸν μέσον τμῆμα καὶ τρία μικρότερα ἀνοίγματα εἰς τὸ κάτω μέρος. Καὶ τὰ μὲν ἀνοίγματα εἶναι πάντα τοξωτά, σχηματιζόμενα διὰ τῶν συνήθως ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένων κοιλοκύρτων καμπυλῶν καὶ μὲ τύμπανα διατρυπώμενα ὑπὸ ροδακοειδῶν καὶ φυλλοειδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 8), ἡ δὲ μέση ζώνη φέρει ποικίλα διάτρητα σχέδια εἰλημμένα ἐκ τοῦ παραδεδομένου βυζαντινοῦ καὶ μουσουλμανικοῦ θεματολογίου (ἀστέρες). Οἱ τεχνῖται τῶν διακοσμητικωτάτων τούτων διαφραγμάτων, τὰ ὁποῖα προβάλλονται ἐναργέστατα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν φῶς ὁρώμενα ἐκ τῶν ἔσω, ἦσαν ἀναμφιβόλως χριστιανοὶ ἴσως δὲ Σαρακατσαναῖοι διότι δὲν παρέλειψαν νὰ σχηματίσουν εἰς τὰς συνδέσεις μικροὺς διατρήτους σταυρούς, ὅπως δεικνύει ἡ εἰκὼν 7 (Α).

Εἰκ. 9. Διάφραγμα παραθύρου.

Εἰς ὕψος 2 περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς κρεββάτας εὑρίσκεται καὶ ἐδῶ τὸ τυπικὸν ράφι (εἰκ. 7 Δ) κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐξ ἀναγλύφων ροδάκων καθὼς καὶ ἄγκιστρα διὰ νὰ κρεμῶνται διάφορα ἀντικείμενα.

Ἡ ὀροφὴ τῆς αἰθούσης εἶναι ξυλίνη φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον ἑκάστης κρεββάτας ἀνὰ ἓν ἑξάγωνον ἐπίπεδον φάτνωμα (εἰκ. 6).

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Αἱ διὰ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου τελούσης ὑπηρεσίας ἀναστηλώσεως ἀρχαίων καὶ ἱστορικῶν μνημείων τοῦ Ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Ἐθνικῆς Παιδείας ἐκτελεσθεῖσαι κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

1) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμηττοῦ ἱδρυμένῃ μονῇ Ἀστερίου[1] ἐστερεώθη ἡ τράπεζα, ἡ ἑστία καὶ τὰ κελλία, ἐξασφαλισθέντα ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὰ διαρροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

2) Ἐν τῇ ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ αὐτοῦ ὄρους κειμένῃ μονῇ Καισαριανῆς[2] ἀνακατεσκευάσθη τὸ πρὸς νότον τμῆμα τοῦ καλύπτοντος τὴν Τράπεζαν κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις ἦτο ἑτοιμόπτωτος, ὑπεστηρίχθη δ' ἐξωτερικῶς τὸ κτήριον καὶ διὰ κτιστῆς ἀντηρίδος.

3) Τῆς ἐπίσης παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ κειμένης μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[3] ἐπεσκευάσθη ἡ κεράμωσις τοῦ διαρρέοντος τρούλλου τοῦ καθολικοῦ, ἐλπίζεται δ' ἐν προσεχεῖ μέλλοντι νὰ γίνῃ καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένης ὡραίας Τραπέζης.

4) Ἐν Μεγάροις ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῆς μορφὴν ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ ἐν τῷ ἐλαιῶνι τετρακιονίου ναοῦ τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 1), ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ὁποίου διατηροῦνται πολύτιμοι καὶ ἰδιότυποι τοιχογραφίαι τοῦ 12ου αἰῶνος.

Ἡ ἐργασία ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ ὀκταγωνικοῦ μετὰ κιονίσκων τρούλλου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ ἀπὸ τῶν κατὰ καιροὺς παρασίτων προσθηκῶν καὶ ἀσβεστοχρισμάτων (εἰκ. 1). Εἰς τὰ ἀνοιχθέντα παράθυρα τοῦ τρούλλου, ὅστις ἀνέκτησε τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφὴν (εἰκ. 2), ἐτέθησαν σιδηρᾶ ὑαλοστάσια βυζαντινοῦ τύπου. Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θέλει καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς ὀγκώδους καὶ ἀκα-

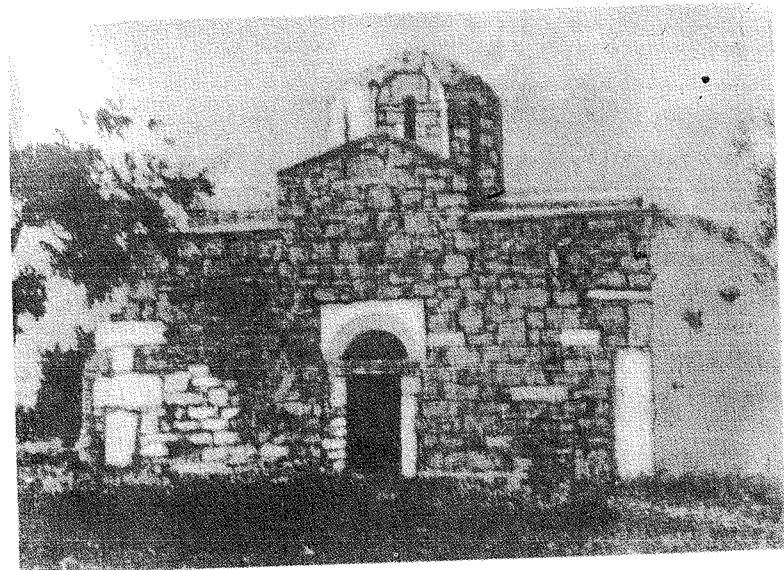
[1] Ὅρα κάτοψιν τῆς μονῆς ἐν Εὑρετηρίῳ μεσαιων. μνημ. Ἑλλάδος (Τεῦχ. Γ' ὑπὸ Α. Ὀρλάνδου) σ. 165 εἰκ. 221.

[2] Ὅρα κάτοψιν ἔ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 218.

[3] Ὅρα ὄψιν καὶ κάτοψιν ἔ. ἀ. σ. 168 εἰκ. 226 καὶ 227.

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ παρὰ τὰ Μέγαρα ναοῦ τοῦ Σωτῆρος.

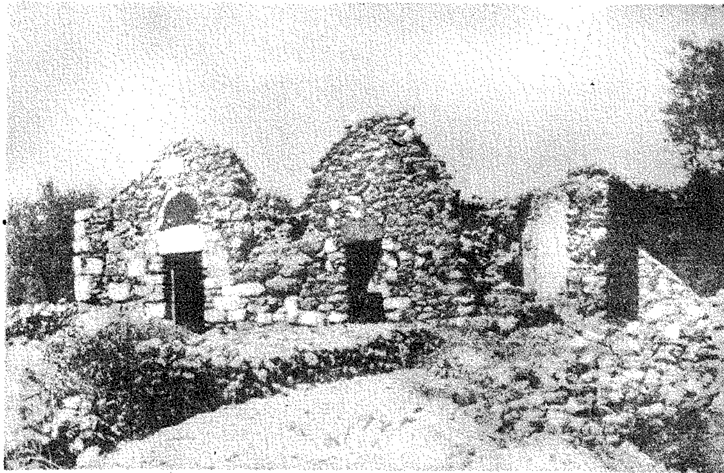

Εἰκ. 2. Νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος μετὰ τὰς γενομένας ἐργασίας.

λαισθήτου ἀντηρίδος, ἥτις κατασκευασθεῖσα πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ ἀπειροκάλων ἐπιτρόπων χάριν στηρίξεως τοῦ σώματος τοῦ ναοῦ, ἀποκρύπτει ὅλην τὴν ὄψιν τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 1).

5) Ἐν Κορίνθῳ ἐπεσκευάσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν αἱ τρεῖς πύλαι τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τοῦ Ἀκροκορίνθου, αἵτινες εἶχον περιέλθει εἰς ἑτοιμόρροπον κατάστασιν.

6) Ἐν τῷ ἐν Μέρμπακᾳ τῆς Ἀργολίδος βυζαντινῷ ναῷ τῆς Κοιμή-

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου πρὸ τῆς Ἀναστηλώσεως.

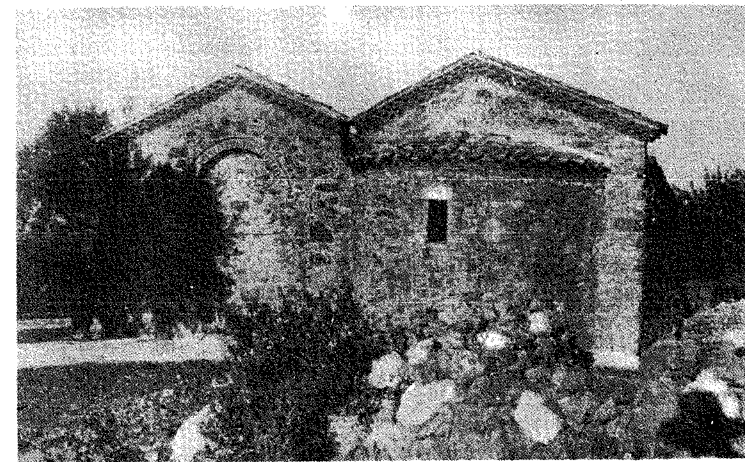
σεως[1] (12ου αἰῶνος) ἐπεσκευάσθησαν οἱ πρὸς τὸ ἱερὸν τρεῖς κυλινδρικοὶ θόλοι τοῦ ναοῦ, οἵτινες εἶχον ὑποστῆ παλαμιαῖα ρήγματα, δι᾽ ὧν εἰσήρχετο τὸ ὕδωρ τῆς βροχῆς. Τῇ βοηθείᾳ μεταλλίνων πλεγμάτων καὶ σιμεντοκονίας ἐπενεδύθησαν ἐξωτερικῶς πᾶσαι αἱ καμάραι, μεθ᾽ ὃ ἐγένετο πλήρης ἀνακεράμωσις τῶν στεγῶν, αἵτινες ἐφεξῆς κατέστησαν ἀπολύτως στεγαναί. Ἐργασίαι ἐγένοντο ἐπίσης καὶ ἐπὶ τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ, ὅστις παρουσίαζεν εἰς τὸ ἄνω αὐτοῦ μέρος ἀλλοιώσεις καὶ μεταγενέστερα κονιάματα, ὧν ἀφαιρεθέντων ἀπέκτησεν ὁ τροῦλλος τὴν ὡραίαν ἀρχικὴν αὐτοῦ ὄψιν. Εἰς πάντα τὰ παράθυρα τοῦ ναοῦ ἐτοποθετήθησαν σιδηρᾶ, βυζαντινοῦ τύπου, ὑαλοστάσια, ἀνακατεσκευάσθησαν δὲ καὶ πᾶσαι αἱ σαπεῖσαι ξύλιναι θύραι. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπισκευῶν εὑρέθη ἐπὶ τῆς βορείου στέγης τοῦ ναοῦ ἐντειχισμένον μικρὸν ἀρχαῖον ἀναθηματικὸν εἰς τὴν ἀργείαν Ἥραν ἀνάγλυφον, ὅπερ παρεδόθη εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον Ναυπλίου.

[1] Ὅρα ἀπόψεις αὐτοῦ παρὰ A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, Athen. Mitt. 34 (1909) πίν. X.

7) Ἐν Γερακίῳ τῆς Λακωνίας ἀνεστηλώθη ὁ ἠρειπωμένος δίκλιτος ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 3), ὅστις περιέχει σημαντικὰς τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος, χάριν τῆς προστασίας τῶν ὁποίων κατεσκευάσθησαν δύο ἐκ

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Νικολάου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Γερακίου μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος κυλινδρικοὶ θόλοι, συνεπληρώθησαν δὲ καὶ οἱ ἡμικατεστραμμένοι ἐξωτερικοὶ τοῖχοι. Τὰς πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὄψεις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου παρέχουσιν αἱ εἰκόνες 3, 4 καὶ 5. Πλὴν δέ,

τῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐστερεώθησαν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῶν ναῶν τοῦ Χρυσοστόμου, Ταξιαρχῶν ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ κάστρου καὶ ἄλλων.

8) Ἐν Μυστρᾷ ἐγένετο ἐφέτος ἔναρξις τῆς ἀναστηλώσεως τῶν Παλατίων τῶν δεσποτῶν. Ἀρωγῇ καὶ τοῦ Ὑφυπουργείου Τύπου καὶ Τουρισμοῦ ἐπραγματοποιήθη ἡ ἀνακατασκευὴ τῶν πέντε κατεστραμμένων κυλινδρικῶν θόλων τοῦ ἰσογείου τῆς πτέρυγος τῶν Παλαιολόγων [1]. Διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τούτων κατέστη δυνατὴ ἡ καθ᾽ ὅλον τὸ ἐμβαδὸν αὐτῆς προσπέλασις τῆς

Εἰκ. 6. Αἱ κατὰ τὴν νότιον πλευρὰν τοῦ ἐν Κριτσινίῳ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν κατασκευασθεῖσαι ἀντηρίδες.

αἰθούσης τοῦ θρόνου, ἧς ὁ πρὸς δυσμὰς τοῖχος, συμπληρωθεὶς κατὰ τὸ ἄνω ἐλλεῖπον αὐτοῦ μέρος, ἐστερεώθη πλήρως. Διὰ σκαφῆς ἐνεργηθείσης πρὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πτέρυγος εὑρέθησαν αἱ ἐν σχήματι ταῦ βάσεις [2] τῶν ποδαρικῶν τῆς στοᾶς, ἥτις ἐξετείνετο πρὸ τῆς αἰθούσης πρὸς τὴν αὐλήν. Ἐγένετο ἐπίσης ἐφέτος καὶ ἔναρξις τῆς ἀναστηλώσεως τῆς πρὸς τὴν πεδιάδα βλεπούσης στοᾶς τῆς βορείου πτέρυγος τῶν Παλατίων, ἧς ἔχομεν πάντα τὰ στοιχεῖα [3].

9) Ἐν Κριτσινίῳ τῆς περιοχῆς τῶν Τρικκάλων Θεσσαλίας ἐγένετο ἡ στερέωσις τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν [4]. Τοῦ ναοῦ τούτου

[1] Ὅρα κατόψεις καὶ τομὰς τῆς πτέρυγος ταύτης ἐν τῇ περὶ τῶν Παλατίων εἰδικῇ ἡμῶν μελέτῃ (Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ′ (1937) σ. 36, 37, 38 εἰκ. 28, 29, 30).

[2] Ὅρα εἰκόνα των ἐν σελ. 42 τοῦ παρόντος τόμου.

[3] Ὅρα τὴν σχετικὴν ἀναπαράστασιν ἐν σελ. 33 τοῦ παρόντος τόμου.

[4] Ὅρα σχετικὴν περὶ τοῦ ναοῦ τούτου μελέτην ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντ. Μνημ. σ. 161-165.

ὁλόκληρον τὸ νότιον κλῖτος ἀποκολληθὲν ἔκλινε πρὸς τὰ ἔξω ἀπειλοῦν κατάρρευσιν, ἥτις ἀπεσοβήθη διὰ κατασκευῆς ἀντηρίδων ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς, ὡς ἡ εἰκ. 6 δεικνύει.

10) Σοβαρωτέρα ἐργασία ἀναστηλώσεως ἐγένετο ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατίσια ναῷ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου, μετοχίῳ τῆς ἐν Ἀθήναις μονῆς τῆς Ὁσίας Φιλοθέης.

Περὶ τοῦ μνημείου τούτου εἴχομεν πραγματευθῆ λεπτομερῶς ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν (τόμ. Η′ σ. 318-328, Ὅρα καὶ Εὑρετήρ. Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ′, σ. 133). Εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ἀποδεικνύουσι πολλὰ στοιχεῖα (τρόπος τοιχοδομίας, τοξικὰ παράθυρα, τεθλασμένα τόξα κλπ.) ἔχει δὲ κυρίως ἱστορικὴν ἀξίαν· διότι ἐν αὐτῷ πιθανώτατα ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ Φιλοθέη Μπενιζέλου κατὰ τὸ 1589.

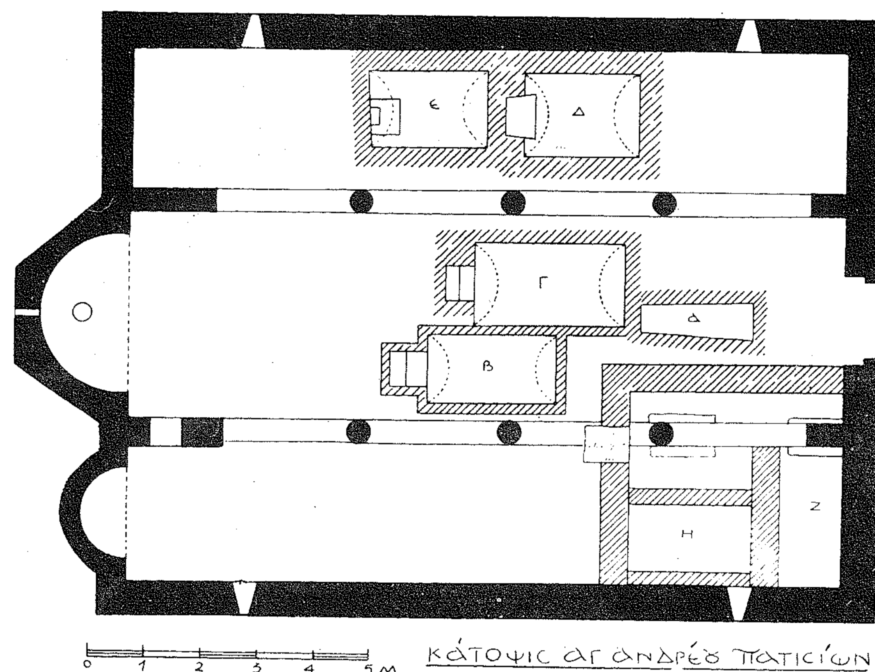
Εἰκ. 7. Παλαιοχριστ. ἐπιθήματα ναοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου.

Ὁ ναὸς ἐγκαταλειφθεὶς ἀπὸ μακροῦ καὶ παραμείνας ἄστεγος ὁλονὲν ἠρειποῦτο, εἶχε δὲ πληρωθῆ χωμάτων καὶ θάμνων ἀγρίων καὶ παντὸς εἴδους ἀκαθαρσιῶν ριπτομένων ἐντὸς αὐτοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν: 1) ἀπεμακρύνθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιχώσεις 2) συνεπληρώθησαν τὰ ἐξωτερικὰ τοιχώματα τοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ξυλίνης στέγης 3) ἀνεστηλώθη ὁλόκληρος ἡ νοτία κιονοστοιχία, κατασκευασθέντων πάντων τῶν τόξων της 4) ἀνεστηλώθησαν οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τῆς βορείου τοξοστοιχίας.

Κατὰ τὴν γενομένην ἐκσκαφὴν τῆς ἐπιχώσεως ἀνευρέθησαν τὰ στέφοντα τοὺς κίονας ἰωνικά, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπ᾽ αὐτῶν βαίνοντα παλαιοχριστιανικὰ ἐπιθήματα, ὡς καὶ τὸ ἐπίθημα τῆς ἑτέρας τῶν δυτικῶν παραστάδων. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα φέρουσι διακόσμησιν ἐκ καθαρῶς παλαιοχριστιανικῶν θεμάτων, ἤτοι φύλλων καλάμου καὶ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ τὸ ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 7). Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλα τεμάχια ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν γλυπτῶν ἦλθον εἰς φῶς ἐνταῦθα, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ ναὸς κατεσκευάσθη ἐπὶ τῆς θέσεως ἢ ἐγειτνίαζε πρὸς παλαιότερον ρωμαϊκὸν ἢ χριστιανικὸν κτίσμα, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν τὰ μαρμάρινα γλυπτὰ τῶν κιονοκράνων καὶ οἱ ὁλόσωμοι κορμοὶ τῶν κιόνων χρησιμοποιηθέντες διὰ τὸν μεταγενέστερον. Πλὴν δὲ τῶν παλαιοχριστιανικῶν εὑρέθη καὶ μέγα βυζαντινὸν

ἐπιστύλιον (μήκους 1.43 ὕψ. 0.36) εἰκονίζον ἐν τῷ μέσῳ τὸ γνωστὸν θέμα τῆς περιβαλλούσης σταυρὸν τοξωτῆς πύλης.

Κατὰ τὴν γενομένην ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐπιχώσεως ἀπεκαλύφθη σύστημα τάφων καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ δυτικὸν ἥμισυ καί τι πλέον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ (εἰκ. 8). Οἱ τάφοι οὗτοι, σχήματος ὀρθογωνίου, διευθύνονται πάντες ἀπ᾽ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, εἶναι δὲ τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ τύπου, ὃν

Εἰκ. 8. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ «Θησεῖον»[1]. Καλύπτονται δηλαδὴ - ἐξαιρέσει ἑνὸς (εἰκ. 8, Α) — διὰ καμάρας, ἥτις ὅμως δὲν ἔχει τομὴν ἡμικυκλίου ἀλλὰ τόξου χαμηλωμένου, καὶ φέρουσι κατὰ τὴν στενὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τὴν στενὴν κλίμακα προσπελάσεως. Τοῦ μεγαλυτέρου τάφου (εἰκ. 8, Γ) αἱ διαστάσεις εἶναι: μῆκος 2,65, πλάτος 1,45 καὶ ὕψος εἰς τὴν κλεῖδα ἐσωτερικῶς 1.15. Τὸ δάπεδον τῶν τάφων εἶναι χαμηλότερον τῆς βάσεως τῶν κιόνων τῶν τοξοστοιχιῶν, ἀλλ᾽ ὁ θόλος των ὑπερέχει αὐτῆς κατὰ 0.60-0.80, τοῦθ᾽ ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι οἱ τάφοι κατεσκευάσθησαν ὅτε πλέον ὁ ναὸς εἶχε τελείως ἐγκαταλειφθῆ. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων εὑρέθησαν ὀστᾶ ἀνθρώπινα κεκινημένα καὶ ἀγγεῖα, τὰ πλεῖστα

[1] Ὅρα σχέδια κατόψεως καὶ τομῆς τῶν τάφων τοῦ «Θησείου» ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Β΄ σ. 215 εἰκ. 14.

ἀκέραια. Εἰς ἕκαστον τάφον ὑπῆρχον ἀπὸ 4 ἕως 8 ἀγγεῖα μεγάλα (ὕψ. μέχρι 0.25) ἔχοντα τὸ σχῆμα οἰνοχόης μετὰ τριφύλλου στομίου, ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ Ἠπειρωτικοὶ μαστραπάδες[1]· τὰ ἀγγεῖα θὰ ἐχρησίμευον, ὡς καὶ σήμερον ἀκόμη συνηθίζεται[2], διὰ νὰ προσφέρεται οἶνος εἰς τοὺς κηδεύοντας ἢ πρὸς χοὰς κατὰ τὴν ταφὴν καὶ ὕστερον. Ἡ ἐξωτερική των ἐπιφάνεια ἄλλοτε μὲν εἶναι μονόχρωμος φέρουσα στιλπνὸν γάνωμα χρώματος σαπφείρου, ἄλλοτε δὲ κοσμεῖται διὰ προχείρως ἐκτελεσμένων γεωμετρικῶν κοσμημάτων[3] (εἰκ. 9). Ἐπὶ τῆς κοιλίας ἑνὸς ἀγγείου, ὅπερ εἶναι ἐκ πορσελάνης, εὑρίσκεται διὰ κυανοῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους ἡ λατινικὴ λέξις nos διὰ γοτθικῶν χαρακτήρων γεγραμμένη ἐν συμπλέγματι πρὸς σταυρὸν (εἰκ. 9). Τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἶναι προφανῶς δυτικῆς προελεύσεως, καὶ δὴ ἐκ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων δειγμάτων ἐργοστασίου τῆς παρὰ τὴν Γένουαν πόλεως Savona·

Εἰκ. 9. Ἀγγεῖα ἐκ τάφων τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου Πατισίων.

τὰ ὑπόλοιπα ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ κατασκευῆς· ἂν κρίνωμεν δ᾽ ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τῶν θεμάτων τῆς διακοσμήσεώς των ἀνήκουσιν εἰς τὸν 17ον ἢ τὸν 18ον αἰῶνα.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν, ὅστις προηγήθη τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς κατεστραμμένης Β.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ διεπιστώθη, ὅτι ἡ πρόθεσις δὲν ἦτο εὐθύγραμμος, ὡς τὸ διακονικόν, ἀλλ᾽ ἔφερεν ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην (εἰκ. 8). Ἐν δὲ τῷ ἐσωτερικῷ τῆς κόγχης αὐτῆς ἐγένετο, εἰς μικρὸν (0.20) ἀπὸ τοῦ δαπέδου βάθος, σπουδαιότατον εὕρημα: ἀνάγλυφον εἰκονίδιον τῆς Θεοτόκου τεθραυσμένον δυστυχῶς (σωζ. διαστ. 0.04×0.05) ἐκ πρασινωποῦ στεατίτου. Τὸ ἀνάγλυφον εἰκονίζει, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων πρὸς τὰ δεξιά, τὴν Παναγίαν (εἰκ. 10), ἧς σώζεται μόνον ἡ ὑπὸ τοῦ φεγγίου περιβαλλομένη κεφαλὴ καὶ ἱκανὸν τμῆμα τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ τυπικὸν μαφόριον, τοῦ ὁποίου μετὰ μεγάλης ἀκριβείας δηλοῦνται

[1] Ὅρα περὶ τούτων Μ. Π. Λάμπρον ἐν Παρνασσῷ Ζ΄, 269 καὶ 873.

[2] Ν. Πολίτης, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα ΙΙ, 268 ἑ., Λουκόπουλος, Λαογραφία Η΄ (1921) 31 ἑ.

[3] Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα 15 τὸν ἀριθμὸν παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν (Τζαμὶ Μοναστηρακίου).

οὐ μόνον αἱ πτυχαὶ ἀλλὰ καὶ ἡ δι' ἀστέρων καὶ ἄλλων ποικιλμάτων διακόσμησις, ἥτις καὶ ἐτονίζετο διὰ χρυσοῦ, ὡς ἀποδεικνύουσιν ὀλίγα λείψανα αὐτοῦ διατηρούμενα ἐντὸς τῶν χαραγῶν[1].

Τὸ πρόσωπον παρουσιάζει ἁδρὰ χαρακτηριστικά: μεγάλας καμαρωτὰς ὀφρεῖς, μακρὰν κάπως ρῖνα κλπ. Ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὴν ἤρεμον ἀλλ' αὐστηρὰν ἔκφρασιν, τὴν ἐλαφρὰν δήλωσιν τοῦ ὄγκου καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς ἐργασίας ἐνθυμίζει ἀνάλογα βυζαντινὰ ἔργα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 10. Τεθραυσμένον εἰκονίδιον τῆς Παναγίας.

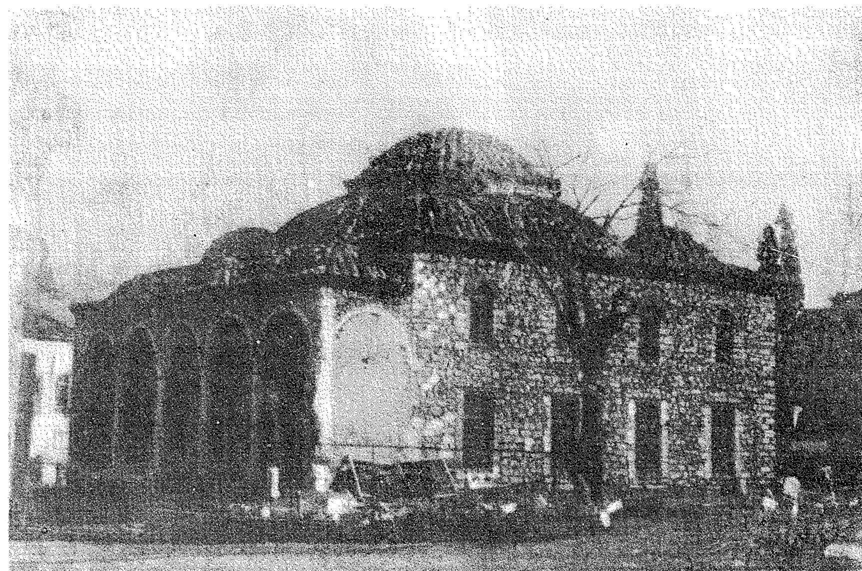
Εἰς ποῖον εἰκονογραφικὸν θέμα ἀνήκει ἡ εὑρεθεῖσα προτομὴ τῆς Θεοτόκου δὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἴπωμεν. Πάντως ἡ στάσις της ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ Παναγία δὲν ἐκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸ παιδίον Ἰησοῦν· διότι τότε θὰ ἔπρεπεν ὁπωσδήποτε νὰ φαίνεται ἐπὶ τοῦ σῳζομένου τεμαχίου τμῆμα τοῦ φωτοστεφάνου τοῦ Παιδίου. Πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι προέρχεται ἔκ τινος παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καίτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ θέσιν πολὺ σπανιώτερον παρίσταται ἐν τῷ θέματι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡ Παναγία[2], ἀφ' ἑτέρου δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ φαίνεται τοὐλάχιστον τὸ ἄκρον τῆς πρὸς τὸ στῆθος ἀνυψωμένης χειρός της. Τὸ ἔργον κατετέθη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

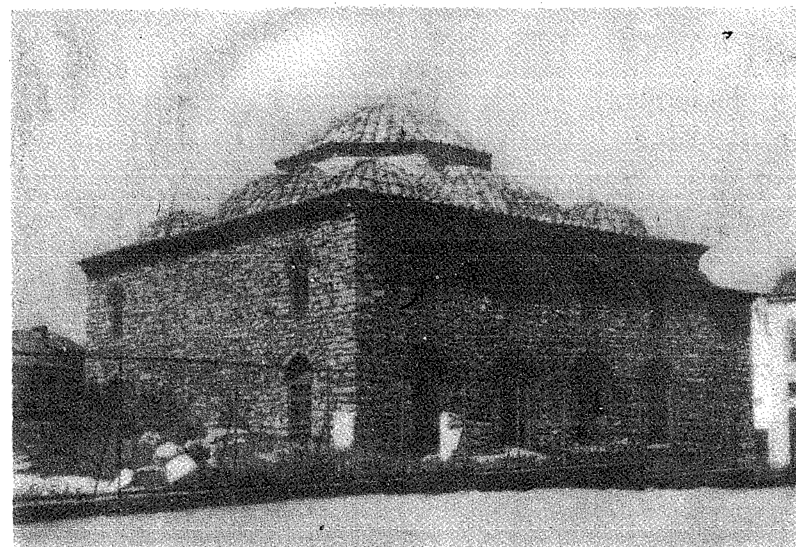
Μετὰ τοῦ εἰκονιδίου τῆς Παναγίας εὑρέθησαν καὶ 23 ἀργυρᾶ νομίσματα ἑνετικά, βυζαντινοῦ τύπου (γρόσσα ματαπάνια), ἀνήκοντα εἰς δόγας τοῦ 13ου αἰῶνος ἤτοι: Ἓν τοῦ Rainerio Zeno (1253-1268), τέσσαρα τοῦ Lorenzo Tiepolo (1268-1275), τέσσαρα τοῦ Jac. Contarini (1275-80), τέσσαρα τοῦ Giov. Dandolo (1280-1289) καὶ ἑπτὰ ἄλλα σύγχρονα γρόσσα ματαπάνια[3]

[1] Μερικαὶ ἐπιχρυσώσεις παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ ἄλλων στεατιτῶν πβλ. Schlumberger, Monuments Piot IX σ. 230.

[2] Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1917 σ. 69.

[3] Ὅρα ἀπεικονίσεις ἀναλόγων πρὸς τ' ἀνωτέρω νομισμάτων παρὰ Papadopoli, Le monete di Venezia Tav. VI 11, VII 3, VII 2, VIII 3. Τὴν ἐκτεθεῖσαν κατάταξιν καὶ διάγνωσιν ὀφείλω εἰς τὴν εὐγενῆ καλωσύνην τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Κ. Κωνσταντοπούλου καὶ τῆς Ἐφόρου τοῦ αὐτοῦ Μουσείου κ. Εἰρήνης Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου.

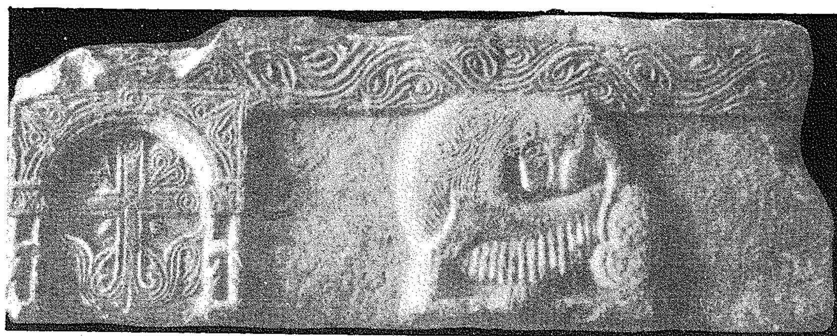

Εἰκ. 11. Ἄποψις τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου ἀπὸ Ν.Δ. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

Εἰκ. 12. Ἄποψις τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου ἀπὸ Β.Α. μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του.

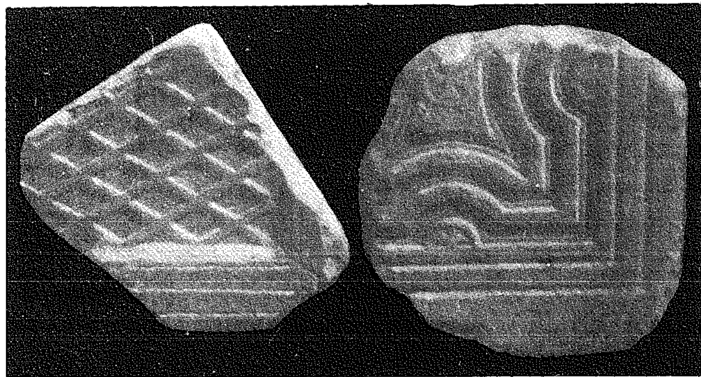
κακῆς διατηρήσεως, ἀδιάγνωστα. Πλὴν δὲ τῶν ἀνωτέρω ἀργυρῶν εὑρέθη ἐν ἑνὶ τῶν τάφων καὶ νόμισμα χαλκοῦν τουρκικὸν τοῦ Μουσταφᾶ Γ΄ (1757-1773).

Τὴν εὕρεσιν τοῦ εἰκονιδίου καὶ τῶν νομισμάτων ἐν τῇ ἐπιχώσει τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω.

11) Ἐν Ἀθήναις συνεπληρώθη ὁλοσχερῶς[1] ἡ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ

Εἰκ. 13. Βυζαντινὸν ἐπιστύλιον εὑρεθὲν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

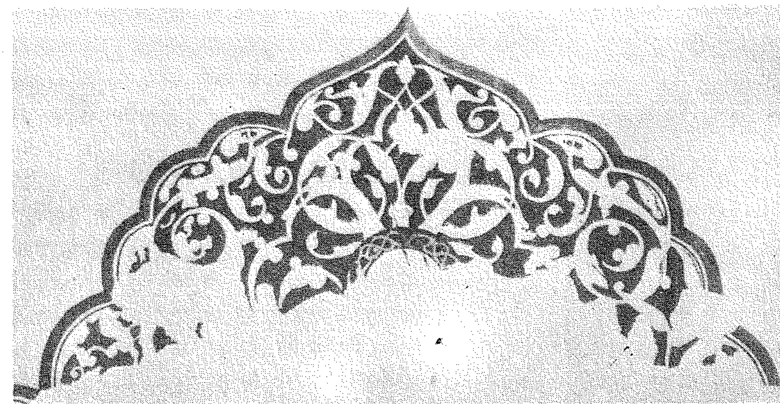
Εἰκ. 14. Θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων εὑρεθέντων ἐν τῇ ἐπιχώσει τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

μορφὴν ἀποκατάστασις τοῦ παρὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἀγορὰν τζαμίου τοῦ Σταροπάζαρου ἢ τοῦ Πορθητοῦ (Φετχιγιὲ τζαμί), ὅπερ ἐχρησίμευσεν ἐπὶ μακρὸν ὡς στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον[2]. Αἱ παρεχόμεναι ἐνταῦθα δύο ἀπόψεις του

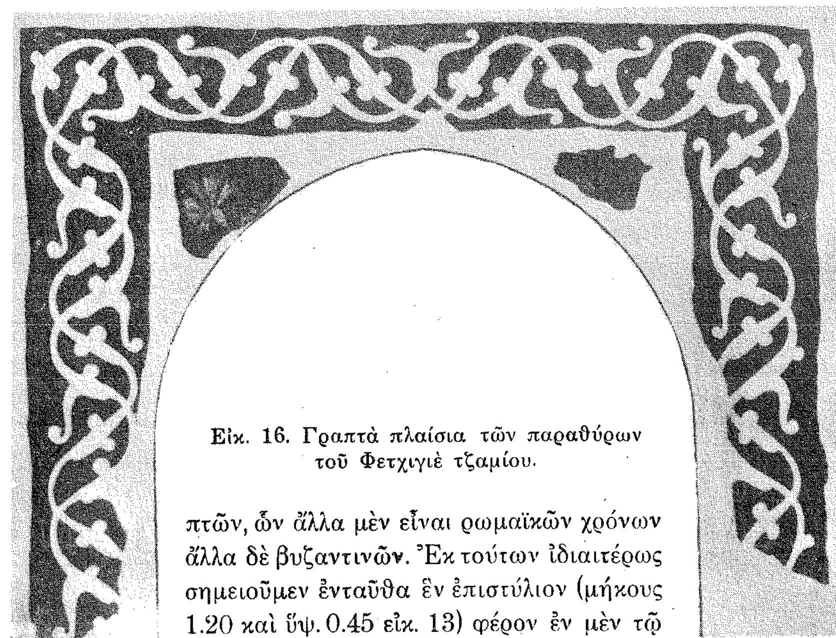
[1] Πλὴν τοῦ παρὰ τὴν Ν. Δ. γωνίαν μιναρέ, ὅστις εἶχε κατεδαφισθῆ πολὺ παλαιότερον (πρὸ τοῦ 1846) καὶ δὲν διετηρήθησαν εἰκόνες του.

[2] Ὅρα κάτοψιν καὶ τομὴν αὐτοῦ ἐν Εὑρετηρίῳ τῶν Μεσαιων. Μνημείων (τεῦχ. Γ΄ ὑπὸ Ἀ. Ὀρλάνδου) σ. 229 εἰκ. 302, παλαιὰν δ' αὐτοῦ ἄποψιν καὶ σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἐν τεύχει Β΄ τοῦ αὐτοῦ Εὑρετηρίου (ὑπὸ Α. Ξυγγοπούλου) σ. 116 καὶ 117.

(εἰκ. 11 καὶ 12) δεικνύουσι τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν ὄψιν του. Ἐκσκαπτομένου τοῦ ἐσωτερικοῦ εὑρέθησαν θραύσματα ἐπιγραφῶν καὶ γλυ-

Εἰκ. 15. Λείψανα γραπτῶν ἀραβουργημάτων ὑπεράνω τοῦ μιρὰβ τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

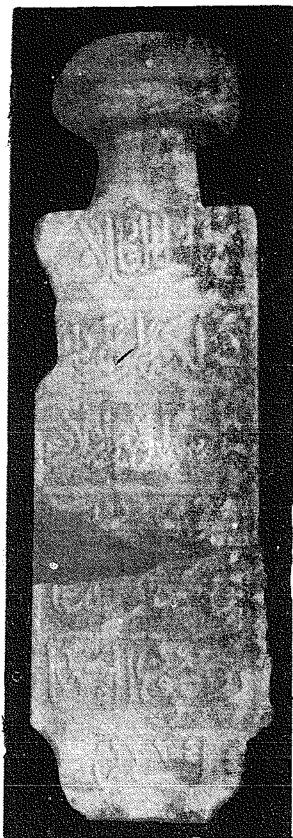

Εἰκ. 16. Γραπτὰ πλαίσια τῶν παραθύρων τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου.

πτῶν, ὧν ἄλλα μὲν εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων ἄλλα δὲ βυζαντινῶν. Ἐκ τούτων ἰδιαιτέρως σημειοῦμεν ἐνταῦθα ἓν ἐπιστύλιον (μήκους 1.20 καὶ ὕψ. 0.45 εἰκ. 13) φέρον ἐν μὲν τῷ μέσῳ τῆς προσθίας αὐτοῦ ὄψεως τὸ γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων ἐπιστυλίων θέμα[1]

[1] Ὅρα ὅμοιον ἀκριβῶς θέμα ἐπὶ ἐπιστυλίου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν πρόσοψιν τῆς παρὰ τὸν Βοτανικὸν κῆπον ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Σάββα ἐν Εὑρετηρ. Μεσαιων. μνημ. τεῦχ. Γ΄ σ. 144 εἰκ. 188.

τῆς μὲ διδύμους κιονίσκους τοξωτῆς πύλης περιβαλλούσης σταυρόν, δεξιὰ δὲ τὴν παράστασιν ζῴου (λέοντος) ὀκλάζοντος καὶ ἐπιστρέφοντος τὴν κεφαλὴν ἵνα ξέσῃ τὴν ράχιν του (εἰκ. 13). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχηματοποίησις τῆς χαίτης τοῦ ζῴου, ἥτις ἐνθυμίζει τὴν τῶν λεόντων τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου καὶ τῆς μικρᾶς μητροπόλεως. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐπιστυλίου στέφει λοξότμητος ταινία κοσμουμένη διὰ τῆς γνωστῆς ἑλικοειδοῦς κλιματίδος. Ἡ τέχνη τοῦ γλυπτοῦ τούτου ἀνάγεται εἰς τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα.

Εἰκ. 17. Τουρκικὴ ἐπιτύμβιος πλὰξ ἐκ τοῦ πέριξ τοῦ Φετχιγιὲ τζαμίου νεκροταφείου.

Ἄλλα τεμάχια θωρακίων εἰκονίζουσι γνωστὰ ἤδη θέματα ἤτοι τὸ μὲν δικτυωτὸν πλέγμα (εἰκ. 14), τὸ δὲ καμπυλόπλευρα τετράγωνα περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρὸν μετὰ τριφύλλων (εἰκ. 14), ἀμφότερα ἀναμφιβόλως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ λόγῳ τοῦ θέματος καὶ λόγῳ τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκτελέσεώς των.

Ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου διεσώθησαν ὀλίγα λείψανα ἐγχρώμου δι᾽ ἀραβουργημάτων διακοσμήσεως. Τούτων τινὰ μὲν σώζονται ὑπεράνω τῆς κόγχης τοῦ μιρὰβ (εἰκ. 15), ἄλλα δὲ ὑπὲρ τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν ἄνω παραθύρων τῆς βορείου πλευρᾶς (εἰκ. 16). Τὰ ἀραβουργήματα εἶναι πάντα λευκὰ ἐπὶ ἐρυθροῦ ἢ κυανοῦ βάθους.

Σημειοῦμεν ἐν τέλει ὅτι ἐπὶ τῶν μαρμαρίνων σταθμῶν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ὑπάρχουσιν ἀρκετὰ ἐνθυμήματα γραφέντα παρὰ μουσουλμάνων προσκυνητῶν. Ταῦτα ἀναγινωσκόμενα παρ᾽ εἰδικοῦ τουρκολόγου θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ παράσχωσιν ἐνδιαφερούσας πληροφορίας εἴτε περὶ τοῦ τζαμίου εἴτε περὶ γεγονότων τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀναγνώσεως ὡσαύτως ἔχουσιν ἀνάγκην καὶ αἱ ἐντὸς τοῦ τζαμίου εὑρεθεῖσαι δύο ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ὧν τὴν μορφὴν παρέχει ἡ εἰκὼν 17.

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΣΠΙΤΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΟΡΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Γ΄.